

USTANAK NA PODRUČJU GOSPIĆA

PRIPREME I POČETAK ORUŽANE BORBE

Prvi partizanski odred »Velebit« razvio se na području nekadašnjeg kotara Gospić. Gospić je prije rata bio politički i ekonomski centar Like. U njemu je bilo sjedište Okružnog komiteta Partije, a prije formiranja OK gospićka partijska organizacija imala je rukovodeću ulogu u Lici. Prije rata živjelo je na toj teritoriji prema popisu od 1931. 17 228 Hrvata i 16 611 Srba, što se odražavalo kako na politička kretanja, tako i na uslove za razvoj borbe. Neka područja u ovom kotaru bila su isključivo nastanjena srpskim življem (općina Medak), neka nacionalno izmiješana (sela Široka Kula, Smiljan, Lipe itd.), a zapadni dio kotara bio je nastanjen hrvatskim življem (izuzev Smiljana).

Predratni režimi zloupotrebljavali su nacionalne suprotnosti i u sprovođenju velikosrpske politike koristili dio politički nezrelog stanovništva. Predstavnici velikosrpske politike u Gospiću okupljali su najgori ološ među srpskim stanovništvom i stvarali terorističke četničke organizacije pomoću kojih su vršili nasilja. Tako su 1936. godine u selu Trnovcu ubili Karla Brkljačića, naprednijeg radićevca. Takva i slična nasilja izazivala su opravданo ogorčenje ne samo hrvatskog, nego pretežno i onog dijela srpskog življa koji je politički zrelje mislio, a istovremeno su raspirivala šovinističke strasti i izazivala negativne posljedice.

Gospić je bio i centar ustaške propagande u Lici. Ustaške kolovođe, kao Artuković, Dumandžić, Frković i drugi postali su kasnije Pavelićevi »doglavnici«. Oni su u svojoj propagandi uspješno koristili šovinističke ispade četnika, kao i druge antinacionalne akte vladajuće buržoazije i pokušavali sebe prikazati hrvatskim patriotima.

Utjecaj Partije u Lici počinje da jača naročito od 1936. godine kada se stvaraju i počinju učvršćivati partijske organi-

zaciјe. U avgustu 1940. godine održana je Prva partijska konferencija za Liku na Plitvicima, na kojoj je učestvovalo 30 delegata koji su predstavljali 280 članova Partije sa teritorije Like. Ovoliki broj članova u uslovima ilegalnog rada značio je veliki uspjeh, pogotovo ako se ima u vidu da se rad Partije odvijao na terenu nastanjenom isključivo seljačkim elementom. Lika nije imala svoju radničku klasu. Na konferenciji je konstatovan širok utjecaj Partije u narodu. Tako su na opštinskim izborima 1940. u nekim općinama kandidati, koje je podržavala Partija, dobili veliki broj glasova; kandidat u Donjem Lapcu pobjedio je, a u gospićkom kotaru, u smiljanskoj općini, izgubio samo s nekoliko glasova razlike. Ovi i slični rezultati postignuti su uprkos pritiska vladajućih i drugih građanskih stranaka. Na ovakvim i sličnim primjerima vidjelo se da je Partija, bez obzira na teške uslove rada, postala ozbiljan politički faktor i da narod sve više prihvata liniju i program Partije. Ilegalni uslovi rada otežavali su rad KP i zahtjevali primjenu raznih formi, od kojih je jedna bila i djelovanje kroz postojeće legalne građanske stranke (HSS i SDS), kao i razne društvene organizacije.

Zatim je izbio aprilski rat, došao je okupator, a zajedno s njim i ustaše. Od kapitulacije i dolaska okupatora do početka ustanka traje period bezvlašća; ustaške bande, pod okupatorskom zaštitom divljaču, a s druge strane KP vrši preorijentaciju rada u novim, daleko težim uslovima.

Prve žrtve ustaških divljanja bili su komunisti, kao i ostali napredni ljudi bez obzira na nacionalnost, a Srbi u cjelini. Stvoren je zloglasni logor smrti Jadovno u planini Velebitu zapadno od Gosića. U ovaj logor dovođene su žrtve raznih polova i uzrasta i bacane u poznate kraške jame na tom terenu. Ne raspolaže se tačnim podacima, ali se zna da se broj žrtava ovog logora penje na desetine hiljada; žrtve su svakodnevno dovođene kako iz šireg rejona Gosića, tako i iz drugih krajeva. Poznata su i mnoga druga mjesta gdje su ustaše dovodile i na najsvirepiji način masakrirale svoje žrtve: Plantaža u Metku, imovinska plantaža u Gosiću i druge. Nenaoružano, goloruko stanovništvo postaje predmet zvjerskog uništavanja.

Slijede masovni pokolji stanovništva u Smiljanu, gdje je pobijeno 650 lica. Mnoge porodice prilikom ovog pokolja zatvarane su u svoje kući i žive spaljivane. Zatim se ređaju pokolji srpskog stanovništva u selima Široka Kula i Ostravica, gdje je poklano nekoliko stotina lica. U selu Lipe kraj Gosića pobijene su sve srpske porodice. Drugog avgusta izvršeni su pokolji u selima Ploči i Papuči, gdje je također poklano sve što se nije uspjelo skloniti ispred ustaškog naleta. Svi ovi pokolji

obilovali su nevjerovatnim i nepojmljivim divljaštvom koje je zapanjivalo i okupatora.¹

Brzom okupacijom zemlje partijska organizacija našla se u potpuno novim i neuporedivo težim uslovima. Organizacija je bila i kadrovski ozbiljno oslabljena, jer su neki članovi bili pohapšeni, a neki dopali u ropstvo, dok su novi uslovi nametali i nove forme rada koje je trebalo u odnosu na konkretnu situaciju sprovesti u život. Stare forme i sredstva održavanja međusobne veze bile su onemogućene i trebalo je tražiti nove mogućnosti u nastaloj situaciji. Jasno, partijsko rukovodstvo moralo je da savlada i mnoge druge veoma ozbiljne teškoće koje su se neizbjegno pojavljivale u ovakvim promjenama.

Međutim, oslanjajući se na bogate rezultate predratnog rada, koji je omogućio da su skoro u svim selima stvoreni solidni oslonci i u kadrovima i u organizacionom pogledu, Partiji je bilo moguće da izvrši sve one zamašne pripreme koje su pretvodile ustanku. Postojeći partijski kadrovi po selima postali su u novim uslovima žarišta oko kojih se narod okupljao vjerujući u politiku i moralnu snagu Partije. Po selima je objašnjavana potreba oružane borbe, kao jedinog izlaska iz tadanje situacije i puta ka nacionalnom oslobođenju, raskrinkavajući pri tom okupatorsku politiku kao politiku fašističkih zavojevača, a ustaše kao sluge te i takve politike. Zatim se prikupljalo oružje koje je još postojalo ili se na neki način moglo dobiti, hrana je sklanjana na sigurna mjesta, stvarane su borbene grupe po selima itd. Tako su po selima gospičkog kotara stvorene veće ili manje grupe komunista, skojevaca, simpatizera i drugih naprednih ljudi, koje su poslužile kao jezgro za formiranje prvi oružanih grupa u ustanku. Naročito treba istaći selo Divoselo koje je imalo jaku partijsku organizaciju i odigralo snažnu ulogu (pogotovo u prvim danima ustanka), zatim Smiljan, Mogorić, Vrebac, Medak itd.

Početni uslovi za ustanak bili su različiti. U srpskim selima uslovi su dozvoljavali veću masovnost ustanka, zahvaljujući upravo utjecaju Partije koja je bila sposobna da usmjeri otpor naroda protiv ustaških zločina i okupacije. Snaga Partije bila je i u tome što je znala da maksimalno koristi postojeće uslove i da ustanak usmjeri na realizaciju onih ciljeva, koji su se postavljali kao primarni. Bez takve snage Partije ne bi se moglo ni zamisliti stvaranje bratstva i jedinstva u uslovima ovoga kotara koje je bilo od tolikog značaja u samim počecima ustanka

¹ Komandant 1. pješadijskog puka divizije »Re«, Đuzepe Angelini, u svojim memoarima »Logorske vatre u Hrvatskoj« navodi niz ovih zvjerstava, pa između ostalog piše kako je sin direktora gospičke gimnazije banketom proslavio hiljaditu žrtvu koju je svojom rukom ubio.

za prve i dalje uspjehe, a koje je toliko bilo kompromitovano politikom ranijih režima, a naročito okupacijom i ustaškim pokoljima, niti bi bilo moguće u onakvim uslovima brzo usmjeravanje oštice ustanka protiv okupatora kao osnovnog neprijatelja, koji se čak nastojao prikazati i kao zaštitnik srpskog stanovništva pred ustaškim pokoljima.

Oružane borbe počinju koncem jula skoro istovremenim napadima na ustaške posade, po srpskim selima gdje su te posade postojale. Tako je 29. jula bio pripremljen napad na ustašku posadu u selu Vrepču, ali je ona bila obaviještena o ovoj pripremi (zahvaljujući izdaji jednog seljaka koji je poslije bio osuđen od narodnog suda) i u toku noći, dan ranije, uspjela da pobegne. Dva dana kasnije uslijedilo je nekoliko napada ustaša na Vrebac, ali su bili odbijeni od borbenih grupa koje su organizovane od skojevaca, a kojima se masovno pridružio narod.

Drugog avgusta izvršen je napad na jednu ustašku patrolu u blizini sela Medak (Parapet); ubijen je jedan ustaša, dok su ostali uspjeli pobjeći. Istoga dana izvršen je napad na ustaški autobus u mjestu Tušice kod sela Ploče. Noću 3/4. avgusta napadnuta je ustaška posada u selu Divoselu, oko 5 km od Gospića, koju je pripremio i izveo sa članovima seoske partiskske organizacije sekretar OK Jakov Blažević. U toku borbe zapaljena je škola u kojoj je posada bila utvrđena, ali su se ustaše uspjele izvući zahvaljujući nedostatku oružja kod naših drugova, nedovoljnom iskustvu i drugim početničkim slabostima. Drugi dan poslije ove akcije ustaše su iz Gospića i Karlobaga napale zbjeg u podnožju Velebita, gdje se bio sklonio narod iz Divosela i iz okolnih zasjelaka. Zbjeg je bio iznenaden kada je većina boraca bila odsutna i u divljem pokolju pobijeno je 565 lica, većinom žena i djece. Po pričanju preživjelih zvjerstva su bila nevjerovatna; čak su i ranjena djeca hvatana po šumi i ubijana na najzvјerskiji način (ranjena djeca su se i poslije nekoliko dana pronalazila po šumi).

Noću 4/5. avgusta izvršen je napad na ustašku posadu u selu Medak, koja se nalazila u jednoj zidanoj zgradi u neposrednoj blizini italijanskog logora (udaljen oko 300 m). U napadu su učestvovali, osim domaćih boraca i grupe članova Partije, i simpatizeri iz okolnih sela. Iako je broj drugova koji su učestvovali u napadu bio dosta veliki, raspolagalo se samo sa nekoliko pušaka, uglavnom lovačkih, dok je velika većina učesnika imala razno hladno oružje. Ustaše su očekivale napad jer su tokom dana osjetile naše pripreme, a jedna njihova patrola naletjela je iznenada na jednu našu grupu koja se privlačila i pripremala za napad, tako da su uspjeli organizovati odbranu. U toku napada dvojica drugova uspjela su da se privuku samoj

zgradi i da je zapale. Koristeći neposrednu blizinu italijanskog logora i gužvu, koja je nastala kada je jedan kamion iz pravca Gospića uletjeo u samu vatrnu, ustaše su uspjele da se povuku u italijanski logor. Tom prilikom poginuo je jedan italijanski oficir, poslije čega je uslijedila još u toku noći jedna manja intervencija ustaša i Italijana iz Gospića. U ovoj borbi poginuo je Nikica Vuletić a teže je ranjen Janko Oklobdžija. Istog dana, 5. avgusta, došlo je do borbi sa ustašama u selu Ploči, gdje je takođe razbijena ustaška posada, a njihovi ponovni pokušaji da zauzmu mjesto bili su odbijeni. U toku nekoliko slijedećih dana vođene su borbe sa ustašama koji su napadali sela: Vrebac, Divoselo, Barlete, Široku Kulu i druga, pokušavajući da razbiju ustanike i ponovno zaposjednu ova sela, ali su ovi pokušaji ostali bez uspjeha.

Karakteristike prvih dana ustanka bile su:

— ustanak je rukovođen od partijskih organizacija, na čelu sa OK, a osnovicu ustanka činili su partijski kadrovi i simpatizeri, uključujući i sve one ogromne pripreme koje su učinjene prije rata i u toku okupacije. Time su stvorena žarišta ustanka po svim selima ovog kotara, što je i omogućilo širinu i masovnost ustanka;

— u toku nekoliko prvih dana ustanka sve ustaške posade postavljene poslije okupacije u srpskim selima bile su razbijene i svi njihovi pokušaji da se ponovno vrate, pretrpjeli su neuspjeh. Ova situacija prisilila je ustaškog župana Frkovića da 12. avgusta uputi proglašenje narodu opštine Medak da se vrati kućama, obećavajući garancije. Jasno, ovome niko nije vjerovao niti se odazvao;

— u vojničkom smislu naročito se osjećao nedostatak oružja (ustanici su raspolagali samo sa 26 karabina raznih vrsta i nešto lovačkih pušaka), te i pored masovnog učešća nije se mogao postići neki veći uspjeh. Nije postojala jedinstvena vojna komanda, ali je postojalo usmjeravanje od strane OK i povezivanja među selima radi pružanja uzajamne pomoći;

— u svim selima su odmah birane starješine — komandiri, kako su se već gdje zvali. Odmah su uvođene i mjere obezbjeđenja sela od napada, te se rađaju prvi elementi vojne organizacije (obezbjedenje stražama, patrole, znakovi raspoznavanja, obavljanje itd.);

— karakteristično je držanje Italijana za vrijeme prvih borbi sa ustašama: oni se, sem nekih izuzetaka, aktivno ne miješaju, prividno izgledaju kao pasivni posmatrači, sve dok nije bilo očigledno da ustaše definitivno gube teren. To ih je prinudilo da i formalno preuzmu vlast u tzv. II zoni, tj. u oslobo-

đenim krajevima Like. To je bila tipična okupatorska politika — s jedne strane, pokazati ustašama neophodnost još jačeg vezivanja za okupatorsku vlast i steći jače pozicije na tom terenu u odnosu na Nijemce, a, s druge strane, prividnim neuplitanjem u borbu steći oslonac kod Srba i time stvoriti uslove za stvaranje četničkih bandi odanih okupatoru, po uzoru na ustaše.

FORMIRANJE I RAZVOJ PARTIZANSKOG ODREDA »VELEBIT«

Nakon razbijanja ustaša u prvoj polovini avgusta, počinje intenzivan rad na organizacijskom sređivanju vojnih jedinica, na učvršćenju postignutih rezultata i pripremama za dalji razvoj oružane borbe.

U vojnog pogledu kao embrio vojnih jedinica postojali su seoski odredi (čete), koji su imali svoje komandire izabrane na seoskim zborovima; negdje su odredi bili podijeljeni u manje grupe. Sastav borbenih grupa u tim prvim danima bio je promjenljiv. Međutim, u toku borbe pokazali su se kao neophodni i neki drugi oblici oružanih grupa, kao i potreba za većom samostalnošću jedinica. Tako su se počele organizovati nove jedinice, zavoditi disciplina, sprovodila se obuka i drugo potrebno za osposobljavanje jedinica za borbu. Naročito je bio intenzivan rad na prikupljanju oružja, jer ga je u početku bilo veoma malo u ustaničkim selima, a u prvim borbama nije se moglo mnogo zaplijeniti. Dosta ljudi išlo je u sjevernu Dalmaciju i тамо kupovalo oružje, uglavnom kao zamjenu za stoku, jer novac nije imao neku vrijednost (тамо je ostalo nešto sakrivenog oružja od rasformiranih jedinica bivše vojske i razni trgovci koristili su ovu situaciju na svoj način).

Ukazala se potreba za stvaranjem jedinstvene komande za oslobođena područja kotara, koja bi preuzeila na sebe sve vojne zadatke. U tu svrhu OK sazvao je sastanak predstavnika oslobođenih sela, koji je održan kod crkve u selu Medak 15. avgusta 1941, a rukovodio je sekretar OK Jakov Blažević. Na sastanku je izabrana jedinstvena komanda (štab) za čitavo područje gospičkog kotara. U komandu su izabrani: Milan Kuprešanin, Joco Njegomir i Đuro Petković (koji je kasnije otpao zbog izdaje). Za sjedište komande određeno je selo Mogorić. Tu su takođe postavljeni zadaci i date smjernice za rad novoizabrane komande. Od svih jedinica na tom području formiran je bataljon. Za prvog komesara bataljona, na sastanku delegata četa održanom koncem avgusta izabran je Petar Kleut.

Odmah poslije sastanka, 18. avgusta, donesena je odluka da se oformi komanda na nivou bataljona sa nazivom »Gerilski bataljon Velebit«, a novoizabrana komanda je postala štab ba-

taljona sa unutrašnjom raspodjelom poslova što bi približno odgovaralo slijedećim dužnostima: komandant Milan Kuprešanin, načelnik štaba Joco Njegomir, a Đuro Petković je bio zadužen za poslove koji bi se mogli nazvati pozadinski. Bataljon je bio podijeljen na dva sektora u teritorijalnom pogledu. Sektor ispod Velebita obuhvatao je jedinice u selima Raduča, Medak, Počitelj, Divoselo itd., a drugi sektor je obuhvatio jedinice u selima Ploče, Mogorić, Vrebac i Ostrvica.

Među ostalim pripremama štab bataljona je izradio i Pravila narodne vojske, koja su se sastojala od 22 člana — uglavnom se govorilo o vojnim obavezama pojedinaca, organizaciji narodne vojske, itd. Veliki posao je učinjen na formacijskoj obradi jedinica. Formirane su čete u okviru jednog ili više sela po uzoru na vojnu formaciju — vodovi, desetine i izabran potreban vojni kadar. U izboru komandnog kadra kombinovan je princip predlaganja i postavljanja od štaba bataljona. Takođe su bili razrađeni mobilizacijski spiskovi na oslobođenoj teritoriji, po kojima su obveznici od 20 do 40 godina bili svrstani u neke vrste operativnih jedinica, a od 40 do 60 godina na razne pomoćne službe. Zatim su po svim jedinicama polagane zakletve, a tekst zakletve su sastavili članovi OK i štab bataljona. Zakletve su polagane na svečan način u svim jedinicama. Po svim jedinicama vršena je obuka, pogotovu sa omladincima koji ranije nisu služili vojsku i koji su se upoznavali sa naoružanjem i najosnovnijim borbenim radnjama.

Krajem septembra 1941. bataljon je preformiran u odred pod nazivom Prvi lički partizanski odred »Velebit«. Odred je imao četiri bataljona i to: 1. bataljon koji je obuhvatao jedinice (čete) iz sela Mogorića i Ploče (prvi komandant bataljona bio je Lazo Radaković, a komesar Đuro Stanković); 2. bataljon obuhvatao je jedinice sela Vrebac, Ostrvica i Pavlovac (komandant bataljona Joco Njegomir, komesar Dušan Njegomir); 3. bataljon obuhvatao je jedinice sela Raduč, Medak i Počitelj (komandant Pekiša Vuksan, komesar Stevo Maoduš); 4. bataljon obuhvatao je jedinice sela Divoselo, Smiljanić i Čitluk (komandant Damjan Vujinović, komesar Jure Naglić). Svaki bataljon bio je podijeljen u tri čete, a čete na vodove, tako da je organizacija bila više prilagođena tadašnjim potrebama i značila korak dalje u vojnem sređivanju jedinica.

Iako je i ova organizacija još uvjek bila vezana u određenom obimu za svoja sela, to je bila jedna korisna i nužna stepenica ka prelasku na potpuno pokretne jedinice, što se u toku daljeg razvoja i ostvarilo. Mada je u početku nevezivanje za teritoriju izgledalo kao sporiji put za dovođenje jedinica na viši stepen, uspjelo se da se sva četiri bataljona, kasnije, kom-

pletno uključe u brigade i ostave jezgro za novi odred, koji je poslužio kao oružana jedinica na terenu i mobilizator novih boraca za brigade. Ovo je svakako predstavljalo veoma značajne rezultate rada partiskske organizacije, kako na samom terenu tako i u vojnim jedinicama.

U svim jedinicama su još u početku oformljene partiskske organizacije, nezavisno od organizacija na terenu gdje su se nalazile, odnosno formirale jedinice, što je doprinijelo sveobuhvatnijem radu, kako na terenu tako i u vojski. Najintenzivniji politički rad u ovom periodu bio je usmjeren protiv okupatorske propagande sračunate na pasiviziranje borbe protiv okupatora. On je nastupao sa parolama da Italijani zaštićuju Srbe od ustaša, da neće više biti pokolja od kako su oni preuzeeli vlast na oslobođenoj teritoriji, da je Italija velika sila i da je nepotrebno da još sa njom zaratimo, dok nam prijeti svakodnevna opasnost od ustaša itd. Jasno da su ovakve parole i razna obećanja okupatora na prvi pogled za politički neupućene zvučale privlačno. Baš u ovakvoj situaciji dolaze u punoj mjeri do izražaja rezultati rada partiskskih organizacija, koji su omogućili da se u toku zime razvije borba protiv Italijana na širem frontu i sa uspjehom i još jednom su ubjedljivo pokazali snagu i pravilnost takvog rada.

Istovremeno sa stvaranjem vojnih jedinica stvaraju se i prvi začeci narodne vlasti, poznati kao odbori civilne vlasti. Stvaranje ovih odbora po selima omogućava da se već koncem oktobra 1941. održi u selu Mogorić konferencija predstavnika seoskih odbora, na kojoj je izabran odbor za sve oslobođene krajeve kotara, što je svakako predstavljalo značajan uspjeh u organizaciji pozadine i prve začetke revolucionarne vlasti.

U ovom kratkom vremenskom periodu koje je upotrebljeno za organizaciono, vojno i političko učvršćenje jedinica i prvih rezultata ustanka, izvođene su manje borbene akcije. Tako je 1. septembra izvršen napad na ustaše i žandarme u selu Široka Kula; 2. septembra se vode uspješne borbe sa ustašama u rejonu sela Barlete, kada su pokušali da silom pokupe žito sa polja, dok je 3. septembra izvršen napad na ustaše u selu Podlapača. 6. oktobra vode se ponovo borbe sa ustašama u selu Barlete; ustaše su sa jačim snagama iznenada napale selo i uspjele da ga spale. Istog dana izvršen je napad na italijansku stražu kod skladišta benzina u blizini željezničke stanice Gospić, a 13. oktobra napad na italijansku stražu u Žabičkoj ulici u samom Gospiću. 5. novembra upućen je jedan vod pod komandom Emila Antića i Kneževića da sruše benderski vijadukt (najveći na pruzi Zagreb — Split, kod Zrmanje), ali pripreme i snage za ovaku značajnu akciju, koju je trebalo izvesti zajedno sa dru-

govima iz gračačkog kotara, nisu bile dovoljne i akcija nije uspjela.

Kroz ove akcije sticana su određena borbena iskustva. Jedinice su postepeno uvođene u složenje borbe, dalje od svojih sela, kako bi postale što pokretljivije. Sve ove mjere oko reorganizacije jedinica u cilju njihove veće pokretljivosti i nevezanosti za teritoriju obavljale su se uz istovremenu veoma aktivnu italijansko-četničku propagandu, koja se odvijala pod parolom da treba braniti svoja sela od ustaša, jer čim odu borci, ustaše će opet početi da kolju. Zatim, da se oružje drži u selu, itd. Na ovakvu propagandu široko je politički objašnjavana politika okupatora i njegovih slugu, ustaša i četnika, ukazivanjem da politika mirovanja odgovara samo okupatoru. Ovdje je načito bilo osjetljivo pitanje oružja, koje je u prvim danima ustanka došlo u ruke i onih ljudi koji su bili spremni i borili se za odbranu svojih i susjednih sela, ali iz raznih razloga nisu mogli da se uvrste u jedinice kakve smo mi željeli, a naša nastojanja su bila da se oružje daje u ruke onim borcima, prvenstveno mlađim, koji su spremni za borbu svugdje i u svim uslovima. Sasvim je razumljivo da su ova nastojanja bila vrlo osjetljiva, kad se ima u vidu na koji su način ljudi dolazili do oružja i šta je za njih predstavljalo ovo oružje pred svakodnevnom opasnošću da se opet nađu goloruki pred ustaškim koljačima. Međutim, blagodareći pravilnim mjerama i pravilnim političkim objašnjenjima i ova vrlo osjetljiva akcija sprovedena je uspješno.

Oko 18. oktobra na teritoriju 1. odreda stigao je jedan odred iz lapačkog kotara, čiji je komandant bio Đoko Jovanić. Ovaj odred se 23/24. oktobra prebacio u selo Smiljan, gdje je partijska organizacija pripremila akciju na ustaške koljače. U toku noći likvidirana je ustaška grupa na čelu sa opštinskim bilježnikom, što je politički bilo značajno, jer se potvrdilo da ustaški koljači neće ostati nekažnjeni i da je besmislena ustaška propaganda da partizani ubijaju sve od reda. Akciju je vodio sekretar OK.

Dana 17. novembra na teritoriji ovoga odreda formiran je u selu Mogorić jedan jurišni vod jačine 25 boraca, koji je uskoro prerastao u četu, čiji je komandir bio Petar Kleut, a politički komesar Ilija Uzelac Iljuš. Vod je (kasnije četa) bio sastavljen od mlađih boraca iz Divosela, Počitelja, Metka, Raduča, Ploče i Mogorića. Ova jedinica je izvršila nekoliko akcija na ustaške i italijanske posade (22/23. novembra u selu Mušluku i 17. decembra na željezničku stanicu Ribnik, gdje je bila italijanska posada). U jedinici je bio razvijen intenzivan politički, kulturni i vojnički rad, a pošto je bila stalno na okupu i

rezultati ovoga rada su bili uspješni. Formiranje ovog voda (čete) u vojnoorganizacionom pogledu značilo je korak naprijed u smislu organizacije, discipline, pokretljivosti itd.

U borbi protiv okupatorske i četničke propagande poučan je i slučaj pogibije komandanta 3. bataljona Pekiše Vuksana, 20. novembra u Metku. Naime, ovaj slučaj je u izvjesnom pogledu primjer gdje rukovodstvo bataljona (uglavnom Vuksan, koji je kao španski borac bio najstariji i najiskusniji) nije dovoljno budno pazilo na neprijateljsku propagandu.

Pekiša Vuksan, u svakom pogledu odan revoluciji, zapostavljao je mjere političkog karaktera, služeći se više aktima komandovanja, prelazeći tu ponekad i u krajnost. Jasno da ovakav metod rada u politički nedovoljno zreloj sredini, uz snažnu i organizovanu italijansko-četničku propagandu, nije bio dovoljan, što je i iskoristila jedna grupa četnički orijentisanih pristalica, sa Gavrom Stanojevićem na čelu, da se na podstrek Italijana pobuni i da ubije Pekušu i Vladu Cerina. Da je bilo više budnosti, više upornog partijskog rada i uspjesi neprijatelja bi bili svakako manji, što se pokazalo i na zboru održanom odmah poslije toga u Metku, na kome je učestvovao sekretar OK Blažević i komandant odreda. Tom prilikom se moglo ocijeniti da četnička grupa nije bila ni dovoljno jaka, ni dovoljno spremna na veće akcije i da je solidnijim političkim radom mogla biti izolovana na vrijeme sa daleko manjim posljedicama. Ovo je jedan od vrlo poučnih primjera iz tih dana od kolike je važnosti pravilan politički rad prilagođen konkretnoj situaciji, jer i najmanja nesmotrenost može da labilnu situaciju okrene u negativnom pravcu. Ovo se i dogodilo, iako je utjecaj Partije u tom mjestu bio dovoljno jak da brzo izoluje četničke plaćenike i da veliki broj drugova svrsta u partizanske jedinice.

Za jačanje ustanka u hrvatskim selima, gdje su uslovi bili svakako drukčiji nego u srpskim, od velikog je značaja formiranje čete u selu Smiljanu 18. novembra 1941. To je bila prva jedinica formirana u hrvatskom selu na ovom kotaru i ona je odigrala veliku ulogu u daljem razvoju ustanka po hrvatskim selima. Prvi komandir čete bio je Momčilo Novković. Svakako da su oslonci Partije postojali i u drugim hrvatskim selima gospičkog kotara, što govori o utjecaju Partije u hrvatskim selima, gdje su uslovi za masovnost ustanka u prvim danima bili drukčiji.

Kao značajnija borba protiv okupatora koncem 1941. i početkom 1942. godine, koja zapravo znači prekretnicu i uvod u šire akcije protiv Italijana, jeste uništenje nekih okupatorskih jedinica i blokade italijanskog garnizona u Korenici u kojoj su djelimično učestvovale i jedinice 1. odreda. U smislu vojnog

uspjeha najznačajnija je borba na Ljubovu koju je vodio 2. bataljon ovog odreda u drugoj polovini januara 1942. godine. Mora se napomenuti da je pobjeda na Ljubovu ogromno doprinijela daljem rasplamsavanju borbe protiv Italijana, jer je pokazala da je mogućno postići uspjeh i protiv daleko nadmoćnijeg okupatora. Ta borba je razbila famu, koju je širila neprijateljska propaganda, da je nemoguće uspješno tući okupatorske snage, s obzirom na njihovu jačinu, naoružanje itd. Sa ovom pobjedom odred je početkom 1942, kao i ostale jedinice na teritoriji Like, ušao u novu fazu borbe protiv okupatora kao glavnog neprijatelja, dok su ustaše i četnici svedeni na ono što su bili od samog početka — sluge okupatora. Pobjeda na Ljubovu po svojim rezultatima odjeknula je veoma snažno i bila uvod u dalju uspješnu borbu protiv okupatora.

Zahvaljujući rezultatima rada Partije prije rata i u toku ustanka, snazi i povjerenu koja je tim radom stvorena u narodu, gospički kotar je ušao u 1942. godinu sa četiri bataljona solidno pripremljenih boraca, razvijenom partijskom organizacijom na terenu, razvijenim odborima narodne, civilne vlasti i drugim rezultatima koji su omogućili sve širi zamah narodnooslobodilačkog pokreta.

Milan KUPREŠANIN

ŽENE ĐAKOVICE 1941. GODINE

Od obnavljanja pa do uoči rata partijska organizacija KPJ za Kosovo i Metohiju uspela je da obezbedi svoj uticaj kod jednog dela žena na ovoj teritoriji, a u tom okviru i na područje Đakovice. U samoj Đakovici je u to vreme bila jedna grupa od 7 skojevki. I po selima đakovičkog sreza bilo je nekoliko skojevskih grupa (u Rzniću 4 skojevke, u Ratišu 5, u Bitiću 6, a za selo Junik i Kalavaja postojala je jedna zajednička grupa od 4 skojevke). Sve su one sprovodile u život partijsku liniju u radu sa ženama. Agitovale su i kod drugih žena koje su simpatisale revolucionarni pokret, prorađivale i raznosile propagandni materijal i upoznavale te žene sa programom KPJ. Među tim skojevkama i ženama članovima KPJ nije bilo nijedne Šiptarke. Sve su bile Crnogorke i Srpskinje. Njihova aktivnost se ograničavala samo na naseljeničke žene i domaće Srpskinje. No, ipak je jedan sasvim mali broj Šiptarki bio obavešten o liniji KPJ, ali ih to nije moglo orijentisati na revolucionarnu borbu, tim pre što ni kod naseljeničkih žena niti domaćih Srpskinja uticaj KPJ nije imao masovne razmere. Uzrok neprodiranja ideja revolucionarnog pokreta kod Šiptarki je taj što među Šiptarima u ovom srežu i gradu gotovo i nije bilo članova KPJ koji bi mogli lakše da ostvare uticaj kod šiptarskih masa, pa prema tome i kod Šiptarki, dok je prema Srbima i Crnogorcima vladalo nepoverenje zbog šovinističkog jaza koji je sve više produbljivala velikosrpska buržoazija. S druge strane, uzrok neučestvovanja Šiptarki u revolucionarnom pokretu uoči rata treba tražiti i u njihovoј kulturnoj i političkoj zaostalosti, kao i u činjenici da su one bile opterećene navikama zaostalog običajnog prava i nalazile se u inferiornom položaju u odnosu na muškarce.

Okupator je u početku uspeo da se prikaže kao »oslobodilac« Šiptara Kosova i Metohije time što je vodio demagošku

politiku: otvorio je škole na šiptarskom jeziku, uvodio administraciju na šiptarskom jeziku, podsticao razvitak trgovine i zanatstva. Ovakvom politikom on je uspeo da obmane dobar deo šiptarskih masa. S druge strane, organizovao je paljevine naseљeničkih kuća želeći time da proširi još više nacionalnu mržnju između šiptarskih i srpsko-crnogorskih masa. Odlaskom naseljenika iselile su se, uglavnom, i one žene koje su nekad bile uključene u revolucionarni pokret.

U takvim uslovima bilo je nužno najpre organizovati ponovo partijske organizacije. Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju je uspeo da brzo organizuje partijsku organizaciju u Đakovici. Taj posao su olakšali komunisti Šiptari rodom sa Kosova i iz Metohije koji su prebegli u Albaniju još za vreme stare Jugoslavije, školovali se tamo i vratili se nakon aprilske katastrofe.

Komunisti u Đakovici, uporedo sa organizovanjem narodnooslobodilačkog pokreta, a u duhu linije KPJ, posvetili su značajnu pažnju i radu među ženama, tim pre što im je bilo jasno da se narodnooslobodilački pokret ne može zamisliti bez učešća žena, odnosno da će on biti znatno širi i ozbiljniji ako se obezbedi ušeće žena u njemu.

Za okupljanje omladine u narodnooslobodilački pokret poslužila je dobro tek osnovana škola kojom su rukovodili učitelji komunisti. U njoj su organizovani noćni kursevi za izučavanje šiptarske azbuke i jezika. Ti kursevi su korišćeni i za širenje uticaja pokreta među omladincima i omladinkama, odnosno za širenje mržnje protiv okupatora i domaćih izdajnika. Jula 1941. godine formirana su dva skojevska aktiva, a krajem 1941. godine i prvi skojevski aktiv Šiptarki, u kojem je bilo oko 7 skojevki. U radu sa ovim aktivom isticali su se naročito Emin Duraku i Fadilj Hodža koji su ujedno rukovodili i partijskom organizacijom u Đakovici. Pre formiranja ovog aktiva komunisti su među ženama delovali pojedinačno i to u okviru svojih porodica. Tek kad su ih upoznali sa ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta i vezali ih odlučno za njega, prišlo se organizacionom oformljenju najsvesnijih omladinki u pomenuti skojevski aktiv.

Za šiptarsku žensku omladinu je postojao poseban skojevski aktiv, pošto se nisu mogli odmah prevazići zaostali verski običaji koji zabranjuju druženje ženske omladine sa muškom, što su tada sve omladinke bile pod feredžom, odnosno što je bilo zabranjeno druženje žena s muškarcima ukoliko nisu u srodstvu. Međutim, iako je takvo shvatatanje predstavljalo specifičnu teškoću u radu sa ženskom omladinom, najpre su skojevke i starije aktivistkinje pokreta, a kasnije i neke žene koje su se

uključile u pokret još 1941. godine, počele da se oslobađaju takvih shvatanja i da istovremeno vode borbu za emancipaciju žena. Prema tome, uključivanjem žena u narodnooslobodilački pokret počinje, u stvari, i borba za emancipaciju Šiptarki na ovom području.

Pored pomenutog aktiva skojevki, u Đakovici je postojala i grupa starijih žena, uglavnom majki članova KPJ i skojevaca, koje su bile antifašistički orijentisane već u drugoj polovini 1941. godine. One su aktivno učestvovali u pokretu izvršavajući konkretnе zadatke: popularisale su među starijim ženama na pristupačan način narodnooslobodilački pokret, širile mržnju protiv okupatora i domaćih izdajnika i tumačile ciljeve pokreta. One, kao i skojevke, istovremeno su radile i na demaskiranju demagoške politike okupatora, ukazivale da Nemci i Italijani nisu oslobodioci Šiptara već porobljivači najgore vrste, isticale da će prava sloboda doći tek sa uništenjem fašizma i domaćih izdajnika i sa pobedom narodnooslobodilačkog pokreta.

Istovremeno su skojevke i starije aktivistkinje, kao i one što su bile uključene u vaspitne grupe, vršile kurirsku službu, povezivale baze ilegalnog pokreta u samom gradu i prenosile poštu i propagandni materijal iz jedne baze u drugu.

Međutim, kao i cela partijska organizacija, i one su posvetile posebnu pažnju širenju bratstva i jedinstva među ženama objašnjavajući im da za teško stanje Šiptara za vreme stare Jugoslavije nisu krivi narodi Jugoslavije, već velikosrpska buržoazija, a među Srpskim su isticale da za težak položaj Srba nakon okupacije nije kriv šiptarski narod već okupator i domaći izdajnici. U duhu linije Partije, one su isticale da treba voditi zajedničku borbu sa ženama drugih nacionalnosti u Jugoslaviji kako bi došlo do uspostavljanja takvog poretku koji će obezbediti istinsku ravnopravnost između žena i muškaraca, kao i srećnu budućnost i bolji život, da je fašizam mračnjaštvo, pa od njega žene niti su dobile slobodu, niti će dobiti svoja prava, da žene u zajednici s muškarcima, pod rukovodstvom KPJ, treba da se izbore za slobodu. Vremenom su Šiptarke videle fašizam na delu — paljevine, hapšenja, vešanja, interniranja, i to ne samo muškaraca već i žena (ovo je zaista bilo neuobičajeno kod Šiptara).

Đakovica je karakteristična po tome što je u njoj još krajem 1941. godine formiran prvi aktiv skojevki Šiptarki, a to nije bio slučaj u drugim mestima Kosova i Metohije. Broj aktivistkinja rastao je i u toku 1942. kao i u sledećim godinama do oslobođenja ovoga kraja krajem 1944. godine.

Žene koje su bile uključene u pokret još 1941. god. ostale su mu verne sve do kraja rata. One su, po direktivi Mesnog ko-

miteta KPJ, uticale na svoje drugarice da masovno učestvuju u takozvanim ženskim demonstracijama oktobra 1943. godine, kada je traženo od šiptarske žandarmerije da preda Ali Bekšija da bi ga likvidirale, u čemu su i uspele. Sem toga, mnoge žene sa područja Đakovice bile su u vojnim jedinicama i borile se za oslobođenje zemlje 1944. godine. Štaviše, u najtežoj situaciji u toku 1944. godine, kada je rukovodećim drugovima bilo nemoguće opstati u gradu, na čelo partijske organizacije dolazi žena — komunista Safeta Nimani, što pokazuje da je Partija i ženama u Đakovici, kao i u ostalim krajevima naše zemlje, povegravala i najkрупnije zadatke. Politika bratstva i jedinstva koju je sprovodila KPJ i na području Đakovice došla je do naročitog izražaja posle 1941. godine, a posebno krajem 1943. kada je partijska organizacija Đakovice uspela da organizuje đakovičko javno mnenje, a u okviru njega i javno mnenje žena, protiv Džafer Deve, ministra unutrašnjih poslova u takozvanoj velikoj Albaniji, koji je htio da vrši teror nad Srbima u Srpskoj ulici u Đakovici. Džafer Deva je bio primoran da ode iz Đakovice ne ostvarivši svoj teroristički cilj, pošto je naišao na jedinstven otpor Đakovčana i Đakovčanki. I zajedničko vešanje Šiptarke Ganimete Terbešije i Srpskinje Dragice Nekić takođe je značajan primer da je politika KPJ (bratstvo i jedinstvo među Šiptarima, Srbima i Crnogorcima) urodila plodom još u toku rata i među ženama na području Đakovice. A to je bio i dokaz da je okupator u to vreme oštro postupao prema svima koji su bili uključeni u pokret, bez razlike kojoj nacionalnosti pripadaju.

Nazmija NIMANI

RVAŠI — PRVE BARIKADE USTANIKA NA CESTI PODGORICA — CETINJE 13. JULIA 1941.

Na sredini puta između Podgorice (Titograda) i Cetinja leži selo Rvaši sa oko 80 domova. Cesta ga dijeli na dva dijela.

Istorija je zapisala da su 13. jula 1941. godine tu, u Rvašima, na cesti Podgorica — Cetinje, bili prvi ustanički šanci. To je prvo selo u ovom kraju koje je, u borbi ustanika čitavog kraja, okupator dobro zapamatio, i koje je zato među prvima osjetilo svu njegovu okrutnost, svirepost, zločinačke metode obračuna sa nemoćnim starcima i djecom i razbojničko upropasćavanje i uništavanje seoske imovine.

Od 1933. godine u Rvašima neprekidno postoji čelija Komunističke partije Jugoslavije. I mnogo godina prije toga Partija je ovdje imala ne samo svoje simpatizere, nego i jako političko uporište u omladini i naprednim seljacima. Koliko je bio snažan njen uticaj i koliko je selo imalo naprednih i ljevičarski nastrojenih ljudi i omladine može poslužiti i podatak da je uoči ustanka, jula 1941. godine, u njemu bilo devet članova KPJ i dvanaest članova SKOJ-a. Osim toga bile su tri vaspitne (čitalačke) grupe za starije i nekoliko ovakvih manjih grupa za omladinu, u kojima se organizovano i sistematski politički radilo sa onima koji nisu bili članovi KPJ i SKOJ-a, ali su svojim držanjem bili politički čvrsto vezani za Komunističku partiju i njen program. Ovdje su 1941. godine već bili prekaljeni borci protiv nemarodnih režima, kako u borbi radnog seljaštva ovog i okolnih sela Skadarskog jezera za pravo na ribolov i ulov na jezeru, tako i u aktivnom učešću u raznim drugim akcijama koje je Partija organizovala. Seljaci iz Rvaša učestvovali su u raznim demonstracijama, kao i u tzv. pohodu na Cetinje juna 1936. godine, kada je došlo do čuvenog belvederskog krvoprolića, i kada je, pored ostalih, poginuo od žandarmerijskog hica i komunista Jovan Boškov Šofranac, a ranjeno nekoliko mladića iz Rvaša.

Ako se ovo ima u vidu onda nije teško zaključiti da nama komunistima, koji smo u selu bili neposredno odgovorni za sprovođenje priprema za ustank, to zaista i nije bilo teško. Ovo prvenstveno zbog toga što smo imali dosta tako divnih komunista i drugih naprednih ljudi sa kojima smo mogli bez ikakve bojazni prihvatići sve vojničke i druge zadatke naše Partije i dosljedno ih izvršiti.

Početkom juna počeli smo, po direktivi Mjesnog komiteta KPJ Cetinje, sa konkretnim pripremama za ustank. Tu je, prije svega, došlo obučavanje omladine koja nije služila vojsku u rukovanju i gađaju pištoljem, puškom i puškomitraljezom, a poslije toga oformljavanje odreda za oružane akcije. Pošto cesta Podgorica — Cetinje dijeli selo na dva dijela, to su u njemu u ovo doba formirane dvije čelije KPJ, po jedna za svaki dio sela. Analogno tome formirana su kasnije i dva gerilska odreda. Dijelu sela sa lijeve strane ceste, prema Skadarskom jezeru, pripojeno je i manje susjedno selo Bobija, gdje je u to vrijeme bio jedan član Partije i tri člana SKOJ-a.

Prvih dana jula 1941. godine sve je bilo spremno za oružanu borbu. Čekalo se samo na raspored odreda i davanje borbenih zadataka. Radi dizanja ustanka na ovom području, 9. jula dolazi u Rvaše Peko Dapčević sa Perišom Vujoševićem. Tom prilikom Peko nam je rekao da se konačno pripremimo za ustank, jer je »dan ustanka tu«. Peka i Perišu ispratili smo istu veče na Gornji Ceklin, a već 11. jula smo imali sastanak u blizini sela Petrovića, na brdu Kostadin (opština riječka), na kojem je Bajo Sekulić, instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za teren sreza cetinjskog, prenio direktive za početak oružanog ustanka i na kojem su razrađeni konkretni zadaci za sve odrede na teritoriji opštine Rijeka Crnojevića.

Jedanaestog jula uveče održan je zajednički sastanak obje partiskske čelije Rvaša na brdu Kilibarda, kod mjesta tzv. Gomila, na kojem su konačno razrađeni zadaci za oba odreda u toku ustanka, koji treba da počne 13. jula u 15 časova. Još jedanput je raspravljanje o svakom čovjeku u oba gerilska odreda, pa je određeno ko će sve učestvovati u akcijama. Donijeta je odluka da odred od ljudstva iz sela Rvaša sa desne strane ceste (prema selu Materizima), zvani Rvaški odred, zaposjedne cestu kod Torijuna, a da odred od ljudstva iz sela Rvaša sa lijeve strane ceste (prema Skadarskom jezeru) i ljudstva iz sela Bobije, zvani Rvaško-bobijaški odred, zaposjedne cestu na početku Rvaša na mjestu Đikanovića lazine, na samoj granici riječke i

lješanske nahije.¹ Prenijeta je direktiva da akcije treba da imaju gerilski karakter, što je značilo brzo napasti neprijatelja, nanijeti mu gubitke u ljudstvu i tehnici, zaplijeniti što više oružja i opreme i poslije se povući. Iskreno govoreći, niko od nas koji smo tu bili prisutni, nije bio načisto kako će biti moguće izvoditi takve akcije u svom selu bez duže i opsežnije borbe, jer bi selo ostalo na »milost« okupatoru. Na ovo nam je praksa već prvoga dana ustanka dala odgovor. Naime, razvila se i morala se razviti duga i uporna borba, koja je u selu trajala skoro punih trideset časova.

Poslije sastanka ostali smo svi skupa do duboko u noć, željni da budemo zajedno i razgovaramo o svemu u vezi s predočenim zadacima. Najviše smo razgovarali o tome kako se ko osjeća i kako preživljava ove istorijske momente. Bilo nam je jasno da nas čekaju veliki zadaci, velike odgovornosti, ali smo svi do jednoga bili duboko ubijeđeni u pravednost odluke o ustanku.

Vaspitavani od naše Partije da bezgranično volimo Sovjetski Savez i da se solidarišemo sa radničkom klasom čitavog svijeta u borbi za njena prava, posebno smo i ovom prilikom dugo razgovarali o napadu hitlerovske fašističke Njemačke na Sovjetski Savez 22. juna. Ne mogu zaboraviti jedinstvene izjave drugova o tome kako će naša borba pomoći ne samo našem narodu i osloboditi ga od okupatora, već i bratskim sovjetskim narodima u njihovoј pravednoј borbi. Jer, svaki neprijateljski vojnik zadržan na našoj teritoriji, svaki metak ispaljen na nas, značiće vojnik i metak manje protiv sovjetskih ljudi, čiju su zemlju već harale fašističke horde. Tako su mislili ne samo komunisti i članovi SKOJ-a, već i mnogi naši seljaci, koji su i u tom pogledu usvajali liniju i stav naše Partije od prvog dana napada na Sovjetski Savez. Mi nijesmo mogli drugačije ni misliti jer nas je naša Partija učila kako treba voljeti i poštovati slobodu svoga i drugih naroda i kako se treba žrtvovati u istinskoj solidarnosti za prava i slobodu drugih naroda.

Selo je spavalo dubokim snom, obasjano mjesecinom i, kao da smo znali šta će se sa njim dogoditi za dva dana, čini mi se, voljeli smo ga više nego ikada ranije. Te noći mnogo smo razgovarali o njemu i pojedinim seljanima. Već smo ga svega vidjeli u ustanku, buntovnog i prkosnog, a zatim slobodnog od okupatora. Iskreno govoreći, nismo ni slutili da bi ga tako divnog i nama bezgranično milog, mogao neko zapaliti. A desilo se da baš na primjeru našeg sela shvatimo od prvog dana ustanka

¹ Mjesto se nalazi u neposrednoj blizini Carevog laza, gdje su Crnogorci potukli tursku vojsku 12. jula 1712. godine. Postoji i spomen-ploča posvećena jednom i drugom boju (1712. i 1941).

da fašistički zlikovci, u borbi protiv naših naroda, neće prezati od najsivrepijih okrutosti i zvjerstava.

Dvanaestog jula uveče oba gerilska odreda održala su svoje posebne sastanke. To su, u stvari, bile poslednje pripreme za akcije 13. jula. Rvaški odred je brojao 15, a Rvaško-bobijaški 18 drugova. Bili su naoružani po jednim puškomitrailjezom, sa po osam pušaka i sa po nekoliko pištolja. Za sve to oružje bilo je i prilično municije. Oružje i municiju sakupila je partijska organizacija sela Rvaša i Bobije odmah poslije aprilske kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. Ono je do uoči ustanka većim dijelom čuvano u susjednom selu Meterizima.

Rukovodstva oba odreda već su ranije bila određena, a na sastancima je svaki borac dobio svoj zadatak i raspored. Odgovorni drugovi su prije sastanka održanog 12. jula uveče, izvijđeli teren i odredili gdje treba tačno postaviti zasjede, kako i gdje pregraditi cestu, presjeći telefonske stubove i time prekinuti telefonske veze između Podgorice i Cetinja.

Na oba sastanka drugovi su obaviješteni i o tome da će na cesti prema Rijeci Crnojevića i prema Cetinju dejstvovati i ovi odredi: na Ribašima odred iz sela Drušića; u Pavlovoj Strani odred Materiško-dobrski; da će naši ustanici napasti Rijeku Crnojevića sa zadatkom da je oslobođe i da će akcije vršiti i odredi sa Ljubotinja i Gornjeg Ceklina. Što se tiče ceste Podgorica — Rvaši, bilo je govora da će na ovom dijelu ceste, na dužini od 20 km, biti dvije zasjede — jedna u mjestu Donjim Kokotima a druga na Barutani — ali sve je ispalo drugačije. Naime, 13. jula i prvih dana ustanka ispostavilo se da na ovoj cesti nije bilo ustaničkih akcija. Tako je dio ceste od Podgorice do Rvaša bio slobodan za okupatora, što je ustaničkim snagama čitavog ovog kraja uveliko otežavalo situaciju. Osim ceste Podgorica — Rvaši, za okupatora je bila slobodna i cesta od Tirane preko Skadra sve do Podgorice.

Osvanuo je 13. jul. Mada u selu, sem članova Partije i SKOJ-a i nekih najboljih simpatizera, koji su bili svi organizovani u odrede, niko nije znao ništa, ipak se osjećao neki nemir i očekivanje. A možda se nama, pod dojmom svega onoga što će se zbiti i zbog nestrpljivog očekivanja određenog časa, to tako činilo. U oceni te atmosfere bilo je, svakako, mnogo objektivnog ali i mnogo subjektivnog. Početak oružane borbe bio je veliki trenutak za sve komuniste i za sve borce, pa to i nije nikakvo čudo.

Pripadnici odreda su oko 14 časova i 40 minuta došli konspirativno na zborna mjesta blizu mjesta zasjeda. Tačno u 15 časova, na dati znak, zauzeti su položaji, napravljene kamene pregrade preko ceste i prekinute telefonske žice. Sve po voj-

ničkom redu, brzo i disciplinovano. To su već bile prave borbene vojničke jedinice!

Neprijatelj, jačine 3 kamiona vojnika i nekoliko motocikala (otprilike do 70 vojnika ukupno), naišao je oko 15 časova i 20 minuta na prvu zasjedu u mjestu Đikanovića lazine, koju je bio postavio Rvaško-bobijaški odred. U stvari se radilo o prethodnici italijanskog bataljona iz sastava divizije »Mesina« (Messina), dislociranog u Podgorici, kome je bilo naređeno da krene u pravcu Cetinja kao pojačanje cetinjskog garnizona. Od prvog momenta razvila se u podnožju brda Leperić — Crna Glavica vrlo žestoka borba. Kao pomoć Rvaško-bobijaškom odredu odmah stupa u akciju i Rvaški odred. Neposredno poslije početka borbe sa prethodnicom stiže i glavnina italijanskog bataljona i stupa u akciju. Ali i rvaškim odredima stižu u pomoć odredi iz susjednih sela — prvo odred iz sela Drušića, a zatim, uveče, odred iz sela Meteriza i Riječki odred. Iako brojno i tehnički nadmoćniji, neprijatelj je tek oko 23 časa uspio da ovlada prednjim dijelom sela Rvaša, na liniji brdo Gomila — Belvedere — brda Valjalo i Treštenik.

Zbog uspjeha ustanika u drugim krajevima cetinjskog i barskog sreza — oslobođenje Virpazara i Rijeke Crnojevića, uspjele akcije na Brajićima, Obzovici i drugim mjestima — kao i zbog položaja u kome se u ovoj situaciji našla najviša okupaciona vlast u Crnoj Gori sa sjedištem u blokiranim Cetinju, naređen je, 13. jula uveče, pokret u pravcu Cetinja još jednom bataljonu divizije »Mesina« iz Podgorice. Zadatak ove jedinice je bio da pomogne bataljonu koji je već vodio borbu u rejonu sela Rvaša i da se što prije probije prema Cetinju. Tako je i ovaj drugi bataljon stigao u rejon sela Rvaša u toku noći 13/14. jula i ujutro 14. jula stupio u akciju protiv ustanika.

U ranim jutarnjim časovima 14. jula počeo je snažan napad na naše položaje. Dva italijanska kompletna ratna bataljona, moderno naoružana i ojačana artiljerijom, podržavana su i avijacijom. U odrede je 13. jula uveče došao i manji broj seljaka iz sela Rvaša, a sjutradan 14. jula, i iz sela Drušića, Meteriza, Dorske Župe i Češljara, i pridružio se oružanoj borbi. Stanovništvo Rvaša i Drušića uglavnom se sklanjalo ispred neprijatelja koji je nastupao.

Poslije žestokih borbi ustanika za svaku čuku i za svaki zaselak, koje su trajale skoro 30 časova, neprijatelj je uspio da u kasnim popodnevним časovima 14. jula odbaci naše snage od ceste Rvaši — Drušići — Pavlova Strana — Šindon i da oko 23 časa ponovo zauzme Rijeku Crnojevića. U ovim borbama je imao oko 30 mrtvih i ranjenih. Nastupajući u Rvaše, uništavao je sve do čega je došao: spalio 70 stambenih zgrada i više staja

za smještaj stoke, stočne hrane i drugog; ubio je šest starijih ljudi i žena, opljačkao i upropastio sve do čega se moglo doći. Počinio je zvjerstva i u selu Drušćima, gdje je spalio preko 30 stambenih zgrada, ubio nekoliko iznemoglih staraca i starica i opljačkao stoku, hranu i drugo. Slično je prošlo i selo Šindon, na domaku same Rijeke Crnojevića.

No, gubicima u borbama 13. i 14. jula u rejonu Rvaši — Drušći — Pavlova Strana — Šindon, fašistički zločinci su tek počeli da plaćaju svoja nedjela. Već sjutradan, 15. jula ujutru, u čuvenom boju na Košćelama (4 km od Rijeke Crnojevića prema Cetinju), pod udarcem ustaničkih odreda iz Ljubotinja i Gornjeg Ceklina, uništen je i zarobljen u zasjedi cio drugi talijanski bataljon koji je 13. jula uveče stigao u rejon sela Rvaša, u pomoć svojim snagama.

Tako su protekle prve naše akcije na cesti Rvaši — Cetinje i prve borbe naših ustaničkih jedinica na ovom terenu julskih dana 1941. One su bile početak i sastavni dio borbi koje su se vodile na čitavom području sreza cetinjskog sve do našeg povlačenja za Bosnu aprila 1942. Pa i poslije povlačenja ustanička puška na ovom terenu nije nikad umukla. U toku 1943. i kasnije borba se ponovo rasplamsala u pravi oslobođilački rat protiv okupatora i domaćih izroda. U njoj učestvuju najbolji sinovi i kćeri ovoga kraja, sve do njegovog konačnog oslobođenja, kao i oslobođenja cijele Crne Gore i čitave Jugoslavije.

U tim nadčovječanskim borbama iz Rvaša je položilo životе dvanaest boraca i rukovodilaca NOV i POJ, a dvojicu aktivista NOP-a, okupator je streljao.

Ilija F. KOSTIĆ

POČECI NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA U PRIMORJU I ISTRI 1941.

Da bi se pravilno shvatio početak narodnooslobodilačkog pokreta 1941. godine u Slovenskom primorju i hrvatskoj Istri, treba poznavati tadašnje opšte prilike i situaciju, u kojima se nalazio slovenački i hrvatski život u takozvanoj Julijskoj krajini.

U Slovenskom primorju i Istri, odnosno u bivšoj italijanskoj Julijskoj krajini, pre dolaska Italijana u ovim krajevima živilo je 375 758 Slovenaca i 253 025 Hrvata, ukupno, dakle, 628 803, ili 59,2%, dok je Italijana i Furlana bilo 320 806, ili 30,2%. Tajnim Londonskim paktom (26. IV 1915) zapadne imperialističke velike sile dale su i prodale Italiji, kao monetu za potkusurivanje, narod Istre i Slovenskog primorja. Dolaskom italijanskih okupacionih snaga, 1918. godine, narod ovih krajeva se našao pod snažnim pritiskom denacionalizacije, jer je Italija već prvih dana okupacije deportovala u južnu Italiju oko 1000 slovenačkih intelektualaca, zatvorila je slovenačku gimnaziju i učiteljsku školu u Gorici, hrvatsku gimnaziju i žensku učiteljsku školu u Pazinu, hrvatsku učiteljsku školu u Kastvu, nižu gimnaziju u Opatiji, sve privatne i mnoge druge škole. Tako je, samo u Istri, još pre priključenja ovih krajeva Italiji, ukinuto 149 razreda hrvatskih osnovnih škola. Pre Rapskog ugovora (12. XI 1920) i pre dolaska fašista na vlast, italijanska vlada je mirno gledala kako šovinističke grupe terorišu nacionalno svestan narod u Istri i Slovenskom primorju, kako pljačkaju i pale domove njihovog kulturnog i privrednog života. Tako je 13. VII 1920. godine usred Trsta zapaljen slovenački »Narodni dom«, 17. VII 1920. godine »Narodni dom« u Puli, 12. II 1921. godine je zapaljena jugoslovenska biblioteka u Voloskom kod Opatije, 1921. godine su zapaljeni narodni domovi u Sv. Ivanu i Rojanu, dakle oba u Trstu, a kasnije i narodni domovi u Barkovljama, Škednju i Sv. Jakobu u Trstu;

kao i u Pazinu i Puli (štedionica). Paljeni su i seoski domovi. Pored ostalih, 8. aprila 1921. godine je zapaljeno 26 seoskih zgrada u Krnici, gde je uhapšeno 89 lica, dok su trojica ubijena.

Kada je došao na vlast fašizam, ove brutalne metode nasilja i denacionalizacije postale su još izrazitije. Silom je ugušen sav kulturni, politički i privredni život Slovenaca i Hrvata u Julijskoj krajini. Godine 1925. ukinut je slovenački i hrvatski jezik u sudu i u svim ustanovama. Raspuštena su i zabranjena sva prosvetna, kulturna, pa čak i humanitarna društva, kao i sve privredne organizacije i ustanove. U periodu 1928 — 1929. godine ugušena je sva slovenačka i hrvatska štampa. Silom su menjana prezimena i imena Slovenaca i Hrvata, kao i imena mesta, sela, reka i brda, a nisu ostavljeni na miru ni nadgrobni spomenici. Godine 1930. zvanično je prestala da postoji slovenačka i hrvatska manjina. U toku 1926. godine formiran je fašistički Specijalni sud za zaštitu države, koji je u Julijskoj krajini odigrao ulogu jednog od najjačih sredstava za ulivanje straha u redove slovenačkog i hrvatskog življa. Poznat je veliki proces 1929. godine u kome je izrečena, a odmah zatim i izvršena smrtna kazna nad hrvatskim junakom Vladimirom Gortanom, kao i veliki proces održan 1930. godine protiv 87 Slovenaca i Hrvata, posle koga su fašistički hici pokosili 6. septembra 1930. četvoricu Bazovčana.

Svi ovi zločini, ubistva, paljevine, procesi, prebijanja i mučenja, napajanje ricinusovim uljem, zlostavljanja i šikaniiranja svake vrste, jednom rečju dvadesetogodišnji neopisivi teror, nikad nije slomio unutrašnji otpor svesnih masa istarskih Hrvata i primorskih Slovenaca, koji su punili zatvore i koncentracione logore i koje su masovno odvlačili u konfinaciju. Mnogi su emigrirali u evropske i vanevropske zemlje. Preko 70 000 Slovenaca i Hrvata emigriralo je u ondašnju Jugoslaviju, preko 30 000 u Južnu Ameriku, a oko 5000 u Francusku i Belgiju.

Za situaciju u Slovenskom primorju i Istri u toku 1940 — 1941. godine karakteristična je činjenica da u Julijskoj krajini nije postojala jaka i prekaljena KP, koja bi usmeravala antifašističko raspoloženje radnika i seljaka i rukovodila njime. Julijnska krajina je u organizacionom pogledu bila vezana za KP Italije. Međutim, još pre 1940. godine italijanska Partija je doživela teške udare i gubitke u redovima svog rukovodećeg kadra, koji je pao u ruke policije. Rukovodstvo KPI, koje je bilo tada u Parizu, nije moglo da održava stalnu vezu sa svojim članstvom u domovini. Pod rukovodstvom Josipa Tomažića Pina,* od jeseni 1938. godine KP i antifašistički pokret u Trstu i oko-

* Proglašen za narodnog heroja.

lini dobili su veliki polet, ali, već prvih dana juna 1940. godine Tomažić je uhapšen zajedno sa svim svojim najužim saradnicima. Zbog komunističke aktivnosti OVRA je do septembra 1940. godine uhapsila 149 lica. Osim toga, do novembra 1940. godine uhapšeno je još 120 lica, uglavnom pripadnika bivših građanskih stranaka, pre svega nacionalista. KP na području Trsta i Julijanske krajine bila je u periodu 1940—1941. vrlo slaba. Većina njenih članova bila je u zatvorima i koncentracionim logorima. S druge strane, ne treba mimoći činjenicu da su mladi ljudi bili mobilisani za italijansku vojsku čim je Italija ušla u rat na strani Hitlera. Ukoliko je tu i tamo neko ostao kod kuće, naročito antifašisti, bio je pod stalnim i strogim policijskim nadzorom.

Takva je bila situacija u Primorju i Istri polovinom 1941. godine. Treba uzeti u obzir i to da neočekivano brza kapitulacija bivše Jugoslavije, aprila 1941. godine, nije nimalo ohrabrujuće delovala na slovenačke i hrvatske narodne mase. Prilikom Hitlerovog napada na SSSR javile su se nove nade, ali plamen tog očekivanja brzo je bio izložen ledenom vetruscu ratnih izvestaja o stalmom napredovanju fašističkih armija 1941. godine u Africi i na istočnom frontu. U toj teškoj situaciji, KPJ je ukazala ne samo Slovencima i Hrvatima u Julijskoj krajini, već i tamošnjem italijanskom stanovništvu, na jedini mogućan put do oslobođenja, jer je na teritoriji bivše Jugoslavije uspešno organizovala oružani ustanak protiv okupatora. Da bi se i u Julijskoj krajini organizovao narodnooslobodilački pokret, Glavni odbor OF za Sloveniju odlučio je da pošalje u primorje svog delegata Oskara Kovačića, člana tadašnjeg CK KPS.¹

*

Tržič (Monfalcone) je udaljen 28 km od Trsta u pravcu Italije i nalazi se na početku Furlanske ravnice, u podnožju karstnih brda, koja se sa Doberdopskom visoravni najdublje uvlače u Furlansku niziju prema kolenu reke Soče. Po broju stanovništva Tržič je 1941. godine bio relativno mali gradić, ali je uvek bio poznat kao industrijski centar s mnogim fabrikama, a naročito sa velikim brodogradilištem. Obala od Trsta do Tržiča već 1300 godina predstavlja čistu slovenačku teritoriju. Kod Tržiča počinje granica između nacionalne slovenačke i italijanske teritorije. Međutim, u Tržiču i okolini, kao i u Ronkama, udaljenim nekoliko kilometara, žive malobrojni slovenački radnici i seljaci.

¹ Umro februara 1944. godine od posledica mučenja u italijanskim zatvorima. Proglašen za narodnog heroja.

Pološinom maja 1941. godine u predgrađe Tržiča prebegli su svojim rođacima braća Rudi i Lojze Strugar. 10. avgusta 1941. godine, sa izmišljenim zanimanjem trgovackog putnika i falsifikovanom propusnicom, došao je biciklom iz Ljubljane u Tržič Oskar Kovačič Toni, sa pismom od Kariša Hilarija i dr Vita Krajgera — poznatog partijskog radnika i funkcionera (još pre oslobođenja postao je prvi javni tužilac Slovenije, a 4. maja 1945. ubili su ga belogardisti na Turjaku). Oskar Kovačič se neumorno bacio na posao. Istog dana, kada je stigao u Tržič, održao je kod Strugarevih prvi sastanak, na kome je petorici drugova objasnjavao kako treba prići organizovanju OF i kako propagandno delovati. Kao jedan od prvih zadataka Oskar Kovačič je preporučio da treba potražiti kontakt sa italijanskim antifašistima, u prvom redu sa italijanskim komunistima i bivšim socijalistima. Tokom vremena i u vezi s raznim događajima, Oskar Kovačič se mogao uveriti na sopstvenim iskustvima da je ovaj zadatak veoma težak i dugotrajan, jer su italijanski antifašisti — zbog dvadesetogodišnjeg progona i terora — 1941. godine bili povučeni u sebe i svoje najuže veze iz ranijih vremena. Bili su potpuno nepoverljivi i neodlučni. S druge strane, slovenački i hrvatski živalj nije imao poverenja u ono što je bilo italijansko, zbog strahovitih nepravdi i zločina koje su Italijani naneli Slovencima i Hrvatima Julisce krajine od 1918. godine.²

Pošto su već na prvom sastanku sa Oskarom Kovačičem iznete nedoumice u pogledu mogućnosti za brzu saradnju sa Italijanima u zajedničkim grupama, odlučeno je da se za sada, u početku, pride organizovanju Slovenaca u OF i to na bazi trojki, a da se Italijani, pomoću nekog meštanina, takođe povezuju u antifašističke trojke. Već prvog dana, za rad među Italijanima u Tržiču i okolini, određen je Danilo Pirc, koji je kao meštanin u Tržiču dobro poznavao ljude i tamošnje prilike. Za rad među tamošnjim Slovencima i na Krasu, južno od Komena, određena su braća Strugar.

Prema uputstvima koje je Oskar Kovačič dōbio u Ljubljani, u Tržiču je trebalo formirati centralnu bazu OF za Primorje. U Ljubljani se, naime, u početku smatralo da će Tržič, kao industrijsko mesto i dodirna tačka između italijanskih i slovenačkih industrijskih radnika, dati povoljne uslove za rad.

² Ovo je konstatovao i Pokrajinski NOO za Slovensko primorje i Trst posle završenog rata u svojoj »Spomenici međusavezničkoj komisiji za proučavanje pitanja Julisce krajine u vezi sa određivanjem jugoslovensko-italijanske granice«. U vezi s tim problemom pomenuta »Spomenica« kaže: »Velika ograda zločina i nasilja delila je italijanski narod od slovenačkog i hrvatskog.«

Međutim, već prvih dana u Tržiču je doneta odluka da se sedište OF za Primorje formira u Trstu i to iz sledećih razloga: Trst kao veliki grad ima bolje uslove za ilegalni rad od malog gradića Tržiča u koji se iz njegovog neposrednog zaleđa — naročito iz Furlanske ravnice, a i iz slovenačkih sela, svakodnevno dovoze radnici na posao, često i sa daljine od 15 do 20 kilometara, tako da u samom Tržiču u to vreme nije bilo mnogo radničkih naselja, ili kolonija; iz Trsta je lakše održavati veze i kontakte sa Lubljanom, isto tako i sa svim krajevima Slove- načkog primorja, a naročito sa Istrom.

Posle petodnevnog boravka u Tržiču, Oskar Kovačič je otišao za Tolmin (njegova rodbina, kao što je sam rekao, potiče iz Tolmina) da bi tamo pridobio pristalice i pobornike OF, posle čega se vratio prilično nezadovoljan. Po povratku iz Tolmina otišao je u Ljubljani da bi dobio pristanak za formiranje centrale OF za Primorje u Trstu. Kada se ponovo vratio u Tržič, njegovi drugovi su ga između 20. i 25. avgusta otpratili u Trst, gde mu je Lojze Strugar za privremeni ilegalni boravak obezbeđio stan.

Poslednjih godina, pre kapitulacije stare Jugoslavije, Danilo Pirc je živeo kao đak — emigrant u »Istarskom internatu« u Zagrebu. Tamo se upoznao s mnogim đacima iz Primorja i Istre. U »Istarskom internatu« delovala je organizacija SKOJ-a, čiji je i on bio član. Kada se vratio roditeljima u predgrađe Tržiča, Lojze Strugar ga je već prvog dana povezao sa Oskarom Kovačićem. Zatim je Danilo povezao u Trstu Oskara Kovačića sa Ernestom Arbanasom Gigijem, Ljubom Sušićem i Alekandrom Modicem. Ova trojica su bili skojevci iz »Istarskog internata«, koji su se vratili roditeljima u Trst. Oni su bili i prvi i najuži saradnici Oskara Kovačića u Trstu, jer je Oskar u toku svog ilegalnog boravka najduže stanovao kod Modica i Sušića, dok je Arbanas vodio Oskara po Istri. Nekoliko puta oni su biciklima prelazili put od Buzeta, preko Pazina do Pule, zatim preko Marčana i Matulja do Opatije. Oskar je nosio adrese nekih sveštenika u Istri, koje je posećivao i pokušavao da ih privuče za saradnju, dok je Arbanas sve svoje bliske prijatelje i poznanike povezivao sa Kovačićem. Tako su Oskar i Arbanas uključili omladinca Karla Depratu, bivšeg đaka »Istarskog internata«, rodom iz sela Marčane. On je privukao jednog gostioničara iz Marčana i krojača Vitasovića iz Vodnjana kod Pule. Kasnije su uspostavljeni odnosi sa srpskim naseljem u Peroju. U Pazinu je bio uključen Franc Šironić, kod Buzeta Ivan Cerovac i njegov stric Miroslav Cerovac, koji je kasnije održavao direktnu vezu sa Kovačićem, dok su u Medulinu kod Pule privukli Rada Radoševića. Tako su već na samom početku narod-

nooslobodilačkog pokreta u Julijskoj krajini bile uspostavljene prve veze bratske saradnje između Hrvata u Istri i primorskih Slovenaca — ostvareni su prvi zameci bratstva i jedinstva, koje se u toku kasnijih godina zajedničke borbe razvilo u jednu od najlepših tekovina NOB.

Oskar Kovačić je u Trstu dobio vezu sa nekadašnjim saradicima Pina Tomažiča, i to sa omladinkama Zorom Perelom i Vojkom Šmuc. Obadve su postale oduševljene aktivistkinje OF. Zora Perelo, koju su drugovi zvali »la bela Zora«, a policijaci (kvesturini) kasnije »la bela tigre«, delovala je u redovima tršćanske omladine.³ I Vojka Šmuc je radila sa omladinom, naročito u centru Trsta. Zbog toga je uhapšena i internirana.⁴ Sa Oskarom Kovačičem bili su povezani i omladinci Boris Kovačić — kod koga se nalazila javka i skromna tehnika za falsifikovanje dokumenata, i Nadi Šemrl, koji je bio veoma marljiv i požrtvovan aktivista u Kovačičevoj grupi u Trstu. U toku septembra 1941. godine Oskar je dobio poverenike i pristalice u mnogim selima oko Trsta, naročito u Ricmanjima, Dolini, Plavjama, Sv. Barbari i Škofiji. Značajna organizaciona jedinica OF bila je u Pavjama, gde je radio Jože Miklavčič sa svojim sinom Borisom.⁵ Iz Plavja je organizacija OF prodrla u industrijski centar Sv. Marka u Trstu i rafineriju »Aguila«.

Grupa u Tržiču brzo je dobijala pristalice OF među slovenačkim radnicima i seljacima u Zdravščini, Ronkama i samom Tržiču, kao i po svim selima južnog Krša, naročito u Doberdobu, Brestovici, Selu, Klancu i Brjama na Krasu. Septembra 1941. godine grupa u Tržiču je sprovedla prvu akciju za prikupljanje novca, koju je kasnije ponovila još dva puta. Narančno, u prvom redu akcija je imala propagandni karakter.

Prva veza sa KPI uspostavljena je preko Skarpina i Metoda Kalca iz Tržiča. Kalac je bio rodom Hrvat iz Istre. Ova dvojica uspostavila su kontakte s protivavionskom baterijom u Orleku. Uz pomoć Danila Pirca, Oskar Kovačić je kasnije i u Trstu dobio vezu s trojicom članova KPI (Bruno Gulli, Tomas Michele i Giordano Cermeli). Kod Tomasa, koji je bio konobar i stanovao u tršćanskem predgrađu Sv. Alojz (St. Luigi), kasnije

³ Zbog svoje delatnosti, specijalni sud u Rimu osudio je septembra 1942. godine, na 12 godina zatvora. Posle kapitulacije Italije ponovo je radila u Trstu kao članica Mesnog komiteta SKOJ-a, gde je oktobra 1944. godine uhapšena i odvedena u zloglasni koncentracioni logor Ravensbruk. Tamo je umrla 21. februara 1945. godine.

⁴ Posle kapitulacije Italije Vojka Šmuc je došla u domovinu sa prekomorskog brigadom i poginula kao borac 27. decembra 1944. godine.

⁵ Boris je pred samo oslobođenje poginuo u blizini Trsta kao partizanski kurir — borac.

je organizovana jedna od prvih ilegalnih tehnika (ciklostil) u Trstu.

Oskar Kovačič je u Trstu organizovao Pokrajinski komitet KP, čiji su članovi bili, pored ostalih, Zora Perelo, a od oktobra i Leo Kovačič Pepi. Komitetom je rukovodio Oskar. S jeseni 1941. godine, u Gorici još nije postojao komitet KP, tako da je za područje Gorice za organizaciona pitanja bio određen Tone Velušček. Veze s bivšim socijalistima, uspostavljene su prvo sa dr Ferfoljom, slovenačkim advokatom u Trstu. On je nedeljom dolazio na svoje imanje u Ronke kod Tržiča. Kako je dr Ferfolja bio stric Danila Pirca, Danilu i Lojzu Strugaru nije bilo teško naći zajednički jezik i oduševiti dr Ferfolju za OF, a zatim ga povezati sa Oskarom Kovačičem. Kao stari socijalista bio je poznat među tršćanskim Slovencima i obućarski majstor Vrabec. Preko njegovog sina Ubalda Vrabeca, Lojze Strugar je upoznao Oskara Kovačiča sa majstором Vrabecom, kod koga je, sve do njegovog hapšenja, decembra 1941. godine, bila bezbedna javka.

Gorički slovenački intelektualci redovno su se okupljali kod »Zlatnog jelena« u Gorici. Po Oskarovom nalogu tu je počeo da dolazi i Lojze Strugar, koji je imao zadatak da uspostavi kontakte s goričkim intelektualcima, u prvom redu s novinarom Kemperlom, pripadnikom Slovenske katoličke stranke. Kemperle je imao veliki uticaj u redovima svojih istomišljenika u Gorici i okolini. Pošto Lojze Strugar kod Kemperla nije uspeo, pokušali su to da učine i drugi, ali Kemperle — koji je verovatno održavao dobre veze sa svojim političkim priateljima u Ljubljani i imao obzira prema njima — odbio je svaku saradnju ovim rečima: »Vi u Sloveniji ne predstavljate nikog i nemate nikog iza sebe.« I Tone Velušček je nastojao da među slovenačkim klerikalnim i liberalnim intelektualcima u Gorici dobije istomišljenike i pristalice za OF, pa je u tom cilju organizovao sastanak s klerikalnim i liberalnim intelektualcima. Sastanku je prisustvovao i Leo Kovačič Pepi. Međutim, sva njegova i Veluščekova nastojanja ostala su tada bez uspeha. Oskar i Leo Kovačič, kao i Tone Velušček, dobili su prve pristalice OF i s njima održavali dobre veze u mnogim selima oko Gorice, naročito u Mareu, Volčjoj Dragi, Taboru, Loži, Slapu, a i u Vipavi i Ajdovščini.

Vezu između Ljubljane i Tržiča u početku je održavao Hilarij Kariš, koji je pod izgovorom da dolazi u posetu svom ocu u Sežanu, u stvari prenosio literaturu OF (»Slovenski poročalec«, »Delo«, razne letke itd.), kao i razna uputstva. Oskar Kovačič redovno je održavao kontakte s grupom u Tržiču. Prvih dana oktobra 1941. godine, Kariš se preselio iz Ljubljane

u selo Koprivu u gornjem Krasu, gde je po okolnim selima razvio vrlo živu aktivnost; prodro je i u Vipavsku dolinu, u selo Podragu, koje je kasnije bilo poznato kao partizansko uporište. Održavao je i kontakte s Trstom, Tržičem i Vipavskom dolinom. Polovinom oktobra 1941. godine, rukovodstvo iz Ljubljane poslalo je Oskaru Kovačiću kao pomoć njegovog brata Leona i Janeza Hvaliča. Janez je otišao na rad u Goricu, a Leo je ostao u Trstu.

Posle jednogodišnje istrage, polovinom novembra 1941. godine u Trstu je počeo pred »Specijalnim sudom za zaštitu države« proces protiv grupe od 56 Slovenaca. Fašisti su izveli na optuženičku klupu grupu komunista s Pinom Tomažičem na čelu, zajedno sa grupom nacionalista. Sve zajedno optužili su kao »teroriste«. U nedelju, 14. XII 1941, izrečena je presuda: 9 na smrt, 23 na po 30 godina robije, a ostali od 10 do 24 godine zatvora. Još dok je trajao proces — prvih dana decembra 1941. — u Trstu i Tržiču su se pojavile na zidovima prve ispisane parole OF i leci na slovenačkom i italijanskom jeziku. Čak i na sudskoj palati u Trstu, u kojoj je obavljenо suđenje, pojavili su se napis protiv »Specijalnog suda«, protiv policije i fašista, sa izrazima simpatija za Pina Tomažiča. Nedaleko od ulaza u Palatu pravde, policija je našla veći broj letaka na italijanskom jeziku. Akcija ispisivanja parola i bacanja letaka u Trstu trajala je više dana. Leci na slovenačkom jeziku rasturani su i u okolini Postojne i Pivke, kao i na južnom Krasu, a na italijanskom jeziku — u brodogradilištu Tržiča. U slovenačkom letku »Sekcija OF za Primorje« osudila je tršćanski proces kao fašistički zločin protiv slovenačkog naroda, a u italijanskom letku je pozvala poštano italijansko stanovništvo Primorja i Istre, da sa Slovincima i Hrvatima zbije redove u jedinstveni antifašistički front. U ispisivanju parola i rasturanju letaka u Trstu, odlikovali su se ranije pomenuti omladinci i omladinke, naročito Zora Perelo.

Policija je pretpostavljala da su plakate i leci došli iz Ljubljane. Međutim, leci i plakati bili su sastavljeni i štampani u Trstu, u tehnici koju je organizovao Oskar Kovačić kod Tomasa. To je bila najveća akcija štampanja i rasturanja letaka. Sekcija OF za Primorje štampala je letke i prilikom godišnjice oktobarske revolucije, kao i letke s programom, odnosno glavnim tačkama programa OF.

Već u toku septembra, a naročito oktobra 1941. godine, Oskar Kovačić je dao direktivu da treba nagovarati vojne obveznike, koji su očekivali pozive, ili su dolazili na odsustvo, da se više ne javljaju italijanskim jedinicama, već da idu u partizane, koji su se već pojavili u Brkinima, odnosno u okolini Ilir-

ske Bistrice. Uporedo sa ovom propagandom, počela je i akcija za prikupljanje hrane i materijala za partizane. U tom cilju Oskar je organizovao prihvatni centar kod Sv. Magdalene u Trstu, odakle je materijal prenošen za Brkine.

Kada je uspostavljena mreža organizacionih jedinica OF i poverenika od Gorice preko Tržiča i Koprive na Krasu, sve do Trsta i cele Istre, i baš kada se već pristupalo konkretnim akcijama, kada se već osećao dobar početak i dosadašnji uspeh u radu, neočekivano se saznalo, da se u Trstu uvukao u naše redove policijski konfident, neki inž. Marcela, koji se izdavao za inž. Rubija. Kao posledica ove provale, najpre je 10. XII 1941. godine uhapšen Oskar Kovačič, posle čega su sledila hapšenja u Trstu i Istri, sve do Marčane kod Pule. Leo Kovačič — Pepi, koji je posle hapšenja svog brata ostao na radu u Trstu, i pored svih opasnosti održavao je kontakte ne samo sa aktivistima u Trstu, već i sa Karišem i Danilom u Tržiču. Leo je uhapšen 12. I 1942. godine sa grupom aktivista iz Plavja. Krajem januara 1942. godine došli su na red i Kariš, Danilo i Lojze Strugar, tako da se u tršćanskim zatvorima našlo oko 30 prvih aktivista OF iz Primorja i Istre. Samo nekoliko njih poslato je u mesta rođenja pod policijskom kontrolom, dok su ostali bili internirani na neodređeno vreme. Braću Kovačič je rimske Specijalni sud osudio na po 30 godina zatvora, omladince Arbanasa, Borisa Kovačića i Borisa Guina na po 15 godina, Joža Miklavčića na 14 godina, Zoru Perelo na 12 godina, a Ljuba Sušića na 8 godina zatvora.⁶

Posle hapšenja braće Kovačič i njihovih saradnika, ostalo je na slobodi u Trstu i Tržiču samo nekoliko drugova i drugarica, ali je njihov rad bio toliko paralisan, da je rukovodstvo iz Ljubljane, polovinom februara 1942. godine, moralo poslati nove ljude i to: Albina Čotara Karla i Darka Marušića Blaža, koji su morali početi da rade skoro od početka.

⁶ Prvi aktivisti u Primorju i Istri koji su u toku kasnijih borbi dali svoje živote za slobodu bili su Oskar Kovačič, Zora Perelo, Vojka Šmuc i Boris Miklavčić, zatim Tone Velušček i Franc Valič — koji je poginuo avgusta 1944, Aleksandar Modic — koji je pao kao borac i mitraljezac negde na Krasu, Nadi Šemrl koji je u nemačkoj internaciji dobio TBC i od posledica bolesti umro 1957. godine. Rudi Strugar Triglav je kao aktivista i član VOS-a u Tržiču, obešen u Trstu aprila 1944. godine, kao talac, zajedno s još 51 talcem, među kojima je bio i Hilarij Kariš — koji je posle kapitulacije Italije došao kući na Kras i odmah se uključio u rad. Kariš je bio poslat u partijsku školu u Cerkno, gde je bio jedan od retkih koji su se spasili prilikom poznatog nemačkog pokolja u Cerknu. Posle toga Kraški okružni komitet poslao ga je sa Štokom u Tržič u funkciji organizacionog sekretara za furlandijski srez sa sedištem u Tržiču, ali je već prve noći uhapšen zajedno sa Rudijem Strugarom i zatim obešen u Trstu.

*

Rezultati rada prvih aktivista u Primorju i Istri, zbog svoje skromnosti, ne mogu se upoređivati sa onima u Sloveniji i drugim delovima Jugoslavije u toku 1941. godine, ali su izazvali strujanja koja su stalno rasla i koja su se, naročito 1943. godine, pretvorila u sveopšti narodni ustank u Slovenskoj primorju i Istri. Braća Kovačić sa svojim saradnicima postavljali su temelje bratstva i jedinstva među Hrvatima u Istri i Slovencima u Primorju i podizali mostove pomirenja među Slovencima i Hrvatima Julijske krajine i naprednog italijanskog stanovništva. Razvoj događaja kasnijih godina pokazao je da je bila pravilna direktiva CK KPS o stvaranju jedinstvenog slovensko-italijanskog antifašističkog fronta, za borbu protiv fašizma, za slobodu i narodnu demokratiju. U tom pogledu, posred pobjede nad fašizmom i izvojevane slobode, italijansko-slovensko bratstvo postalo je jedna od najvećih tekovina narodnooslobodilačke borbe.

Lojze PERIC

KERESTINEC

U drugoj polovici jula 1941. »zapovjednik kopnene vojske general pješačtva, Slavko Štancer« dostavio je pod br. 383 »Zapovjedništvu vojske i Ministarstvu domobranstva« NDH izvještaj¹ u kojem je, između ostalog,javljao:

»... 14. srpnja između 1 i 2 sata pobunili su se komunisti u zatvoru Kerestinec i njih 70—80 napali na stražu ranili jednog stražara. Drugi dio straže su razoružali i uzeli 14 pušaka, 2—3 puškomitrailjeza i 30 bombi, koji su se posle razbjegli u nepoznatom pravcu.

Potjera je upućena na sve pravce za istim.«

Napad i razoružavanje straže u logoru Kerestinec izvršili smo bukvalno golih ruku. Mi, kao komunisti, nismo mogli ni htjeli dozvoliti da nas okupator i njegove sluge odvode grupu po grupu i kao ovce ubijaju. Istog dana, 14. jula, »Zapovjedništvo I Hrvatske oružničke pukovnije« dostavilo je raspis svim svojim jedinicama sa imeničnim spiskom zatvorenika referade.

Zapovjedništvo I Hrvatske
oružničke pukovnije
J. S. Br. 1150.

SVIMA JEDINICAMA OVE PUKOVNIJE

Dostavljam prednji spisak komunista koji su noću 13/14. srpnja o. g. pobegli iz koncentracionog logora u Kerestincu, naoružani sa 14 pušaka koje su oteli stražarima i 30 bombi s time da se za istima naj-energičnije traga i u slučaju pronalaska po zakonu postupi.

Zagreb, 14. srpnja 1941.

Zapovjednik — pukovnik,
(potpis nečitljiv)

¹ Zbornik, V/1, str. 269; izdanje Vojnoistorijskog instituta JNA

15. VII.
Država Hrvatska
broj 409, 14. srpnja 1941. god.
u Brckovljanima

Po prijemu k znanju i saopćenju
oružnicima
radi tjeralice, u akta.
Zapovjednik postaje, stražmeštar:
Josip Jakobović, v. r.

KAKO SMO STIGLI U KERESTINEC

Oko pola noći 16. maja 1941. zazvonila su tri ustaška agenta na vratima stana u Blažekovo ulici br. 2 u Zagrebu. Svjetlo i upereni pištolji brzo su me probudili. Agenti su izvršili premetačinu. Ništa kompromitujuće nisu našli, niti su se posebno trudili oko toga. To mi je govorilo da se ne radi o »provali« u organizaciji, nego o hapšenju druge vrste. Na ulici su mi rekli da će pucati u koliko pokušam bježati.

U Vlaškoj ulici je čekao policijski automobil »zeleni tomaš«. Nakon nekoliko minuti čekanja, u automobil je ušao Petar Korasić, pekar. Nosio je zatvorske rekvizite: čebe, mali jastučić, rezervni veš, papuče i nešto hrane. Uz put je uhapšeno još nekoliko drugova. Uskoro se velika kapija zatvora u Petrinjskoj ulici otvorila i »zeleni tomaš« nas je ostavio u dvorištu. Tu sam sreo nekoliko poznatih drugova. Rekoše mi da ustaše vrše ove noći hapšenje po spisku ostavljenom od policije bivše Jugoslavije, koji je sastavljen povodom proslave oktobarske revolucije 1940. godine. Naime, na toj proslavi u zgradici Matice hrvatskih obrtnika u Zagrebu bilo je uhapšeno 517 lica pripadnika naprednog omladinskog pokreta.

U maloj zatvorskoj ćeliji, dimenzija 3×5 , bilo nas je oko 30. Mogli smo spavati samo zahvaljujući širim drvenim klučama. Zavlačili smo se ispod njih. Tako je ista površina primala dupli broj zatvorenika.

Društvo u sobi je bilo raznoliko. Ipak smo mi, komunisti, bili u većini. Bilo je nekoliko Jevreja sa jednim mladim rabinom i nekoliko činovnika državnog aparata bivše Jugoslavije. Iz dana u dan u ćeliji je postajalo sve toplije i nesnosnije. Niko nije puštan, niti zvan na saslušanje, a novi su stalno pridolazili.

Dežurni stražar je 22. maja prozvao Đuru Bermanca, Valentina Šuha, Ivana Kleščića i mene. Pošto je rekao da ponesemo stvari, zaključili smo: ili sloboda ili logor. Na hodniku su nas dočekali Niko Tomić, Petar Korasić i još nekoliko drugova. Stražar nas je ostavio, a mi smo komentarisali našu najnoviju situaciju. Kroz prozor koji je gledao u dvorište vidjeli smo auto-

mobil za prevoz zatvorenika. Iz njega su izlazili drugovi, za koje neko reče da su dovedeni iz zatvora na Savskoj cesti i da su uhapšeni još od Mačekove policije i predati Nijemcima i ustašama. Uskoro nas je stražar poveo u dvorište. Iz zatvora na Savskoj cesti dovedeni su: Božidar Adžija, Ognjen Prica, Otokar Keršovani, Divko Budak, Andrija Žaja, Stjepan Vlahek, Dušan Samardžić, Alfred Bergman, Zvonimir Rihtman, Josip Šiber, Anton Mrak, Pavao Markovac. Sa ovom grupom stiglo je i nekoliko drugova koji su uhapšeni od ustaško-njemačkih vlasti i bili također zatvoreni na Savskoj cesti (Avgust Cesarec, Ivan Krndelj i još neki). I u grupi koja je izvedena iz zatvorskih ćelija u Petrinjskoj ulici bilo je nekoliko drugova protiv kojih su organi policije bivše Jugoslavije vodili istragu, a kasnije ih predali ustaško-njemačkoj policiji (Vladimir Vitasović, Josip Turković, Aleksandar Turković, Ivan Kleščić, Valentin Šuh i još neki). Sad smo se svi zajedno pitali šta se to sprema i kuda nas odvode.

Uskoro su nam naredili da uđemo u policijske autobuse. Tokom tog poslepodneva 22. maja bili smo prevezeni u novoosnovani koncentracioni logor Kerestinec, koji se nalazio oko 25 km od Zagreba, u pravcu Samobora. Dok su nas vozili kroz grad, a zatim kroz selo Sv. Nedelju, mi smo pjevali revolucionarne antifašističke pjesme. Pošto smo prešli preko ulaznog mosta dvorca Kerestinec i kroz veliku kapiju, našli smo se u četvorouglastom dvorištu dvora bivšeg bana Mihalovića.

ŽIVOT U LOGORU

Na početku nas je bilo oko pedeset. U centralnoj zgradi dvorca Kerestinec bili smo prvi zatvorenici. Smjestili su nas na prvi sprat u četiri velike sobe. Iz soba je namještaj nekud bio iseljen, a sve je ostalo prašljivo i prljavo. Jedino je biblioteka sva na stranim jezicima, ostala na mjestu.

Koristeći iskustvo drugova koji su proveli više godina na robijama, isti dan smo prišli organizovanju ekonomске zajednice i počeli život po dnevnom rasporedu.

S obzirom na režim uprave logora prema nama, u relativno kratkom periodu od dva mjeseca naš način života se mijenjao, pa bi se, po tome, mogla razlučiti tri perioda: od dolaska u logor pa do napada Njemačke na SSSR; od 22. juna do 9. jula, kada je odvedeno i strijeljano 10 drugova; od 9. jula do 14. jula, kada smo se oslobodili.

U periodu do 22. juna život u logoru bio je, koliko-toliko, podnošljiv. Naše porodice u Zagrebu dobijale su, ponekad, pro-

pusnice za posjete logoru. Tim smo putem dobijali hranu, ručlje, knjige za čitanje (naravno, uz prethodnu cenzuru). Takvu propusnicu imala je i Franjica, žena Divka Budaka, i preko nje je Rade Končar održavao vezu s komunistima u logoru.

Naš prvi spor sa upravom logora izbio je drugi dan po dolasku, kada su pokušali da nas tjeraju na poljske radove. Božidar Adžija uspio je da ovaj spor riješi u našu korist.

Svaki dan smo slušali razna predavanja Price, Keršovanija i ostalih drugova. Po manjim grupama učili smo jezike i proučavali historiju SKP (b). Mnogo smo raspravljali o tadašnjoj međunarodnoj situaciji.

Iz dana u dan broj zatvorenika se povećavao. Stigla je travnička grupa (7 drugova), zatim i vinkovačka (3 druga), a svaki dan i po nekoliko drugova uhapšenih u Zagrebu. Ustaše su novoprdošle svrstavali u »komuniste«, »pravoslavne« i »Židove« i tako ih razmještali po logoru, ili u poseban logor van zidina dvorca. One koje su ustaše »klasirale« kao komuniste primali smo u svoju sredinu ukoliko smo ih poznavali; neprovjerene drugove smo privremeno izolirali u posebnu sobu, dok nismo dobili podatke.

BJEKSTVO RIGOLETA MARTINIJA

U jednoj maloj sobici u prizemlju dvorca živio je, formalno izolovan od našeg kolektiva, Rigoleto Martini Kvatro, sekretar CK KP Italije.

U Jugoslaviju je stigao krajem 1940. godine iz SSSR-a. Trebalо je da uspostavi vezu i organizuje partijski rad u Italiji. Međutim, već 12. januara 1941. je uhapšen u Zagrebu. Imao je lažne dokumente u kojima je stajalo da dolazi iz Francuske. Tadašnji policijski pristav, inače specijalista za komuniste, Šporek², nije znao ništa o licu koje mu je slučajno dopalo u ruke. Izgleda da je Šporeku jedino njegov policijski instinkt govorio da je uhapšeni italijanski emigrant važan funkcijonер radničkog pokreta Italije. Pokušao je raznim policijskim torturama da od Martinija sazna ko je, odakle je došao, s kim je povezan u Zagrebu, kakve zadatke ima i sl. Martini se držao herojski i ništa nije odavao.

² Pošto je učestvovao u nekim istragama protiv frankovaca, Šporek je aprila 1941. god. pobjegao iz Jugoslavije. Po svršetku rata živio je u Italiji.

Da bi spriječila tajno umorstvo ili predavanje Martinija fašističkoj policiji u Italiji, naša Partija je u ime organizacije Narodne pomoći³ izdala letak slijedećeg sadržaja:

SVOJ POŠTENOJ JAVNOSTI

12. januara ove godine uhapšen je u Zagrebu na ulici pod vrlo misterioznim okolnostima talijanski emigrant — antifašist RIGOLETO MARTINI. Rigolet Martini je bježeći iz Francuske bio na propovijedovanju kroz Jugoslaviju. Sva dosadašnja raziskivanja druga R. Martini ostala su bezuspješna; on je nestao među zidinama jugoslovenskih glavnjača, on se nalazi u rukama krvnika mučitelja i njegov napačeni život radnika, antifašiste, borca iz Španije nalazi se u opasnosti; postoji opasnost da ga njegovi mučitelji ubiju, kao što su već izmrcvarili i poubijali tolike druge borce u glavnjačama Jugoslavije. Ukoliko ga njegovi mučitelji i ne bi ubili, postoji opasnost da ga predaju u ruke talijanskih krvnika. U svakom slučaju njegov je život u velikoj opasnosti i potrebno je učiniti sve za njegov spas. Mi se obraćamo na čitavu poštenu javnost da digne svoj glas protiv ovog najnovijeg zločina koji se spremi (ako već nije izvršen) nad antifašistom Rigoletom Martini. Mi se obraćamo na sve napredne ljude u Jugoslaviji da digne svoj glas protesta protiv mučenja i ekstradicije u Italiji Rigoleta Martini, da traže njegovo puštanje na slobodu i pravo azila u našoj zemlji.

Rigolet Martini imade ženu i malu kćerkicu u emigraciji u jednoj drugoj zemlji i one su u strašnoj brizi za svog muža i oca. Mi se obraćamo svim ženskim društvima, svim majkama i ženama da dignu svoj glas protesta protiv izvršenja zločina nad jednim čestitim radnikom, dobrom mužem i ocem za čiji život strepe njegova žena i dijete. Ne dozvolimo da padne još jedna sramotna ljaga na naš narod da umjesto gostoprivredstva jedan napačeni prognanik nađe muke i smrt u našoj zemlji.

Tražimo hitno oslobođenje antifašiste Rigoleta Martini!

Tražimo da mu se dade pravo azila u našoj zemlji!

Narodna pomoć

Ovaj letak je pisao lično drug Tito. Štampan je u partijskoj tehnici, a organizacije Narodne pomoći su ga razdijelile po Zagrebu i drugim gradovima i krajevima Jugoslavije. Letak je štampan prvih dana marta 1941.⁴

Tako je pomoću ovog letka javnost bila upoznata da je život Kvatra u opasnosti.

Martini je u zatvoru dočekao aprilsku fazu rata protiv Njemačke, kapitulaciju bivše Jugoslavije i dolazak njemačko-

³ To je bila legalna forma skupljanja pomoći za drugove koji su bili po završetku rata u Španiji internirani u koncentracione logore Francuske, zatim za naše drugove u kaznionama i zatvorima, ponekad za štrajkaše i sl.

⁴ Prema navodima Rob Antuna, koji je tada bio sekretar MK Zagreb.

ustaških vlasti. Jednog dana mjeseca maja 1941. Kvatro se našao u koncentracionom logoru Kerestinec.

Srednjeg rasta, gotovo nizak, čvrst, temeljito građen, širokih leđa i jakih ruku, crnim i živahnim očima promatrao je pažljivo iz prikrajka sve oko sebe. Nije bio razgovorljiv. Njega su kratko vrijeme prije našeg dolaska smjestili samog u jednu malu sobicu u prizemlju centralne zgrade Kerestinca. Stalno je nešto čitao i izbjegavao kontakte. Njegova rezervisanost ostavljala je na nas nejasan utisak. Pitali smo se da li je to stvarno drug o kome je prije nekoliko mjeseci izdat letak da bi mu se spasio život ili je to neko drugo lice.

Kad je nekoliko dana poslije našeg dolaska »odbor ekonomsko zajednice« odlučio da naš kolektiv formira svoju kuhinju, utvrdilo se da se Martini razumije u zidanje kuhinjskog štednjaka. Tako su Žaja, Valjin i Martini počeli da zidaju štednjak. Tokom rada uspjeli su da se sporazumiju i utvrde sve što je bilo u vezi sa Martinijem.

Nekoliko dana nakon što je naša kuhinja proradila, dobili smo direktivu da sa »drugom Talijanom« ne treba razgovarati niti se pokazivati. Martini je ostao sam u maloj sobici, »društveno izoliran« od našeg kolektiva. Čak mu je i hrana davana krijući od stražara. Dok je Martini zidao peć, Žaja i Valjin su ga hvalili kao vrlo dobrog radnika pred stražarom koji je svraćao u kontrolu. Govorili su da Talijan ima »zlatne ruke« i da se razumije u sve. Čim je prvom prilikom ustrebalo da se za upravu logora svrši neki stručni posao, zvali su Martinija. On je pristao i tim još uočljivije potvrdio da ne pripada našem kolektivu, pošto smo mi od prvog dana dolaska odbili da bilo što radimo za fašiste. Tako je Martini dobio pravo kretanja i van kruga logora. Pri izlasku bi se javio dežurnom, rekavši kud ide i po čijem naređenju.

Jednog toplog predvečerja u prvoj polovini juna (prije napada Njemačke na SSSR) u logoru se pronio glas da se Talijan utopio. Jedan od stražara donio je odijelo, koje je našao u blizini potoka kamo je Martini otišao da se okupa. Mi smo svi odreda bili »žalosni«, diskutovali o tome da li je znao plivati ili ne. Neki su iznosili pretpostavke kao najvjerojatnije da se radi o samoubistvu. Kad smo ostajali sami pogledima smo se sporazumijevali i davali jedan drugom do znanja da nam je sada tek jasna direktiva o nedruženju sa Talijanom. Bili smo sretni što je Martini pobegao, a uz to na takav način da uprava logora ne može voditi istragu o tome uz čiju pomoć je pobegao i kako. Uprava je vjerovala da se on utopio ili počinio samoubistvo, te ga je izbrisala sa spiska i brzo zaboravila. Prije nego što će pasti noć provirio sam u Martinijevu sobu i na nje-

govom ležaju video jedini ostatak njegove garderobe — njegov kratki kaput.

O tome kako je organizovan bijeg Martinija čuo sam i čitao više verzija. Međutim, detalji koje mi je navela Franjica Budak popunjavaju ono što sam u logoru video i čuo. Njeni navodi poklapaju se u osnovnom i sa drugim verzijama, tj. da je bijeg Martinija organizovao lično Rade Končar, tada sekretar CK KPH i da ga je automobilom dovezao u Zagreb.

Drugarica Budak navodi da je Rade Končar poslao Martinićevu sliku u logor Divku Budaku. Sliku je donijela ona lično. Pošto je bio utvrđen identitet Martinija, drugarica Budak je prenijela svome mužu poruku Rade Končara o tome da treba izraditi plan bijega, jer to traži Kominterna. Određenog dana u dogovorenou vrijeme poslije podne Rade Končar je došao automobilom u blizinu logora, koji je vozio Branko Malešević. Pošto je tog dana bila vrućina, Martini je rekao stražaru da će se malo smočiti, skinuo je odijelo i ušao u vodu obližnjeg potoka. Nedaleko od tog mjesta sa druge strane potoka na maloj poljskoj stazi stajao je učenik V razreda gimnazije, Gvozden Budak, sa biciklom i paketom pod rukom. Martini je obukao doneseno odijelo i krenuo pravcem koji mu je pokazao Gvozden.⁵ Istog časa kada se Martini pojavio na cesti, pred njim se stvorio automobil. Rade Končar obezbijedio je Martiniju ilegalan boravak u Zagrebu. Sredinom jula Martini je krenuo za Italiju. Na prelasku granice pao je u ruke karabinijerima, odveden je u Rim, potom u logor, gdje je umro krajem 1942. godine.

22. JUN 1941.

Vijest o napadu Njemačke na SSSR primljena je u logoru sa nadama u brzu pobjedu Crvene armije. To je osobito bilo izraženo kod nas mlađih. Preovladavala je parola: »Ovo je početak svršetka«. Stariji drugovi su svoj optimizam manifestovali uzdržljivije. Uglavnom su sve procjene tadašnje situacije nosile pečat naših želja da brzo dođe sloboda.

Sve, a pogotovo nas mlađe, iznenadila je procjena situacije koju je tada dao Otokar Keršovani. I danas, nakon toliko godina, u ušima mi odzvanjaju tiho, ozbiljno izgovorene i nekim vizionarskim pogledom propraćene riječi: »Drugovi, ovo će biti duga i teška borba!«

⁵ Gvozden Budak, sin Divka i Franjice Budak, primljen je u SKOJ kao đak V razreda gimnazije. Bio veoma aktivan u formiranju širokog omladinskog fronta u svojoj školi, sekretar SKOJ-a u svom razredu i član školskog odbora SKOJ-a. Poginuo je u NOB 1943. godine.

Rat Sovjetski Savez — Njemačka donio je niz promjena u režimu logora i time naš život u logoru značajno izmijenio na gore. Izmijenjeni su stražari, koji su se tokom vremena i sticajem prilika bili nekako zbližili s nama komunistima. Tokom dana bio je zabranjen izlazak iz soba, osim u posebno određene časove za šetnju. Uveden je nov režim posjeta, primanja paketa i slično. Članovi porodica više nisu smjeli ulaziti u logor, pa ni približiti mu se. Policajcima se, krišom, plaćala usluga da nešto prenesu zatvorenicima ili da koga propuste.

Veća grupa »advokata Jevreja« bila je smještena u neke barake i magazine. Imali smo isto dvorište. Kasnije su u tu grupu ubacivali i razna lica koja su u trenucima pijanstva pokazivali neraspoloženje prema ustašama i Nijemcima.

Nakon nekoliko dana posjetio je logor jedan od šefova ustaške policije, Božo Cerovski. Tražio je da razgovara sa Keršovanijem. Poznavali su se još iz kaznione Lepoglave, za vrijeme stare Jugoslavije gdje je Cerovski bio zatvoren kao hrvatski nacionalista. Njih dva su šetajući dvorištem razgovarali gotovo čitav sat. Cerovski ga je uvjeravao u brzu pobjedu Njemačke nad SSSR-om, govorio mu neke detalje o stanju na istočnom frontu. Ispitivao je njegovu čvrstinu. Keršovani ga je ubjeđivao da će SSSR neminovno pobijediti, ali je dozvoljavao da borba može biti duga i teška. Mi mlađi smo se čudili kako to da Keršovani ne može ubijediti ustašu Cerovskog u pravednost naše borbe.

Poslije toga u logor je iznenada došla kontrola. Pretresli su sve, tražili oružje i zabranjene knjige. Dolazak kontrole bio je pravovremeno zapažen, tako da smo posakrivali sve što bi moglo biti kompromitujuće. Tom prilikom oduzeli su nam noževe i od pribora za jelo ostavili samo kašike.

PRVE ŽRTVE

Bio je utorak, 8. jul. Poslije podne. Vrijeme slobodno za odmor. Velika kapija dvorca Kerestinec se otvorila. U dvorište je ušao »zeleni tomaš«. Kao obično mi smo istrčali da vidimo da li je ko poznat doveden i da bismo čuli novosti. Iz policijskog automobila ovaj put nije izlazio niko. Sa sjedišta kod šofera iskočilo je nekoliko policajaca. Svi smo se zgledali, jer to je bilo prvi put da će neko biti nekud odveden. Jedan je došao na sprat gdje smo bili smješteni mi — »deklarisani komunisti«.

Počelo je prozivanje: Adžija Božidar, Bergman Alfred... Odsječno, policijski, rekli su: »Spremite se!« Došli su do sobe u kojoj je za nekim starim stolom radio Otokar Keršovani. Kad

je policajac prozvao ime i saopštio: »Spremite se!«, Keršovani se nije dizao. Samo je sa strane pogledao u policajca i tiho rekao: »Dovoljte da završim misao«. Nastavio je da piše još nekoliko redaka za knjigu »Historija Hrvata« i završio. Prozvani su i ostali: Prica, Kuh, Korski, Rihtman, Crnogorac, Kraus i Krndelj.

Svi smo vjerovali da ih odvode u neki drugi logor. Tada se već znalo da jedan logor postoji u Podravini — »Danica« kod Koprivnice i jedan kod Gospića — »Jadovno«. Predvečer su vratili Krndelja. Mjesto njega su odveli Rozencvajga. Ova zamjena nas je još više zabrinula. Tada niko nije znao da nam objasni njen značaj. Sam Krndelj je bio više nego zabrinut. U stvari, izgleda da su ustaše zaključili da je omjer Hrvata, Srba i Jevreja u grupi koju su namjeravali strijeljati za njih politički nezgodan. Zato su vratili Krndelja kao Hrvata, a uzeli Rozencvajga, koji je bio Jevrej i poznat komunista sa Sveučilišta u Zagrebu.

Tu noć smo slabo spavali. Tiho šapćući komentarisali smo odvođenje drugova, pravili pretpostavke i zaključke. Sutra je u logor stigla vijest o smrti ustaša emigranata Mije Babića i Podgorelca u borbama u Hercegovini. Iz novina smo vidjeli da je Pavelić proglašio trodnevnu žalost.

9. jul — srijeda

Pred vrata velike kapije logora stiglo je nekoliko drugarica. Među njima su bile, koliko se sjećam, Ada Prica, Lidija Adžija i još neke. Bile su zaprepaštene kad im je dežurni stražar rekao da su njihovi drugovi odvedeni. Brzo su se pribrale i krenule u Zagreb.

10. jul — četvrtak

Ova teška i žalosna vijest o strijeljanju desetorice drugova stigla je do nas 10. jula poslije podne.

Još ujutro istog dana stiglo je u logor nekoliko novih stražara. Ponašali su se grublje i otresitije od starih. Pitali smo se da li to ima kakve veze sa odvedenom grupom. Tek poslije podne saznali smo ovu tužnu vijest od dr Mrvoša, koji je kao Srbin bio interniran u privrednim zgradama dvorca, a kod kojega su Dakić i Grković u pratnji stražara išli na pregled. Vijest nas je potresla. Riječi su nam ostale u grlu. Samo smo se pogledavali. U svakom od nas tog časa sazrijevala je odluka o

bjekstvu iz logora. Sjećali smo se posljednjih riječi odvedenih drugova; kako su dostojanstveno ulazili u policijski automobil, kako su nas hrabrili, mahali nam i govorili: doviđenja. Sjećali smo se i riječi Adžije koji nam je pri odlasku rekao: »Ko zna gdje i kad ćemo se ponovo sresti. Zato, ostajte zdravo!«

11. jul — petak

Spavali smo vrlo loše. Skoro do pred zoru razgovarali smo i komentarisali u dvoje, ležeći jedan pored drugog. Za doručak je Žaja podijelio duple porcije. Jeli smo, iako nam se nije jelo. Znali smo da će nam snaga biti potrebna. Tokom jutra Divko Budak uz pomoć još dvojice drugova izvršio je popis svih nas uzimajući podatke o mjestu boravka i stanovanja najbliže rodbine ili drugova, koje bi mogli informisati u slučaju ponovnog odvođenja iz logora. Odnekud se proširila vijest da će Kerestinec kao logor za komuniste biti uskoro rasformiran i da će nas u grupama odvesti nekuda u Liku ili Bosnu, u blizinu Travnika.

Tog dana poslije podne Divko Budak je imao razgovor sa svojom drugaricom. Vratio se ozbiljnog lica, ali sa već poznatim optimizmom. Kako smo kasnije saznali, drugarica mu je tada prenijela poruku Rade Končara da Partija vrši pripreme za naš bijeg, da se moramo spremiti, a da će nam dan i čas naknadno javiti.

12. jul — subota

Ništa posebno se nije dogodilo. Kao što je već postao običaj dobivali smo iz naše kuhinje duple porcije hrane. Na mjesto odvedenih i strijeljanih drugova nitko nije dolazio. Rukovodstvo »ekonomске zajednice« unijelo je neke izmjene u dodatašnji raspored ležišta i tako popunilo mjesta strijeljanih drugova. Tada nas je bilo oko 80.

Jovan Kević, zvani Macuoka, otišao je u Zagreb da primi pneumotoraks, u pratnji stražara, po već ranije ustaljenoj praksi. Njegov povratak uvjerio je upravu logora u normalno stanje među komunistima. U stvari, on je i mogao pobjeći, jer stražar nije bio stalno sa njim. Njegova sestra navodi da je na njeno nagovaranje da se ne vraća u logor, Jovan odgovorio da on to neće učiniti, jer bi time ugrozio živote drugova u logoru. Bio je usvojen princip da se individualno ne bježi, kako se ne bi pogoršao položaj ostalih, a nekoliko drugova, naročito bolesnici, imalo je mogućnost da pobegne.

Tog dana je slikar Muhamed Kulenović slikao portrete u olovci i ugljenu. On je nekoliko dana pred odvođenje desetice drugova izradio portrete Adžije, Price, Keršovanija i još nekolicine. Kulenović je crtajući zaboravljao na sve, pa i na hranu. Mi baš nismo imali puno razumijevanja za njegovu tako jaku želju za crtanjem u ovim časovima. Stariji drugovi pogotovo nisu imali raspoloženja da mu poziraju. Kulenović je, kao konačno i svi mi, znao da nećemo još dugo ostati zajedno.

PORUKA RADE KONČARA

Prema izjavi Franjice Budak u nedelju 13. jula ujutro u njenom stanu u Vrhovčevoj ulici posjetili su je Rade Končar i Anton Rob. Dali su joj zadatak da svome drugu Divku prenese čas odluke o bjekstvu. Rekli su joj da u 0,30 čas. u noći akcija iznutra mora biti završena i svi logoraši moraju izaći van, gdje će ih dočekati drugovi sa kamionima. Drugarica Budak navodi da je istog dana odmah poslije podne otišla u logor i prenijela poruku. Istog dana predvečer Rade Končar došao je k njoj i rekao da su potpuno zadovoljni s unutrašnjim pripremama za bjekstvo. O tome ga je informisao jedan drug koji je bio u logoru poslije nje.

Uporedo sa akcijom napada na stražu iznutra i akcijom napada na četiri stražarska mesta oko logora Kerestinec, kao i osiguranja na Samoborskoj cesti, za noć 13/14. jula partijska organizacija je planirala još neke akcije. Tako je predviđeno miniranje Radio-stanice Zagreb. Akcijom je rukovodio Nikola Šakić, vrtni tehničar, član Mjesnog komiteta KPH Zagreb (udarna grupa je ušla u podrum Radio-stanice i postavila eksploziv pod temelje zgrade; korda je bila upaljena, udarna grupa se udaljila, međutim do eksplozije nije došlo, pošto je korda bila na jednom mjestu ovlažena).

Prema nekim podacima dva druga imala su zadatku da u čamcu, veslajući uz Savu, dovezu desetak pušaka i da ih na dogovorenom mjestu predaju jednoj udarnoj grupi, koja je zatim imala da napadne logorske straže izvana. Jedna druga udarna grupa je imala zadatku da prerezete telefonske žice koje su vodile od Kalinovice preko Kerestinca za Zagreb i Podsused. Jedan dio te grupe trebalo je, navodno, da se prije pola noći pojavi sa harmonikom na cesti prema glavnom ulazu u logor. Cilj je bio da se svirkom i pjesmom privuče pažnja vanjskih

stražara i omogući nastupanje grupi koja je imala zadatak da napadne stražu izvana. Ova grupa je izvršila zadatak. Mi smo u logoru čuli zvuke harmonike.

13. jul — nedelja

Od 00 do 2.00 sata bio sam dežurni u našoj sobi. Mjeru dežurstva uveli smo idući dan pošto smo dobili vijest o striješljaju desetorice drugova. Dežurni je imao zadatak da skriveno, kroz prozor, motri sve što se događa oko logora. U slučaju da primijeti nešto vanredno, trebalo je da probudi sve drugove. To »vanredno« moglo je doći od ustaša ili od naših drugova izvana.

Tog jutra nije se dogodilo ništa posebno. Zbog jake vrućine malo je ko izlazio iz soba. Slikar Kulenović je radio portrete drugova. To je već postalo uobičajeno.

Iza podne Divko Budak je razgovarao sa svojom drugaricom, koja je uspjela da zadrži stalnu dozvolu za posjete, koju je dobila još prije uvođenja novog režima posjeta. Poslije podne imao je razgovor August Cesarec. Franjica Budak je tokom svoje posjete prenijela posljednju poruku Rade Končara o času bjekstva.

Već je bilo uobičajeno da partijsko rukovodstvo logora u jednoj manjoj sobi održava s vremena na vrijeme sastanke pod vidom »odbora ekonomske zajednice«. Posljednji takav sastanak održan je te nedelje poslije podne. Na osnovu kasnijih razgovora sa drugovima i mojih sjećanja, na sastanku »ekonomske zajednice« zaključeno je da akciju razoružavanja straže izvršimo formirani u pet udarnih grupa. Sastav grupe približno je izgledao ovako:

1. udarna grupa je imala zadatak da razoruža stražara na stražarskom mjestu u hodniku ispred naših soba. U toj grupi su bili: Jaroslav Hvala, Milan Basić i Franjo Sauha;

2. udarna grupa imala je zadatak da razoruža stražare u prvoj sobi sa desne strane hodnika, u kojoj je spavalо sedam stražara. U grupi su bili: Juraj Bermanec, Niko Tomić, Petar Korasić, Čiril Brezovac, Stjepan Vlahek, Valentin Šuh i Stjepan Šeremet;

3. udarna grupa imala je zadatak da razoruža stražare u krajnjoj sobi hodnika. Grupu je vodio Izet Sujoldžić. U toj smo grupi bili: Lavoslav Šrajer, Stjepan Jelić, Jovo Kević, Blaž Valjin, Vladimir Božac, Josip Randić, Vinko Milinković i ja;

4. udarna grupa trebalo je da razoruža zapovjednika logora. U toj grupi su bili: Josip Turković, Petar i Lavoslav Kazić, Ivan Kleščić i Anton Mrak;

5. grupa imala je zadatak da razoruža komandira logorske straže. U grupi su bili: Josip Šiber i Vlado Vitasović.

Akcijom su rukovodili Divko Budak i Andrija Žaja. U rezervi je bila grupa koju su činili Ante Božac, Slavko Gavrančić i još nekoliko drugova. U slučaju potrebe rezervna grupa trebalo je da stupi u akciju.

ODLUČUJUĆA NOĆ

Po kućnom redu svjetlo se u sobama gasilo u 21. čas. Ligli smo svaki na svoj ležaj. Dežurni je pritajeno sjedio pokraj prozora. Sa lijeve strane pokraj mene ležao je Vladimir Božac, a sa desne Osijas Izrael. Božac i ja smo tiho razgovarali. Oko 22.00 časa iz susjedne velike sobe nečujno se pojavio Divko Budak. Tiho se spustio na ležaj između Korasića i Mraka. Šapatom im je nešto govorio. Digao se i pognut prešao na suprotnu stranu sobe. Spustio se između Bošca i mene. Šapatom, ali odlučnim glasom nam je govorio: »Drugovi, mi noćas bježimo. Vas dva imate zadatak da u grupi druga Izeta napadnete krajnju stražarsku sobu. Treba im uzeti oružje i vezati ih lancima koji su im na gaćama. Na znak koji ćete vidjeti oko 12. sati, trčite na zadatak«. Na neodlučno pitanje o drugovima izvana, Divko je odgovorio da ne brinemo i digao se. Božac i ja smo se zagrlili, uzbudjeni i radosni što je došao dugo očekivani čas.

Imaš li barem kakav nožić? — pitao je Božac.

— Ništa.

— Ni ja ništa.

— A šta misliš, da se obučemo?

— Ja ne bi — ako pobijedimo, imaćemo vremena, a ako izginemo, svejedno je.

Pošto smo imali hlače pokraj glave, ipak smo se obukli. Valjda zato da nešto radimo i savladamo uzbuđenje. Ovako obučeni pokrili smo se čebetom. Najednom nas je oblio znoj od pomisli da bi dežurni stražar mogao nešto da posumnja, ako slučajno uđe u sobu, otkrije nas i vidi da u ovoj toploj julskoj noći ležimo u hlačama. Polako smo se skinuli, da bi se nakon pola sata ponovo obukli. Vrijeme je odmicalo sporo, kao i uvijek kad se nešto čeka. Dok smo se po drugi put oblačili, Osijas se probudio i sneno pitao što se oblačimo. Rekli smo mu neka mirno spava. Stalno smo razmišljali i pitali se kakav će to biti

Nikolaj Pirnat: PARTIZANKA

znak za početak akcije. Zašto nam ga Divko nije saopćio? Uskoro nam je bilo jasno da je to najbolji djelić u organizaciji ove akcije. Taj znak je ovisio o mjestu i načinu kako će i gdje prva udarna grupa napasti i na koji način će razoružati dežurnog stražara. Tu je bilo više alternativa, a mi smo određivali samo jednu: vrijeme. Svaki čas sam pogledavao na fosforne kazaljke ručnog sata i osluškivao da slučajno ne stoji.

Oko 23,30 časova iz pravca parka koji je bio ispred logora čuli su se zvuci harmonike. Osjećali smo da bi to moglo biti nešto u vezi sa našom akcijom. To je potrajalo kratko. Kroz otvorene prozore dopirao je bat stražarskih koraka koji su se smjenili u 23.00 sati. Stražar na hodniku je šetao i zastajkivao ispred vrata naših soba.

Bio sam zadovoljan što pripadam udarnoj grupi koju vodi Izet Sujoldžić. Svaki pokret i pogled tog čovjeka ulijevao je povjerenje i govorio o unutrašnjoj snazi i hrabrosti.

PROBOJ

Nekoliko minuta poslije pola noći tiho su se podigli sa svojih ležaja Basić i Hvala. Sauha, koji je ležao do njih, zgrčio se na ležaju kao da mu je pozlilo. Basić je stao iza vrata, a Hvala je izašao. Stražaru, koji je upravo stajao ispred vrata naše sobe, šapatom je rekao da je jednom drugu pozlilo:

— Umire — slijepo crijevo — doktora!

Stražar je kolebljivo proturio glavu kroz vrata i pitao koji je to. Tog časa Hvala ga je snažno gurnuo u sobu, a Basić mu je na glavu bacio debelo čebe. Stražar je stravično vrisnuo, dok ga je Hvala snažno sa leđa rukama stegnuo. Tog časa metak, koji je bio u cijevi stražareve puške, opalio je. Potrčali smo svaki na svoj zadatak. Ispred mene je iz sobe izletio Pero Korasić, a za mnom Božac, Mrak i ostali. Vanjski stražari su opalili nekoliko metaka po prozorima i hodniku. Jedan od tih metaka pogodio je Peru Korasića u prsa. Preskočio sam ga i otrčao na svoj zadatak. U času kad sam stigao pred vrata sobe, u kojoj je spavalо 7 stražara, preda mnom se stvorio komandir straže. On je, čuvši gužvu, izletio iz svoje sobe u košulji i hlačama i počeo vikati.

— Biti ili ne biti! sinulo mi je. Ništa mi drugo nije preostalo, nego da skočim na njega. Zgrabio sam ga rukama za vrat i počeo daviti. Debeli policijski oficir uzaludno se trzao. Tog časa su kao oluja projurili pokraj mene braća Kazići i Josip

Turković i sručili se na vrata sobe zapovjednika Horvatina.⁶ Soba je na žalost bila prazna. On se šetao u parku. Na staklo razbijenog prozora jedan od Kazića razrezao je stopalo.

Zapovjednik logora Horvatin dotrčao je uz sporedne stepenice sa dvorišta sa pištoljem u ruci. Sa prvom zarobljenom puškom Petro Božić je opadio na Horvatina, koji se srušio i ostao ležeći na stepenicama. Sve se to odigralo zaista munjevitom brzinom. Meni je priskočio Vlado Vitasović i počeo vezivati komandira straže. Tu se našao i Šiber. Zaprijetili smo komandiru i naredili mu da ostale stražare pozove na predaju, što je on i učinio. Pošto je zapovjednik logora Horvatin ležao u krvi ranjen, a njegov zamjenik Mile Bujanović zarobljen, svi su se stražari po sobama i hodnicima predali, a vanjski, ostavši bez komande, prestali da pucaju.

Skočio sam u sobu na moj planirani zadatak. Ugledao sam smiješan prizor: Božić, Sujoldžić, Jelić i još neki, stajali su sa uperenim puškama na stražare, koji su drhćući sjedeli na krevetima i plakali. Povezali smo ih njihovim stražarskim lancima.

Dok su zavezani i zarobljeni stražari izlazili na hodnik otrčao sam u sobu da obučem cipele i kaput.

Đanešić, koji je kao student medicine bio zadužen za prvu pomoć, pokušavao je da spasi Peru Korasića. Rana je bila smrtonosna i Pero je ubrzo izdahnuo.

Zarobljene stražare zatvorili smo u podrum kule, u kojoj su vlasnici dvorca u staro vrijeme zatvarali kažnjene kmetove. Uskoro smo svi bili u dvorištu. Glavna kapija je još bila zatvorena. Nismo znali šta je sa vanjskom stražom. Komešali smo se u dvorištu očekujući dolazak drugova izvana. Počele su rasprave oko toga da li da ipak strijeljamo neke od stražara i da li da uzmemo novac iz kase logora. Čule su se primjedbe:

- Treba ih odmah sve bombama pobiti.
- Mi nismo krvnici kao ustaše. Ti stražari su jadnici, sluge, siromasi . . .
- A ko je pobio naše drugove?!
- Novac ne treba dirati. Mi nismo pljačkaši.

Ipak smo novac uzeli — možda će zatrebati.

Jedan od drugova je otrčao do barake gdje su bili zatvorenici, najvećim dijelom Jevreji — advokati. Vratio se razočaran, jer se oni nisu pokazali raspoloženi da idu s nama.

Na pitanje gdje su drugovi koji su imali da pomognu akciju izvana, Divko je samo zabrinuto slegao ramenima. Vrijeme

⁶ Mladen Horvatin danas živi u Zagrebu. Od posljedica ranjavanja ostao je mentalno poremećen i zato poslije rata nije bio suđen.

je prolazilo. Bilo je oko pola jedan u noći kada smo se počeli okupljati oko velike kapije logora, znatiželjno osluškujući da li se šta događa vani. Otvorili smo kapiju. Neko je upitao da li smo svi na okupu. Oprezno smo krenuli u slobodu.

Na čelu kolone bio je Čiril Brezovec sa puškomitraljezom.

S L O B O D A

Izašli smo u park ispred logora. Tu smo još neko vrijeme čekali i osluškivali. U svakom od nas rasla je želja da se što brže krene. Ubrzo smo se svrstali u kolonu po jedan. Imali smo dva puškomitraljeza, 14 pušaka, nešto bombi i nekoliko pištolja. Mi mladi bili smo razdragani i nismo zapažali zabrinutost starijih drugova. Obišli smo dvorac sa sjeverozapadne strane i ušli u polje. Preskočili smo mali votočić Brvnicu. Idući dalje preko polja sreli smo dvojicu seljaka i ženu. Zatim smo se kretali u pravcu juga i prešli potok Starača. Petar Kazić nosio je mitraljez. Bilo je vedro i pun mjesec.

»Eh, sad smo partizani«, reče neko. Našoj radosti nije bilo kraja. Obasjan mjesecinom ostao je stari dvorac, koji je tog dana prestao biti logor.

Uskoro smo izbili na cestu Zagreb — Karlovac. U udaljenosti od oko jedan kilometar vidjeli smo farove motornog vozila, koje je stajalo. Krenuli smo ubrzano preko ceste, jer smo pretpostavljali da se radi o intervenciji. Još kratko vrijeme smo išli kroz kukuruze, a zatim preko livade iza koje se nazirala šuma. Na sjevernom rubu Stupničke šume, u blizini kote 136, naša kolona se zaustavila. Poredali smo se i Šiber nas je prebrojao. Bilo nas je 52. Tu smo konstatovali da je izgubljena veza sa jednim dijelom kolone. Vjerovatno je to bilo prije prelaska ceste, kad smo vidjeli svjetla onog motornog vozila. Šiber je tražio dva dobrovoljca koji bi požurili da uhvate vezu sa zaostalim dijelom kolone. Koliko se sjećam, javio se Ernest Rado i još jedan. Imali smo 10 pušaka, svaka puška po 14 metaka i 1 mitraljez sa 45 metaka (drug koji je nosio municiju za mitraljez ostao je sa drugim dijelom kolone). Naša patrola je krenula u pravcu sela Stupnika.

Čekali smo oko pola sata, a zatim produžili kroz Stupničku šumu. Nakon nepun sat hoda prešli smo željezničku prugu Zagreb — Karlovac između sela Babići i kote 133. Uskoro je počelo svitati i mi smo se zaustavili negdje na tromeđi Stupničke šume, Kraljevačke šume i Demerčice na pravcu Zdenčina — Goli Breg. Bili smo raspoređeni u grupe po pet. Na svaku petoricu otpadala je po jedna puška. Dobili smo zadatak od Šibera

da se tako u grupama sakrijemo po šumi u grmlje da bi se na-večer u 7 sati sastali na istom mjestu.

BORBA KOD STUPNIČKE ŠUME I SELA OBREŠA 14. JULIA

Patrola poslata da uhvati vezu sa zaostalim dijelom kolone nije se vratila. Tako, o grupi koja je brojala nešto preko 30 drugova nismo znali više ništa. Bio sam raspoređen u petorku kojom je rukovodio Joža Turković. U istoj grupi bili su Gavrančić, Rendić i Božac. Tokom cijelog dana ništa se vanredno nije dogodilo. Nas petorica smo imali 1 karabin, za koji je bio zadužen Turković i dvije bombe, talijanske plehare. Tokom dana vježbali smo rukovanje karabinom. Iza podne počeli su iznad naše šume prelijetati izviđački avioni. To nas je uvjeravalo da smo dobro učinili što smo se zadržali u šumi, ali nam je čekanje večeri bilo predugo i unosilo neku nejasnu slutnju. Naš štab, kojim je rukovodio Šiber, organizovao je osmatranje i patroliranje uz rub šume. Dan se približavao kraju i sve nam je izgledalo normalno. Činjenica da je nama svima bilo rečeno, da je naš bijeg organizovala Kominterna, stvarala je kod nas osjećaj povjerenja i samopouzdanja. To je važilo pogotovo za nas mlađe. Osim toga to je među nas, »prve partizane«, unosilo neku nejasnu ideju o tome da će se odlučujući događaji uskoro odigrati. Neki su pretpostavljali da je Hitler srušen, a Crvena armija u kontraofanzivi, da je u Zagrebu već počeo ustank, da se vode ulične borbe i slično. Bilo je i suprotnih mišljenja koja su navodila da ovog časa treba ići što dalje od Zagreba, u sela na Kordun i Bosnu. Sa takvim miješanim raspoloženjima oko 19 časova okupili smo se kod štaba. Uz mitraljez stajao je Brezovac. Tada je Šiber u ime štaba rekao:

— Drugovi, mi ćemo sada u grupama po pet krenuti prema Zagrebu. U šumarcima pokraj Save ćemo se zadržati dok ne dobijemo dalje direktive.

Šiber još nije završio ono što je htio reći, a na nas se osuo plotun iz neprijateljevih pušaka i poziv:

— Predaj se!

Abid Lolić je uzviknuo:

— Predaj se ti!... — i počeo pucati prema neprijatelju.

Borba je bila žestoka, ali kratka. Neprijatelj je imao prednosti: iznenađenje, brojnost i naoružanje. Božić i Sujoldžić borili su se do posljednjeg metka i na proboju kroz obruč pali.

Grupa koja je po izlasku iz logora izgubila vezu sa glavninom kolone i krenula prema jugoistoku, opkoljena je 14. jula

već oko 14. časova. U toj su grupi bili: Budak, Žaja, Grković, Cesarec, Lopandić, Bermanec, Barkić, Hvala, Šeremet, Samardžić, Osijas i još oko 20 drugova. Koliko je poznato iz te grupe stigao je u Zagreb jedino Blaž Valjin.

Po izlasku iz logora u zoru, ova se grupa zaustavila u nekim šumarcima nedaleko od sela Obrež. Tu su istog dana bili opkoljeni od znatno nadmoćnijeg neprijatelja. Herojski su se borili i ginuli. Od naoružanja su imali samo 4 puške, 1 mitraljez, nešto bombi i poštoli. Proboj iz obruča im je bio otežan, jer ga nisu mogli izvršiti pod zaštitom noći. Milan Basić, pošto je utrošio i posljednji metak, poginuo je jurišajući kundakom na ustaškog mitraljesca. Žaja i Vlahek ostavili su u pištoliima po jedan metak, sa kojima su dan kasnije u selu izvršili samoubistvo, da ne bi pali živi neprijatelju u ruke. To isto je uradio i Slavko Erdelj u selu Stupnik, u svojoj kući.⁷

Nekoliko drugova uhvaćenih u toj borbi i poslije nje bili su zatvoreni kratko vrijeme u Velikoj Gorici, a zatim su prevezeni u Zagreb u zatvor u ulici Račkoga. Budak, Grković i Cesarec viđeni su od poznanika, kada su krvavi voženi na kamionu u zatvor. Petnaestak drugova probilo se iz obruča, od kojih su neki krenuli na zapad, a neki prema Podsusedu. Petar i Lavoslav Kazić uhvaćeni su, dan nakon borbe, u selu Bratina, općina Pisarovina.

U borbi kod Stupničke šume neprijatelju su pali u ruke: Ivan Krndelj, Pavao Markovac, Hugo i Ljudevit Kon, Aleksandar Turković i Ivan Kazić.⁸ Navedene drugove ustaše su odvele u žandarmerijsku stanicu Rakov Potok gdje su ih tukle do mrvarenja, a zatim su ih oko 22 sata prevezle policijskim automobilom u zatvor u Zagrebu.

Jedna grupa drugova u kojoj su bili: Lolić, Begovac, Obratil, Božac, Vuković i Dakić uspjela se probiti iz obruča.⁹ Ovi su drugovi u selu Donja Purgarija, uz pomoć obitelji Franca Valečića, uhvatili veze sa partijskom organizacijom u Zagrebu. Pojedinačno su se prebacili u Zagreb, a zatim u partizanske odrede i grupe. Iz te borbe iz obruča se probilo još desetak drugova. Među njima su bili: Milinković, Frojndljih, Jelić, Glumac i ja.

Vjerovatno je da su u borbi kod Stupničke šume poginuli: Josip Šiber, Niko Tomić, Franjo Babić, Slavko Gavrančić, Izet Sujoldžić, Muhamed Kulenović, Jovan Kavić i Petar Božić.

⁷ Osim Bašića vjerovatno su još poginuli: Marijan Danešić, Ante Božac, Lavoslav Šrajer, Ivan Čubelić, Milivoj Daskalović i Dimitrije Lopandić.

⁸ Prema navodima preživjelog Ivana Kazića.

⁹ Prema navodima preživljenog Dragutina Dakića.

Pošto sam se probio iz obruča, kod Stupničke šume, oko 9 časova naveče sam ušao u selo Lovre. U prvoj kući u selu na putu iz Kraljevačke šume jedan seljak me je nahranio. Rekao sam mu da sam komunista i da sam pobjegao iz logora. Nije dozvolio da platim i savjetovao mi da budem oprezan, jer »u selu ima jedan ustaša«. Dao mi je kruha i sira za put i pokazao mi gdje mogu, ako želim, prespavati u polju ili u šumi. Prespavao sam u polju i u zoru se povukao u šumu, blizu sela.

Sa ruba šume promatrao sam život po poljima i selima kraja koji se zove Kraljevac. Razmišljaо sam o događajima proteklih 24 sata i pokušavaо da ih u glavi sredim, jer se sve odigralo filmskom brzinom. Nikakvog oružja nisam imao. Jedinu bombu koju sam dobio pri izlasku iz logora, talijansku pleharu, upotrijebio sam u borbi. Razmišljaо sam šta da činim. Partijska disciplina, riječi Šibera pred borbu i neki neodređeni osjećaj da bi veliki događaji mogli početi u Zagrebu bez mene, uz želju da čim prije sretnom drugove iz moje organizacije, silili su me na odluku da krenem prema Zagrebu. S druge strane, iskustvo stečeno posljednjih 24 sata nagonilo me je na zaključak da krenem na Kordun, Bosansku krajinu prema mom rodnom mjestu Banja Luci. Svi mi, koji smo od sredine maja bili u logoru i tako odsečeni od živog i dnevnog kontakta sa partijskom organizacijom, našu predstavu o početku ustanka vezivali smo za borbu u gradovima. Tome treba dodati da su u tim odlučnim časovima, na pitanje šta da se radi, među nama dominirali odgovori i ideje drugova koji su završili partijske škole u SSSR-u (Šiber) i do tada potpuno osebujnu i istoriji nepoznatu situaciju pokušavali objasniti i riješiti isključivo uz pomoć poznatih šabloni. CK KPJ i drug Tito bili su tada u Beogradu i sa pripremama za oslobođenje logora Kerestinec nisu uopće bili upoznati.

Predvečer sam izašao iz šume i u jednom zaseoku sela Kraljevec prišao grupi seljaka. Oni su me pozdravili sa »Zdravo, Kerestinčanin!«, što ja nisam ni pomislio negirati. Rekao sam im da sam komunista i na njihova pitanja sam odgovarao. Nahranili su me, savjetovali me da se ne krećem cestama, jer ustaše i žandarmi patroliraju. Iznenada je naišao pomoćnik šumara, koji se zvao Blaža sa lovačkom puškom i pokušao da me uhapsi. Seljaci su se usprotivili. Na traženje Blaža da mu daju lance ili konopce da me veže, oni su gotovo u horu odgovorili da za takve stvari nemaju ni lanaca ni konopaca. Slično su mu odgovorili kad je zatražio sobu u koju bi me zatvorio. Blaž nije znao šta da čini, a ja sam, osjećajući prednost, seljacima pokušavaо da objasnim nužnost borbe protiv fašizma. Čuo sam kad je jedan od seljaka rekao Blažu:

— Pusti čovjeka nek ide.

Kad mi je Blaž pregledavao dokumenta, predao je pušku jednom od seljaka. Taj mi je šapatom pokazao pravce Zagreb i Bosna i rekao da bježim. Primivši dokumente od Blaža, potrčao sam... Lovačka puška je opalila, ali suviše visoko. Bilo je 22 sata kad sam se našao u polju sam. Definitivno sam odlučio da idem prema Zagrebu. Zaobilaznim putevima u zoru sam stigao u blizinu sela Sv. Klara. Uputio sam se prema Savi sa namjerom da je preplivam i uđem u Zagreb. Mitraljeska pucnjava sa te strane odvratila me od te odluke. Krenuo sam prema glavnoj cesti koja vodi na most.

Bilo je šest i po kad sam ušao u brijačnicu braće Prašnjak, na desnoj obali Save. Nakon kraćeg razgovora tokom brijanja pokazalo se da je Slavek Prašnjak simpatizer naprednog pokreta. Rekao sam mu odakle dolazim i on mi je pomogao da odi-jelo, cipele i ostalo dovedem u normalno stanje, te se pokazao spremam da odnese poruku drugovima u Zagreb, kako bi mi nabavili potrebne papire za legalan ulazak preko mosta u grad. U zajedničkom razgovoru i kombiniranju, pokazalo se da on poznaje Franca Primužića, čiji je otac imao gostonu nedaleko od mosta i preko kojeg je Slavek bio povezan u jednoj simpatizerskoj grupi naselja Sava. Kad sam nakon nekoliko minuta ušao u gostonicu, Franc Primužić, kojeg sam kao skojevca poznavao iz srednjotehničke škole u Zagrebu, dežurao je u očevoj gostoni nadajući se da će neko od drugova iz Kerestinca naići.

Nakon, otprilike, dva sata Franc se vratio sa uniformom civilne zaštite¹⁰ i legitimacijom Stjepana Mlinarića. Sliku u legitimaciji smo zamijenili mojom. Prašnjak je negdje posudio bicikl. Bilo je oko podne 16. jula, kada sam na biciklu, vojnički pozdravljen od ustaša — stražara na mostu, ušao u Zagreb. U Petrinjskoj ulici kod Ljube Šarića (skojevca i aktivnog organizatora širokog omladinskog fronta) drugovi su me već očekivali. Uvečer sam prešao u stan Kreše Rakića.¹¹ Ujutro sam Radi Vlkovu, organizacionom sekretaru Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku podnio izvještaj o mom doživljaju kroz

¹⁰ »Civilna zaštita« bila je poluvojnička organizacija za brzo otklanjanje posljedica vazdušnog napada. Bila je formirana pred aprilsku fazu rata protiv Njemačke. Organizacija SKOJ-a u Zagrebu planski je uhvatila ključne pozicije u toj organizaciji. Franc Primužić je bio povezan sa tom organizacijom. Poginuo je u NOR-u.

¹¹ Krešo Rakić, diplomirani đak srednjotehničke škole u Zagrebu, član SKOJ-a od 1937. i KP od 1941. Bio je rukovodilac pet udarnih omladinskih grupa u Zagrebu. Strijeljan sa Stjepanom Mlinarićem novembra 1941. Narodni heroj.

akciju Kerestinec.¹² Mojmir Martin, član PK SKOJ-a, donio mi je pištolj i ja sam idućih nekoliko dana živio kao ilegalac u Zagrebu, da bi 21. jula izšao iz Zagreba i uključio se u tada formiranu prvu zagrebačku partizansku grupu u blizini Sesveta.

Na sličan način uhvatilo je vezu sa organizacijom i spasio se još 14 drugova. Većina njih se odmah pridružila partizanskim grupama i odredima na terenu Hrvatske.

VANJSKE UDARNE GRUPE

Akciju za oslobođenje zatočenika iz logora Kerestinec planirali su Anton Rob, sekretar MK i Josip Kopinić, a da nisu o svemu izvještavali CK KPH. MK Zagreb uzeo je na sebe zadatak da formira udarne grupe za napad na logor. Formirana je grupa od 15 drugova, kojom je rukovodio Branko Malešević, član MK.¹³ Grupa je trebalo da se u blizini Kerestinca poveže s grupom od oko 25 seljaka, simpatizera Partije, koji bi poslužili kao vodiči, a istovremeno donijeli i nešto oružja. Nakon oslobođenja zatvorenika trebalo je da se od nekih drugova iz grupe, zatvorenika i ovih seljaka simpatizera, formira 1. zagrebački partizanski odred. Grupa je uspostavila vezu sa nekim iz logora i dogovorili su se o svemu detaljno. Međutim, zbog nepoznavanja terena i pogrešne procjene o potrebnom vremenu da se po noći neprimjećeno dođe do logora, grupa je zakasnila. Isto tako grupa nije uspjela ni da uhvati vezu sa seljacima koji su imali da joj se pridruže, pa je ostala bez vodiča i s malo oružja (grupa je imala jednu ili dvije puške, oko 5 pištolja i nekoliko bombi).

Kad se grupa približila logoru, iznutra se već čulo puškaranje. I dok je grupa prilazila logoru s jugoistočne strane izgleda da su logoraši istovremeno izlazili iz logora na sjeverozapadnoj strani. Tako se nisu susreli. Pošto nije naišla na logoraše, grupa se zaustavila i u diskusiji došla do zaključka da logoraši nisu uspjeli da razoružaju stražare. Malešević je donio odluku da se grupa razdijeli i vrati u Zagreb, a da se nakon dva dana sastane u blizini sela Sv. Jelena (ova grupa trebalo je da obrazuje 1. diverzantsku zagrebačku grupu). Pri pokušaju da se vrate u Zagreb pali su u ruke ustaša mnogi iz grupe: Malešević je legitimisan i ranjen pri pokušaju bijega, pa je sutradan umro

¹² Sa Radom Vlkovim posjetio me je i jedan drug, za koga su mi kasnije rekli da je bio Rade Končar.

¹³ U grupi su, pored ostalih, bili: Ljuba Faust, Andrija Muhek, Tibor Zelinko, Vlado Gluhak, jedan španski borac zvani Romano, još jedan španski borac i jedan pekar iz Zagreba, zvani Švabo.

u bolnici na Sv. duhu; Muhek, Bezjak, Zelinko i još jedan radnik dočekani su u zasjedi pri pokušaju da se plivanjem prebace preko Save i uhvaćeni su — Muhek je otjeran u logor, a ostala trojica su strijeljana. Ostali su se probili u Zagreb.

Istovremeno s ovom grupom MK je u napad na logor poslao još jednu grupu od 7 drugova, na čelu sa Ivanom Čulikom.¹⁴ Ova je grupa bila bolje naoružana — imala je nekoliko pušaka, pištolja i bombi. Grupu je preko Save prevezao čamcem Stanko Oršić. Grupa je trebalo da u blizini Kerestinca stupi u vezu s Maleševičevom grupom i da joj se priključi. Međutim, kako nije bila navikla na noćna kretanja to je bila spriječena da stigne na vrijeme. Kad se približila Kerestincu, vidjela je u blizini logora na cesti dva kamiona (ovi su kamioni bili poslati iz Zagreba da se zatvorenici na njima prebace iz logora prema Kordunu ili Gorskom kotaru), za koje je pomislila da su ustaški i da je akcija propala. Na osnovu ovog zaključka grupa se povukla prema selu Sv. Nedelja, gdje je u jednom šumarku dočekala dan. Tu ih je primijetio jedan seljak i obavijestio žandarme, koji su grupu napali i ubili Katu Dumbović,¹⁵ a ranjenog Karla Kovačića uhvatili i otpremili u logor. Sudbina ostalih drugova ostala je nepoznata.

ZAPIS PRED STRIJELJANJE

Drugovi koji su pali neprijatelju u ruke u borbama kod Stupničke šume i sela Obrež, kao i oni koji su tokom idućih nekoliko dana uhvaćeni po selima i na prilazima Zagrebu, bili su od ustaša zatvoreni u jednoj zajedničkoj sobi u podrumu zatvora u ulici Račkog, br. 9. u Zagrebu. Prema zapisu koji su ostavili na zidu zatvorske celije, bilo ih je ukupno 44. O tome kakvi su oni bili kao ljudi, borci i komunisti, govore riječi koje su ostavili na zidu zatvorske celije:

U ovim prostorijama su proživjeli svoje posljedne časove internirani borci iz Kerestinca, njih 44. Osudu o strijeljanju primili su svi uzdignute glave, jer su znali da umiru za pravednu stvar, za stvar radnog naroda.

O strijeljanju ovih drugova iz Ministarstva unutrašnjih poslova NDH pod br. 10853 — 41 od 17. jula 1941. izdat je proglašen:¹⁶ »Kažnjen napadaj na stražu u Kerestincu — uhvaćeni komunisti osuđeni na smrt i strijeljani«. U oglasu se ne navodi broj niti imena strijeljanih.

¹⁴ Osim njega u grupi su bili: Kata Dumbović, Đuro Šimunović, Karlo Kovačić i još trojica drugova.

¹⁵ Proglašena je za narodnog heroja.

¹⁶ Zbornik V/1, str. 257; izdanje VII.

Na osnovu izvršenih provjera može se kao sigurno uzeti da su u ovoj grupi strijeljanih bili i drugovi: August Cesarec, Pavao Markovac, Divko Budak, Ivan Krndelj, Jaroslav Hvala, Josip Horvat, Petar i Lavoslav Kazić, Valentin Šuh, Dušan Grković, Stjepan Jelić, Ljudevit i Hugo Kon, Aleksandar Turković, Juraj Bermanec, Henrik Telč i Osijas Izrael. Za preostalih 27 drugova ne može se tačno utvrditi identitet.

Logor Kerestinec je poslije ovih događaja rasformiran.

UZROCI NEUSPJEHA

Uzroci za ovako nepovoljan završetak akcije oslobođenja iz logora Kerestinec su višestrani.

Mislim da je od presudnog i odlučujućeg značaja bila činjenica da smo svi mi bili opsjenjeni obavještenjem da akcijom našeg oslobođenja rukovodi Kominterna. Upravo zato su razmišljanja i ocjene našeg položaja poslije oslobođenja iz logora nosile pečat nedvojbenog vjerovanja u neposrednu kontraofanzivu Crvene armije i brzi slom Hitlera u samoj Nemačkoj. Samo u svjetlu ovih činjenica mogu biti razumljive samoubilačke odluke o našem kretanju prema Zagrebu u malim grupicama i pojedinačno. Drugovi koji su cijenili situaciju na osnovu svojih motiva, ali ipak po izvjesnoj unutarnjoj logici (pojedinci iz travničke grupe zahtjevali su da se odmah ide prema Bosni), ostali su u manjini i, razumljivo kapitulirali pred argumentima da tako visoki međunarodni forum zna šta radi.

Bez iluzije o ulozi Kominterne u akciji oslobođenja iz logora, mi bismo, po prostom zakonu održanja svojih života, morali aktivno djelovati i probijati se na povoljnije terene. Konačno, za ovo je trebalo manje hrabrosti, nego li za odlazak u Zagreb, koji je kao osinjak bio pun ustaša i Nijemaca.

U drugom su planu, ali ne zato manje važne, slabosti u organizovanju napada na vanjsku stražu logora, neodlučnost, veza i slično. Tu je važan faktor i nepostojanje iskustva u ovakvim akcijama Partije.¹⁷

Bez obzira na sve subjektivne i objektivne prednosti i slabosti u tim odlučujućim časovima za ustank u tom kraju, uključujući tu i sva naša naivna, ali plemenita vjerovanja, borba u logoru Kerestinec, kao i borbe kod sela Obrež i Stupničke

¹⁷ Zbog nedovoljne organizovanosti i brzopletosti (CK KPH planirao je ovu akciju za 15/16. jul) oko organizovanja spasavanja zatvorenika iz logora Kerestinec, osuđeno je držanje i rad Mjesnog komiteta (koji je smijenjen), a naročito njegovog sekretara koji je isključen iz Partije.

šume predstavljaju prve partizanske, ustaničke borbe u Hrvatskoj. Snage angažovane u tim borbama u ljudstvu i oružju kako sa naše, tako i sa neprijateljske strane, s obzirom na mjesto i vrijeme, bile su značajne.

Šezdeset i osam aktivista Partije, do tada zatvoreni u koncentracionom logoru Kerestinec, tih dana su svjesno položili živote u temelje narodnooslobodilačke borbe i naše revolucije.¹⁸

¹⁸ Prema približno provjerenim podacima to su bili:

Babić Franjo, kožarski radnik, Barkić-Dugonjić Ivan, metalski radnik, Basić Milan, student prava, Belinski Kuzman, metalski radnik, Bermanec Juraj, tekstilni radnik, Božac Ante, pekarski radnik, Božić Petar, drvodjeljski radnik, Budak Divko, privatni činovnik, Cesarec August, književnik i publicista, Čubelić Ivan, tipografski radnik, Dumbović Mato, krojački radnik, Dautović Tajib, kožarski radnik, Daskalović Milivoj, službenik, Dimitrijević Rastko, Đanešić Marijan, student medicine, Frdelja Slavko, zemljoradnik, Gavrančić Slavko, radnik u fabriци duhana, Grković Dušan, privatni činovnik, Heršak Josip, radnik, Hvala Jaroslav, student veterine, Horhat Josip, kožarski radnik, Humski Franjo, krojački radnik, Jelić Stjepan, zemljoradnik — kovač, Kazić Lavoslav, elektromehaničarski radnik, Kazić Petar, student tehnike, Kete Adolf, službenik, Kleščić Ivan, kožarski radnik, Korasić Petar, pekarski radnik, Krndelj Ivan, željezničar, Kević Jovan, student filozofije, Katan Isak, trgovački putnik, Koričan Lavoslav, ličilac, Kon Hugo, trgovacički putnik, Kon Ljudevit, službenik, Kulenović Muhamed, akademski slikar, Lopandić Dimitrije, student EKVŠ, Markovac dr Pavao, kompozitor, Mrak Anton, metalski radnik, Pavlinek Franjo, kožarski radnik, Pavišić Zdravko, činovnik, Rendić Josip, student filozofije, Rado Ernest, privatni činovnik, Samardžić Dušan, privatni činovnik, Sauha Franjo, student tehnike, Stanimirović Mihailo, zemljoradnik, Sujoldžić Izet, kožarski radnik, Šeremet Stjepan, inženjer — asistent Teh. fakulteta u Zagrebu, Šiber Josip, drvodjeljski radnik, Šrajer Lavoslav, zemljoradnik — strojobravar, Šuh Valentin, kožarski radnik, Šiftar Ivan, metalski radnik, Šnetrepl Uri, privatni službenik, Tatalović Jovan, kožarski radnik, Tkalcčević Slavko, kožarski radnik, Telč Henrik, bojadisarski radnik, Tomić Niko, student tehnike, Turković Aleksandar, službenik, Osias Izrael, trgovacički putnik, Vlahek Stjepan, građevinski radnik, Vidatić Blaž, kožarski radnik, Vincek Albin, kožarski radnik, Vitasović Vladimir, profesor gimnazije, Vulelija Berislav, privatni činovnik, Perera Izidor, student tehnike, Singer Elijas, brijački radnik, Starešina Martin, radnik, Štajnerger Izrael i Žaja Andrija, drvodeljski radnik.

Cetrnaest drugova je po oslobođenju iz logora uspjelo uhvatiti vezu sa pokretom i od njih je devet poginulo u NOB-u:

Božac Vlado, student tehnike, Begovac Hamdo, pekarski obrtnik, Brezovac Ćiril, tekstilni radnik, Horvat Lovro, krojački radnik, Lolić Abid, mesarski obrtnik, Obratil Aleksandar, tipografski radnik, Turković Josip, privatni službenik, Valjin Blaž, građevinski radnik i Vuković Todor, službenik.

Ostali su u životu:

Milinković Vinko, Dakić Dragutin, Frojndljić Emil, Glumac Slobodan i Komarica Zvonimir.

Od uhvaćenih drugova po oslobođenju iz logora, a koji su bili u zatvoru u ulici Račkoga u Zagrebu, danas su u životu: Kazić Ivan, službenik i Tahи Ivan, inženjer.

Zvonimir KOMARICA

SJEĆANJE NA DOGAĐAJE IZ USTANKA U BIHAĆKOM SREZU

Ustanak na terenu bihaćkog sreza izbio je kad i u drugim krajevima Bosanske krajine i Like, s tim što su prve borbe u tom kraju počele nekoliko dana poslije oslobodenja Drvara i njegove okoline. Ustankom su već od početka bila zahvaćena sva srpska sela bivše ripačke i lipske, a djelimično i bihaćke opštine (Grmuša i Grabež). Iako je ustank u bihaćkom srezu sastavni dio ustanka koji je obuhvatio šire područje Bosanske krajine i Like, ipak, s obzirom na staje na terenu i pripreme koje su mu prethodile, on je imao neke specifičnosti. Te specifičnosti su se, prije svega, ogledale u obimu i drastičnosti nasilja koje je sprovodila ustaška vlast nad srpskim stanovništvom, kao i u ulozi mjesne (bihaćke) partijske organizacije u pripremi ustanka.

STANJE NA TERENU OD DOLASKA USTAŠKE VLASTI DO POČETKA PRVIH AKCIJA

Raspad bivše jugoslovenske vojske i stvaranje takozvane NDH bilo je popraćeno u bihaćkom srezu, kao i u ostalim krajevima, jačanjem ustaškog terora nad srpskim stanovništvom, raspirivanjem šovinizma među Srbima, Hrvatima i muslimanima. Ustaški teror nad Srbima naročito se pooštrava poslije napada Njemačke na SSSR. Tih dana ustaške vlasti javno objavljuju, preko oglasa i plakata, da će za jednog ustašu biti ubijeno sto Srba ponavljajući time slične oglase Nijemaca za vrijeme prolaska njihovih trupa kroz taj kraj.

Krajem juna, tj. neposredno poslije napada Njemačke na SSSR, ustaške vlasti su pohapsile sve odrasle muškarce Srbe i Jevreje u Bihaću, dok su cijelokupno preostalo srpsko i jevrejsko stanovništvo prisilno iselile iz Bihaća u okolinu Bosan-

skog Petrovca i Kulen-Vakufa ne dozvolivši im da sobom ponesu ni najneophodnija sredstva za život. Istovremeno, ustaške vlasti su pohapsile po nekoliko, obično najuglednijih, seljaka iz gotovo svih srpskih sela u srežu kao taoce, dok su u julu pristupile masovnom hapšenju i odvođenju srpskih seljaka u Bihać, gdje su ih kasnije poubijale. To hapšenje ustaše su obično vršile na prevaru govoreći seljacima da idu na neke poljoprivredne radove ili na rad u Njemačku. Tako je krajem juna i početkom jula u prvom talasu hapšenja odvedeno iz svakog sela po 10 ljudi, dok su u toku jula, a naročito u drugoj polovini tog mjeseca, iz nekih sela, iz kojih im je to uspjelo, ustaše pohapsile i odvele, a zatim pobile gotovo ciljelo muško stanovništvo od 15 do 60 godina starosti. Tako su odvedeni i pobijeni skoro svi odrasli muškarci iz selâ: Pritoke, Bijelog Brda, Lohova, Lohovskih Brda, Založja i Grmuše. Sem toga, svi Srbi su odvedeni i pobijeni i iz mješovito nastanjenih sela, kao, na primjer, iz Ripča i drugih sela iz neposredne okoline Bihaća. Isto tako, velik broj seljaka odveden je i pobijen iz sela Račića, Gorijevca, Kliševića i Čovke, dok je najmanji broj stradao u selu Hrgaru, Grabežu, Lipi, Teočaku i Doljani-ma, i to zbog toga što su ta sela bila zabačenija, naslonjena na šumom obrasle predjele planine Grmeč, kao i zbog toga što su se seljaci iz tih sela, poslije prvog talasa hapšenja, počeli sklanjati u okolne šume i izbjegavati organe ustaške vlasti. Istina, mnogi seljaci nisu mogli shvatiti niti pretpostaviti da bi mogli biti ubijeni iz jednostavnog razloga što su Srbi, tj. da postoji takva zločinačka vlast koja je u stanju da nemilosrdno bez ikakve posebne krivice ubija nevine ljudе. Bilo je i takvih koji nisu htjeli vjerovati upozorenjima svojih poznanika — muslimana ili Hrvata — da se sklanjaju i bježe u šumu.

Čak i u vrijeme kada se o ustanku počelo otvoreno govoriti i kada su u tom pravcu preuzimane neke mjere, bilo je seljaka koje je bilo teško odvratiti od namjere da se sami prijave ustaškim vlastima. Takav jedan slučaj iz sela Teočaka ostao mi je i do danas u živom sjećanju. Bilo je to u drugoj polovini jula. Na jednom sastanku u toku diskusije o ustanku, u kojoj je učestvovao veliki broj seljaka iz tog sela, jedna drupa (5—6) seljaka — inače poštenih ljudi, koji su se kasnije u ustanku dobro držali, a koji u tom trenutku nisu vjerovali u mogućnost ustanka, niti u to da ustaše ubijaju sve Srbe — bila je odlučila da se prijavi ustaškoj vlasti i da joj izrazi svoju lojalnost. Nastojanja prisutnih, u prvom redu odlučnijih i mlađih ljudi, koji su bili riješeni da se bore, dovela su do pristanka te grupe da pričekaju nekoliko dana, dok se ne vidi kako će se događaji razvijati. U međuvremenu je došlo do

ustanka i tako su ti seljaci izbjegli sigurnu smrt od ustaškog noža.

Računa se da je u Bihaću (pretežno na Garevicama, u neposrednoj blizini Bihaća) pred i na početku ustanka, ubijeno oko 12 hiljada Srba, od kojih je veći broj bio iz bihaćkog sreza. Sprovođenje takvog strašnog terora, koji je značio neposredan pokušaj fizičkog istrebljenja srpskog stanovništva, stvorilo je takvo raspoloženje iz kojeg je svakog časa mogao buknuti ustanak. Masovno proganjanje i ubijanje Srba u Bihaću, a djelimično i u drugim selima, raspirilo je do velikih razmjera mržnju većeg dijela srpskog stanovništva prema hrvatskom i muslimanskom stanovništvu. Oštrica te mržnje bila je uperena kod većine srpskih seljaka protiv svih Hrvata i muslimana. Na taj način bila je velika opasnost da se ustanak pretvori u osvetu, koja bi, u stvari, značila bratoubilačku borbu.

Što se tiče hrvatskih i muslimanskih masa, može se reći da su one, poslije dolaska njemačkih trupa i stvaranja NDH znatnim dijelom, naročito u selima, nasjele okupatorskoj i ustaškoj propagandi. Pod uticajem još odranije stvorenog šovinizma, mnogi od njih su u početku tolerisali, pa čak i odobravali, odnos ustaške vlasti prema Srbima. Međutim, treba istaći da je od samog početka ustaške vladavine veliki broj i onih Hrvata i muslimana, koji su inače blagonaklono očekivali svaku promjenu, pa i dolazak ustaške vlasti, počeo da se ograđuje od ustaške politike, a izvjestan broj ljudi i da im daje otpor čim su vidjeli kakvim se sve metodama i sredstvima služe ustaše, štaviše ogromna većina hrvatskog i muslimanskog stanovništva nije se slagala sa proganjanjem i ubijanjem Srba, dok je mali broj bio zagriženih šovinista koji su stupiti u ustaške formacije i postali ubice i koljači. Takvih je iz svakog sela bilo po nekoliko, dok su ostali bili pasivni, ili protiv ustaške vlasti. Tako, na primjer, u Ripču, među 5—6 ustaških zločinaca naročito su se isticali dvojica ili trojica iz porodice Mujića. Ostali Ripčani većinom su se pasivno odnosili prema ustaškoj vlasti, a bilo je i naprednih omladinaca koji su joj se, koliko su tada mogli, i suprotstavljeni. Za masovni pokolj Srba u Bihaću bila je dovedena specijalna grupa ustaša koljača iz Hercegovine, koja je, zajedno sa mjesnim zlikovcima, vrlo revnoso izvršavala zadatke ustaške strahovlade.

Raspoloženje hrvatskog i muslimanskog stanovništva postepeno se sve više okretalo protiv ustaške vlasti, kako zbog zločina protiv Srba i Jevreja (koje ogromna većina nije mogla da shvati), tako i usled jačanja terora nad naprednim Hrvatima i muslimanima, a u prvom redu nad komunistima, a

zatim i nad svim onima koji su počeli da izražavaju svoje neslaganje sa namjerama i postupcima ustaških vlasti.

U Bihaću je neposredno pred rat, pa razumije se i poslije dolaska ustaške vlasti, postojala relativno brojna partiska organizacija. Ta organizacija je imala, na osnovu primljenih direktiva od višeg rukovodstva, već u junu jasnu orientaciju i određene stavove o pripremanju oružane oslobođilačke borbe. To mi je bilo poznato — iako tada nisam bio član KPJ — iz razgovora sa Hasanom Ibrahimovićem Begom¹ i Stipom Butorcem Šefom, tadašnjim članovima te partijske organizacije, na jednom sastanku koji je održan 23. juna 1941. godine u Bihaću. Tom prilikom drugovi su me upoznali sa situacijom i stavovima Partije u vezi sa pripremama za ustank. Koliko se sjećam bilo je riječi o prikupljanju i sakrivanju oružja, o organizovanju grupa seljaka koji su spremni za borbu, o pripremanju uslova za izlazak komunista iz Bihaća u šumu radi organizovanja odreda i rukovođenja borbom i sl. Ali to se nije ostvarilo iz više razloga. Prije svega, naglo poostreni teror ustaša neposredno poslije napada Njemačke na SSSR doveo je do skoro potpunog razbijanja i obezglavljenosti bihaćke partijske organizacije. Ustaške vlasti su zahvaljujući nebudnosti i neopreznosti bihaćkih komunista uspjele da krajem juna odnosno početkom jula pohapse i pobiju sve komuniste Srbe, dok su ostale komuniste također pohapsile i podvrgle ih takvom teroru i proganjanju da je partijski rad praktički prestao za duže vrijeme. Osim toga, u selima bihaćkog sreza nije ni bilo partijske organizacije, a na teritoriji lipske i ripačke opštine u kojima je najprije došlo do ustanka, pred sam ustank, kao i na njegovom početku, nije bilo ni jednog člana Partije. Na tom terenu bila su samo dva skojevca, dok je jedan radnik sa unske pruge u Loskinu izjavio da je član Partije, iako je vjerovatnije da je bio samo simpatizer. Otuda partijska organizacija Bihaća nije imala neposrednog uticaja na organizaciju i pripremu ustanka u tom kraju. Međutim, što je politički uticaj Partije na narod u bihaćkom srezu postojao i što je to imalo veliki značaj — to je, uglavnom, bila posljedica ranijeg rada bihaćke partijske organizacije. Taj uticaj je naročito došao do izražaja u kasnijem razvoju NOR. Zbog toga znatan broj Hrvata i muslimana odlazi u partizane već krajem 1941. godine. Uticaj Partije naročito na omladinu bio je osjetan i u Ripču tako da je već na samom početku ustanka izvjestan broj seljaka, prvenstveno omladinaca muslimana, aktivno radio za ustank, dok je 1942. godine veliki

¹ Poginuo u VI neprijateljskoj ofanzivi.

broj omladinaca (i nekoliko omladinki muslimanki) otisao u partizane.

Uticaj Partije u srpskim selima ripačke i lipske opštine bio je mali, ali je ipak postojao i bio od značaja za ustankak. To je bio rezultat rada partijske organizacije među radnicima na unskoj pruzi na kojoj je neposredno uoči rata radio znatan broj seljaka iz pomenute dvije opštine. Uticaj Partije u pojedinim selima lipske opštine ostvarivan je pred rat i preko zadružnog pokreta i preko narodnih čitaonica i biblioteka. U toj propagandnoj aktivnosti se naročito isticao napredni student iz Teočaka Đukan Balaban. Osim toga, znatan broj seljaka iz tih opština odlazio je na radoye u razne krajeve naše zemlje, pa je među njima bilo i takvih koji su učestvovali u radničkim štrajkovima i dolazili u dodir sa naprednim radnicima.

NEPOSREDNE PRIPREME ZA USTANAK I POČETAK PRVIH AKCIJA

Pošto je postalo jasno da ustaška vlast nastoji da fizički istrijebi srpsko stanovništvo, ustaničko raspoloženje zahvatilo je sva srpska sela. Bilo je, istina, i tada pojedinaca koji su govorili da je borba golorukog naroda protiv »države« nemogućna, da treba tražiti neki drugi izlaz i sl., ali takvih je bilo vrlo malo, dok je ogromna većina srpskih seljaka vidjela jedinu mogućnost svog opstanka — u ustanku, u oružanoj borbi protiv ustaške vlasti.

Pripreme ustanka na nekoliko dana prije početka oružanih akcija su se svodile na sastajanje i dogovaranje seljaka, na prikupljanje i pripremanje oružja i sl. Spremnost za borbu naročito je porasla poslije viesti o ustanku u Drvaru i okolini. Ali većina seljaka je mogućnost ustanka u svom selu, opštini, pa i strezu, vezivala za ustank na širem području. Zbog toga su se viesti o oslobođenju Drvara vrlo brzo širile, a njihov rezultat bio je zahtjev smjelijih i odlučnijih ljudi da se odmah krene u borbu. Dan prije početka oružane borbe u selima ripačke i lipske opštine počele su akcije u selima krupskog sreza, kao i u Lici, oko D. Lapca. Njihovi pucnji mogli su se čuti i u nekim selima bihaćkog sreza. To je pokrenulo seljake iz sela Hrgara, Doljana, Gorijevca, Lipe, Teočaka i drugih da i sami krenu u akcije, iako nisu bile izvršene ni najneophodnije pripreme.

Prva akcija u bihaćkom srežu bila je 30. jula na Ripačkom klancu. Tu je porušeno nekoliko telefonskih stubova, a na jednom mjestu i cesta. Odatle, kao i sa Hrgorskih strana,

ispaljeno je nekoliko metaka iz pušaka na selo Ripač koje je već tada bilo vojno uporište ustaške vlasti. Iste noći, eksplozijama dinamita po okolnim brdima, oglašen je početak ustanka. U toj akciji učestvovalo je nekoliko seljaka iz Lipe, Gorićevca, Račića i Hrgara, od kojih je njih pet-šest imalo vojničke puške. To, u stvari, i nije bila prava akcija, jer sukoba nije ni bilo, ali je to bio početak aktivnog otpora, pa je u tome i značaj tog događaja.

1. avgusta, pred zoru, ustanici iz sela Lipe i Teočaka napali su i likvidirali žandarmerijsku stanicu u Lipi (Begovcu), sjedištu opštine. U toj akciji učestvovalo je oko 300 seljaka, od kojih je oko 10 imalo vojničke puške, nekoliko ih je bilo sa lovačkim puškama i kremenjačama, dok su svi ostali bili »roguljaši«. Žandarmi i policajci, uplašeni od velike graje i vike koju su ustanici digli, razbježali su se i ne stupivši u borbu.

Narednog dana je grupa ustanika iz Teočaka i Lipe napala automobil koji je išao iz Bosanskog Petrovca prema Bihaću, a u kojem su se nalazila tri ustaška agenta i dvije žene Jevrejke iz Bihaća. Jedan ustaša je ubijen, a dvojica su pobegla do sela Doljani gdje su uhvaćeni i ubijeni. Pomenute Jevrejke ostale su u selu Lipi oko mjesec dana, a zatim, po vlastitoj želji, otišle u Bihać.

Drugog avgusta je jedan odred sa oko 20 naoružanih boraca iz Drvara stigao u selo Goričevac. Pod zaštitom tog odreda nekoliko časova je rušena cesta na Ripačkom klancu. Za to vrijeme došlo je do puškaranja između tog odreda i ustaša u Ripču. Ali do neposrednog sukoba nije došlo, jer ustaše nisu kretale iz Ripča. Taj odred se istog dana vratio u petrovački srez, što je bilo utoliko značajnije što je taj odred kao dobro naoružan, za tadašnje prilike, povoljno uticao na podizanje samopouzdanja i morala kod ustanika okolnih sela. Osim toga, sama činjenica da je došao iz Drvara, dakle iz mjesta u kome je najprije došlo do ustanka, značila je u moralnom pogledu veoma mnogo.

Istog dana pred veče, poslije odlaska pomenutog odreda, oko 50 ustaša iz Ripča izbilo je na Ripački klanac radi obezbjeđenja opravke ceste. Tom prilikom ustaše su u neposrednoj blizini pobile nekoliko žena i djece i zapalile nekoliko kuća.

Poslije tih prvih akcija došlo je do niza manjih akcija, naročito na cesti Bihać — Petrovac. Oružane akcije uzimaju maha i pod uticajem vijesti o uspjesima ustanika u drugim mjestima. Sam način ustaških intervencija, u početku je pogodovao uspješnom izvođenju ustaničkih akcija. Ustaše su, na-

ime, počele da intervenišu iz Bihaća preko Ripča. U početku je, u borbu protiv ustanika, išlo 30—50 ustaša na kamionima. A ustanici su ih dočekivali iz zasjeda, najčešće u selu Gorijevcu ili u zaseoku Drbovsko, i — uništavali. Tako je već u prvoj polovini avgusta, na cesti od Ripča do Lipe, uništeno nekoliko kamiona, ranjeno ili pobijeno nekoliko desetina ustaša. U tim akcijama učestvovali su ustanici iz svih okolnih sela.

Svoj bijes, zbog pretrpljenih gubitaka, ustaše su iskaljivale na nezaštićenom stanovništvu. Tako je, na primjer, jedan veći odred ustaša, prilikom borbe u prvoj polovini avgusta u selu Gorijevcu, popalio gotovo cijelo selo i pobjio oko 60 žena, djece i staraca.

Pored tih akcija ustanici su upadali noću u neposrednu blizinu neprijateljevih uporišta i unosili paniku i nesigurnost u njihove redove. Tih dana su, na primjer, ustanici iz sela Vrtoča, Lipe i Teočaka, između sela Vrtoče i sela Teočaka zaplijenili top — haubicu 100 mm. Tom prilikom je zaplijenjeno i nekoliko pušaka. Top je poslije dva-tri dana iskorišten prilikom likvidacije neprijateljevog uporišta u selu Krnjeuši. Kasnije je taj top odvučen na Oštrelj, odakle je uspješno dejstvovao po neprijatelju u Bosanskom Petrovcu, što je imalo veliko moralno dejstvo na ustanike u bihaćko-petrovačkom kraju.

ORGANIZACIJA I RAZVOJ USTANKA DO SEPTEMBRA

Na početku ustanka, tj. u vrijeme prvih akcija, i vojna i svaka druga organizacija ustanika bila je prilično slaba. Vojne jedinice su organizovane posebno u svakom selu. U stvari, svi odrasli seljaci, bilo da su imali puške ili rogulje, osjećali su se ustanicima, borcima i u svakom selu su sačinjavali »odred«.² Komandira odreda u svakom selu birao je narod, odnosno svi odrasli muškarci koji su imali pušku ili rogulje. Za komandire su birani najotresitiji seljaci, obično oni koji su posjedovali izvjesne vojničke sposobnosti, ispoljene u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, ili oni koji su pokazali posebnu hrabrost i spremnost za borbu protiv ustaša. Istina, u početku je bilo mnogo lutanja oko organizacije ustanka. Tako su u nekim selima najuglednije seljake birali kao neke starješine ustanka,

² Takav naziv se vrlo brzo udomaćio, ali su »odredima« davani razni atributi. Jedni su ih nazvali komunistički, drugi, pak, revolucionari, zatim, narodni, četnički i sl. Međutim, pod uticajima naziva u okolini Drvara, grupe ustanika počinju sve češće, u toku avgusta, da se nazivaju narodnooslobodilačkim ili gerilskim odredima.

koji su istovremeno bili i vojni komandiri. Tako su, na primjer, u selu Lipi — Đuran Krljić, u selu Teočaku — Dušan Balaban, u Doljanima — Mićo Lakić, u Račiću — Rade Grbić itd., bili starješine sela i komandiri. U selu Hrgaru, bio je za vrlo kratko vrijeme izabran odbor za rukovođenje ustankom sa Vidom Zorićem na čelu. Međutim, čim su počele prve akcije, do izražaja dolaze vojnički sposobni ljudi koje ustanici biraju za svoje komandire odreda. Ti odredi, iako u početku nedovoljno organizovani, bili su jedina vojnička i politička vlast u svim selima sve do kraja 1941. godine.

Za prve komandire seoskih odreda, koji su na tim dužnostima ostali do kraja 1941. godine, bili su izabrani ovi drugovi: u Hrgaru — Jovo Ševo³, u Lipi — Sajo Grbić⁴, u Teočaku — Gojko Došević⁵, u Doljanima — Rade Blanuša⁶ i u Račiću — Đuro Vunjak⁷. Odred u Račiću je sačinjavala manja grupa ustanika, s obzirom na to da je priličan broj seljaka iz tog sela izbjegao u druga sela. Taj odred se u toku 1941. godine nije razvio u partizanski vod, kao što je bio slučaj s ostalim odredima, već se njegova naoružana grupa, krajem 1941. godine, pripojila Lipskom vodu. U ostalim selima, pak, prije svega u onim selima koja su seljaci morali djelimično ili potpuno da napuste, nisu ni formirani odredi, već su seljaci iz tih prišli u odrede najbližih sela. Osim toga, u takvim selima, pa i u pojedinim zaseocima u kojima su bili organizovani odredi, bilo je grupica slabije naoružanih, koje nisu priznavale nikakve organizacije ni vlasti, a koje su sebe proglašavale odredima, ili su se priključivale čas jednom, čas drugom odredu. Takav je slučaj bio, na primjer, u selu Hrgaru u kome se jedna manja grupa izdvojila i kao takva postojala gotovo do kraja 1941. godine. Grupa ustanika u selu Grabežu povremeno je sarađivala sa odredom u Radiću (srez Bos. Krupa), a povremeno sa odredom u Hrgaru. Rascjepkanost ustanika bila je uslovljena ne samo težnjom svakog sela već i zaseoka da svojim snagama zaštiti selo (odnosno zaseok) od ustaša. Tako se dio ustanika i iz sela Lipa bio priključio odredima u Oraškom brdu i Čovci sve dok je Kulen-Vakuf postojao kao ustaško uporište.

O vojničkoj disciplini — u pravom smislu riječi u prvim odredima teško se može govoriti, ali su svi oni koji su bili u odredu pokazivali spremnost da se bore. Povezanost među odredima, kao i objedinjenost akcija, bila je vrlo slaba. U sva-

³ Sada penzioner u s. Ripču.

⁴ Sada pukovnik JNA

⁵ Poginuo 1942. godine kao komandir Bihaćke čete.

⁶ Poginuo 1942. godine kao politički komesar Bihaćke čete.

⁷ Sada penzioner u s. Ripču.

kom selu bili su ustanovljeni takozvani logori — mesta u kojima su se ustanici prikupljali i odakle su odlazili na položaje. Svaki ustanik brinuo se sam za ishranu, dok je u logorima djelimično bila organizovana i kolektivna ishrana. Sve vatreno oružje, uključujući tu i stare puške »kremenjače«, nosili su najhrabriji ustanici. Vrijednost svake vojničke puške bila je veoma cijenjena. Prvih dana ustanka proradile su i prve ustaničke radionice, koje su, iako primitivne i sa vrlo oskudnim sredstvima, izradivale neku vrstu oružja, koje je i te kako korisno poslužilo u prvim danima ustanka. U kovačkoj radionici u Loskunu, na primjer, izrađivane su bombe od dijelova cijevi, koje su se palile pomoću korde, a isto tako i neka vrsta topa, što je, u stvari, bila odeblja cijev, udešena tako da se iz nje može pucati pomoću kapsle. Ti topovi su punjeni gvožđem, pa i kamenjem. Nekoliko takvih topova izrađeno je za ličke ustanike, a jedan je Hrgarski odred uspješno upotrebljavao u borbi protiv ustaša. Taj top je, inače, imao jak pucanj i proizvodio je, prilikom opaljenja, prodoran zvuk, što je unosilo paniku među ustašama. Kada je počeo ustanak, na cijelom bihaćkom srežu bilo je oko 30 vojničkih pušaka.

Desetak dana poslije početka prvih akcija, neka sela kao, Doljani, Lipa, Teočak i dr. bila su slobodna i ustanici tih sela se orijentisu, dijelom prema Kulen-Vakufu, a dijelom prema Ripču, odnosno Bihaću. To dovodi do izvjesnog grupisanja seoskih odreda, kao i do njihove saradnje i sadejstva u izvođenju akcija. Osim toga, napuštanjem svoga sela i prelaskom u druga, makar i susjedna sela, u nekim odredima su izostali »roguljaši« i nenaoružane mase koji su im često više bili na smetnji nego od koristi. To je bio osjetan korak naprijed u vojnoorganizacionom pogledu. Odredi su počeli, koliko — toliko, da liče na organizovane vojne jedinice. Na poboljšanje organizacionog stanja odreda uticala je, do izvjesne mjere, i organizacija odreda oko Drvara i pojedinih mjesta oko Bosanskog Petrovca, koji su, inače, bili mnogo bolje organizovani. Kad su »roguljaši« prestali da budu u stalnom sastavu odreda (»roguljaši« su se i dalje prikupljali prilikom napada na neko neprijateljsko uporište), naoružani borci u odredima nisu neprekidno bili na položajima, niti su išli u svaku akciju. Naime, slabost organizacije ogledala se i u postojanju smjene, preko koje je došla do izražaja težnja seljaka da se borbom podjednako opterete svi zdravi i sposobni ljudi. Zapravo smjenu nije niko posebno uveo, već se spontano pojavila, i to u svim odredima. A sastojala se u tome što je borac davao svoju pušku jednom od seljaka iz svog sela koji je dolazio u odred samo na nekoliko dana. Smjena je bila uslovljena i neorganizovanošću

snabdijevanja, pa su članovi porodice donosili borcima hranu i druge potrebne stvari. U prvom mjesecu ustanka smjena je bila masovna pojava, da bi postepeno sve više jenjavala, ali je, ipak, ostala skoro do formiranja čete. Bilo je, međutim, mnogo boraca koji nikad nisu prihvatili smjenu, jer nisu željeli da se, makar i za nekoliko dana, rastaju od oružja.

U toku avgusta gerilski odredi su imali više sukoba sa ustašama. Većina tih akcija odigravala se u s. Gorijevcu i na Hrgaru, kao i oko Kulen-Vakufa. U borbama protiv ustaša oko Kulen-Vakufa i u selu Gorijevcu učestvovali su i neki gerilski odredi iz ličkih sela, kao i iz nekih sela petrovačkog sreza. U jednoj takvoj borbi, u s. Gorijevcu, u drugoj polovini avgusta, natjerana je u bjekstvo jedna bojna domobrana i manje snage ustaša. Tom prilikom neprijatelj je imao nekoliko mrtvih vojnika i zaplenjeno je nešto oružja. A to je, u stvari, i prva veća borba koja je bila uspješna zahvaljujući koordinaciji i sadejstvu između više naših odreda. Ali uspjeh bi bio znatno veći da je postojalo i jedinstveno komandovanje.

Videći da pri upotrebi manjih snaga trpe gubitke i da pri tome ne postižu nikakve rezultate, ustaške vlasti su pokrenule jače vojne snage iz Bihaća radi ugušivanja ustanka i »čišćenja« teritorije između Bihaća i Petrovca. Krajem avgusta ustaške vlasti su preduzele napad snagama oko jednog puka domobrana, i to preko Hrgara i Gorijevca, u pravcu Bosanskog Petrovca. Nakon dosta žilavog otpora naših odreda, neprijateljske snage su, uz podršku artiljerije, uspjele da prodru preko oslobođenih sela. Toga puta neprijateljski vojnici nisu palili sela niti ubijali narod, već su pokušavali da odvrate narod od ustanka pozivajući ga na povratak kućama, uz obećanje bezbjednosti i sl. Da bi spriječili dalji razvoj ustanka, ustaške vojne vlasti postavile su na nekoliko mjesta duž ceste Bihać — Petrovac vojne posade, jačine od jedne do dvije čete vojnika. Takve posade neprijatelj je postavio u Gorijevcu, Dubovsku, Lipi, Vrtoču i Čovci.

Uslijed prodora neprijateljeve vojske, a zatim uslijed obećanja i poziva ustaških vlasti da se narod vraća svojim kućama, došlo je do izvjesnog kolebanja, pa čak i do prestanka akcija za nekoliko dana. Međutim, do predaje oružja nije nigdje došlo. Bilo je, pojava da su pojedini borci išli u Bihać i Ripač da bi »izvidili kako stoje stvari«. No, borbe protiv ustaške vojske se ubrzo obnavljaju, i to sa još većom žestinom. U napadima na neprijateljske posade u Vrtoču i Čovci učestvovali su i gerilski odredi iz Lipe i Teočaka. Te posade bile su razbijene od gerilskih odreda iz okoline Bos. Petrovca, poslije čega

je neprijatelj povukao i druge posade koje su se nalazile na cesti Bihać — Petrovac.

Odredi iz okoline Bos. Petrovca, iz Lipe, Teočaka i Doljana, u saradnji sa ustaničkim odredima iz Like, napali su, početkom septembra, na Kulen-Vakuf i sela Čukove, Orašac i Klisu. To je bila, za one prilike, zamašnija akcija, u kojoj je, pored izvjesnog broja mjesnih zlikovaca, nastradao i znatan broj nevinih seljaka muslimana iz tih mesta. Ali to se tada nije moglo spriječiti, s obzirom na razjarenu masu seljaka.

No, bez obzira na negativne strane i štetne političke posljedice nekih postupaka, kojih je u toj akciji bilo, ona je, ipak u vojničkom pogledu bila uspješna. Takvi uspjesi učvršćivali su uvjerenje u potrebu dalje borbe protiv NDH.

DOLAZAK SLAVKA RODIĆA U BIHAĆKI SREZ I POČETAK VOJNO-POLITIČKOG SREDIVANJA I UČVRŠĆIVANJA USTANIČKIH JEDINICA

Poslije likvidacije neprijateljskog uporišta u Kulen-Vakufu bila je oslobođena prilično velika teritorija. Nekoliko odreda iz okoline Bosanskog Petrovca i Like, koji su dejstvovali oko Kulen-Vakufa, kao i svi odredi iz bihaćkog sreza orijentisali su se prema s. Ripču i prikupili se u selima Gorjevac i Hrgar. To je uslovilo i prve pokušaje organizovanja zajedničkog dejstva i objedinjenog komandovanja nad više seoskih odreda bihaćkog i bosansko-petrovačkog sreza.

U to vrijeme, tj. početkom septembra, došao je Slavko Rodić⁸ u ustanička sela bihaćkog sreza. Odmah poslije dolaska on razvija aktivan politički rad u odredima oslanjajući se na pojedine napredne omladince i simpatizere Partije. On preduzima niz vojničkih mjera radi objedinjavanja rukovođenja i komandovanja odredima, koji su se poslije oslobođenja Kulen-Vakufa prikupili u selima Gorjevac i Hrgar. Tako je bilo stvoreno operativno rukovodstvo u koje su ušli Slavko Rodić i Nikola Karanović.⁹ Ovo rukovodstvo je imalo zadatak da koordinira i usklađuje dejstva svih odreda koji su se nalazili u Hrgaru i Gorjevcu. To rukovodstvo, međutim, nije imalo stvarnu vojničku vlast, već više savjetodavnu ali je ipak uspjelo da utiče na rad odreda. To je postignuto u prvom redu zahvaljujući ugledu koji je Slavko Rodić stekao ubrzo po dolasku. Isti slučaj je bio i sa Nikolom Karanovićem, koji je tada bio

⁸ Umro poslije rata, kao general JNA.

⁹ Danas general JNA.

komandir jednog odreda iz sela između Kulen-Vakufa i Bosanskog Petrovca. Karanovićev odred je bio tada najbolje naoružan i najdisciplinovaniji. To je doprinijelo što se, u uslovima tadašnje vojničke rascjepkanosti, rad tog rukovodstva ipak dosta osjećao i što je, zahvaljujući tome, u toku septembra postignuto nekoliko zapaženih uspjeha u borbama protiv jačih ustaških snaga oko sela Ripča.

U istom periodu postignuti su i izvjesni uspjesi u političkom radu u odredima. Početni uspjesi se osjećaju u razbijanju šovinizma u odredima. U tom pogledu od velikog značaja je bilo učešće jednog odreda iz Like, koji je bio sastavljen skoro samo od Hrvata iz Dalmacije. Sem toga, Slavko Rodić je uspio da u nekim odredima uspostavi dužnost političkog radnika (neka vrsta političkog delegata), koji su u odredima, po njegovim uputstvima, djelovali politički. To su bili politički najnapredniji ljudi — skojevci ili stari simpatizeri Partije.

U odnosu na ranije stanje, u odredima bihaćkog sreza postignuti su osjetni vojnički i politički uspjesi. Može se reći da je tada stvorena osnova kasnijem vojničkom i političkom učvršćenju ustnika u ovom srezu. Tada se već osjećao ne samo uticaj Partije već je to zapravo bio početak partijskog rukovođenja ustankom u bihaćkom srezu.

Krajem septembra neprijatelj je iz Bihaća ponovo preduzeo napad na oslobođenu teritoriju. Sa nekoliko hiljada domobrana i ustaša neprijatelj je uspio da prodre prema Petrovcu i Kulen-Vakufu paleći i pljačkajući sva usputna sela. Međutim, ovog puta nije bilo nikakvog kolebanja u odredima, već su borci tih odreda napadali neprijatelja sa svih strana nanoseći mu osjetne gubitke. U tim napadima bilo je veoma zapaženih uspjeha, koji su povoljno uticali na moral odreda i naroda. Takav jedan uspjeh, na primjer, koji je veoma povoljno odjeknuo i u odredima i u narodu, postignut je kod sela Čovke, gdje je uništen štab jednog neprijateljskog puka, koji je iz Kulen-Vakufa prodirao ka D. Lapcu. Tom prilikom pobijeno je oko 15 neprijateljevih oficira i podoficira među kojima i komandan puka. Napad na taj neprijateljev štab izveo je jedan lički odred, pod komandom Đoke Jovanića. U toj akciji učestvovao je i odred Nikole Karanovića, kao i još neki seoski odredi. Neprijatelj se preko D. Lapca i Nebljusa povukao u Bihać, ali je pri tome, tako reći bio desetkovani. U toku tog zamašnjeg napada neprijatelja na oslobođenu teritoriju, on nije postigao gotovo nikakve uspjehe, dok su naši odredi u tim borbama još više ojačali.

NAPAD NA SELO RIPAČ I REORGANIZACIJA USTANKA U BIHAĆKOM SREZU

Još nisu bile ni prestale borbe sa neprijateljskim snagama, koje su od Kulen-Vakufa prodirale ka D. Lapcu i Nebljusima, a već je, pod rukovodstvom Slavka Rodića, organizovan i izведен napad na neprijateljevo uporište u Ripču. To je u to vrijeme bila najveća akcija ne samo u bihaćkom srežu već i na širem području.

Nakon prodora jačih neprijateljevih snaga iz Bihaća ka Bosanskom Petrovcu i Kulen-Vakufu, posada u Ripču je brojala oko 250 domobrana i ustaša. Računajući na to da će budnost neprijatelja u Ripču biti slabija i da on neće očekivati napad u vrijeme kad su njegove snage prodirale kroz oslobođenu teritoriju, Slavko Rodić je, u sporazumu sa komandirima odreda iz bihaćkog sreža, donio odluku da se napadne i likvidira neprijateljeva posada u Ripču. U toku priprema za napad došla su i dva odreda iz petrovačkog sreža — Vođenički i Rissovačko-krnjeuški — koji su u pogledu naoružanja bili nešto jači od ostalih odreda. Svi odredi su već imali dvomjesečno borbeno iskustvo. U napadu na Ripač učestvovalo je oko 80 boraca koji su bili naoružani vojničkim puškama i sa četiri-pet puškomitraljeza, dok je oko 20 boraca imalo različno drugo vatreno oružje — lovačke puške, »kremenjače« i sl. Broj rogljaka iz okolnih sela bio je znatno veći.

Napad je izведен 7. oktobra, u zoru. Svaki odred je dobio precizan zadatak. Napad je počeo na Ripačkom klancu gdje je neprijatelj imao ojačano borbeno osiguranje, a, zatim, poslije dva-tri minuta, on je počeo sa svih drugih pravaca. Postignuto je potpuno iznenadenje. Poslije jednog časa Ripač je bio slobodan. Ali pošto nije bilo mogućnosti da se Ripač zadrži, on je spaljen, jer bi ga ustaše i dalje koristile za uporište.

U toj akciji naši odredi su zaplijenili četiri mitraljeza i 10 puškomitraljeza, oko 50 pušaka, veću količinu municije i drugog materijala. Sem toga, izbačeno je iz stroja oko 50 neprijateljevih vojnika.

Uspjeh napada na Ripač imao je veliki vojnički i politički značaj za ustank u bihaćkom srežu. Taj uspjeh je unio paniku među ustaše u Bihaću, što nije bilo mogućno potpuno iskoristiti, jer naši odredi još nisu bili pripremljeni ni organizacijski ni politički za napad na Bihać.

Značaj te akcije bio je višestruk. Ona je pokazala, prije svega, da se veći uspjesi mogu postići jedino putem jedinstvenog komandovanja sa više odreda, zatim je ukazana na kori-

snost noćnih borbi, na značaj iznenađenja, na potrebu posjedovanja dobrih obavještenja i tačnih podataka o jačini i raspolođenu neprijateljeve posade, na važnost pravilne procjene situacije i davanja jasnih zadataka jedinicama, itd.

Prilikom tog napada naši gubici su bili mali — 1 poginuo i oko 10 ranjeno. Poginuo je borac Đurađ Mihajlović iz sela Hrgara, koji je bio prvi puškomitraljez u bihaćkom srezu, jedan od najhrabrijih boraca u ustanku.

U napadu na Ripač učestvovala su četiri naša odreda — iz Hrgara, Lipe, Teočaka i Doljana. Prije napada odredi su imali 10—15 vojničkih pušaka, a dva su imala (Hrgarski i Lipski) i po jedan puškomitraljez. U svakom odredu bilo je još po 5—6 boraca koji su bili naoružani različnim civilnim puškama. U napadu na Ripač, u sastavu tih odreda, učestvovala je i grupa naoružanih boraca iz sela Račića i sela Grabeža. Osim toga, u napadu su učestvovala i dva odreda iz petrovačkog sreza — Krnjeuško-risovački i Vođenički — koji su imali oko 40 vojničkih pušaka i tri-četiri puškomitraljeza.

Akcija je pokazala napredak političkog stanja u odredima. Tako, na primjer, seoski odredi iz bihaćkog sreza pustili su sve muslimansko stanovništvo, uključujući i odrasle muškarce, da bez ikakvih smetnji ide u Bihać. Bilo je, istina, i dalje samovoljnih postupaka prema muslimanskom stanovništvu, ali neuporedivo manje nego u ranijim akcijama. Komandir Krnjeuško-risovačkog odreda, koji se kasnije odmetnuo u četnike i kao takav poginuo, bio je, na primer, jedan od onih uslijed čije samovolje je pobijeno nekoliko ljudi. Ostali odredi, međutim, držali su se uputstava koje je dao Slavko Rodić u pogledu odnosa prema civilnom stanovništvu. A to je veliki uspjeh kakav se prije mjesec dana nije mogao ni pretpostaviti.

FORMIRANJE BIHAĆKE ČETE, STVARANJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE I PRVIH NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA

Po sljedećoj likvidaciji neprijateljevog uporišta u Ripču, uskoro nije bilo većih borbi. Ustaše nisu ni pokušavale da preduzmu veće napade protiv oslobođene teritorije. U to vrijeme dolazi do promjene situacije u bihaćkom srezu kao i u širem području Bosanske krajine i Like. U sva mjesta, u kojima su bile ustaško-domobranske posade, dolaze italijanske jedinice. Italijani odmah preduzimaju mjere za razbijanje ustanka, ali putem propagande. Oni su, prije svega, pokušali da odvoje narod od ustnika, odnosno borce gerilskih odreda od uticaja i rukovodstva Partije. Predstavljajući se kao zaštitnici srpskog naroda

od ustaških pokolja, oni pronađe pojedine narodne izdajnike uz čiju pomoć pokušavaju da stvore četničke jedinice.

U bihaćkom srežu, međutim, Italijani nisu uspjeli da nađu kvislinge i stvore neku četničku jedinicu. Ali ta opasnost je, ipak, postojala, jer su se četnički elementi u pojedinim mjestima bili aktivirali i, uz pomoć okupatora, već su bile stvorene prve četničke grupe i jedinice oko Drvara, u Lici i oko Bosanskog Petrovca. Osim toga, sama pasivnost pojedinaca stvorila je povoljne uslove za rad neprijateljskih elemenata.

U takvoj situaciji, polovinom decembra 1941. godine, u selu Krnjeuši održano je savjetovanje vojnih i političkih rukovodilaca svih vojnih jedinica iz bihaćkog i petrovačkog sreža. Savjetovanjem je rukovodio Ljubo Babić. Koliko mi je poznato to savjetovanje se odvijalo na osnovu zaključaka jednog šireg savjetovanja, koje je održano početkom decembra u selu Jasenicama (Podgrmeč), pod rukovodstvom Đura Pucara Starog.

Na savjetovanju u Krnjeuši, pored ostalog, odlučeno je da se od seoskih gerilskih odreda bihaćkog sreža formira bihaćka četa, koja treba da uđe u sastav Petrovačko-bihaćkog partizanskog bataljona za čijeg je komandanta određen Slavko Rodić, za političkog komesara Vojo Kreco, a za zamjenika komandanta Nikola Karanović. Na predlog Slavka Rodića prisutni vojni rukovodioci iz bihaćkog sreža izabrali su i prvu komandu čete: Gojka Došenovića — za komandira, a Pavla Mašanovića za političkog komesara; za zamjenika komandira bio je izabran Sajo Grbić, s tim da on istovremeno bude i komandir voda, a za zamjenika političkog komesara Vojo Stanarević. Riješeno je da seoski gerilski odredi postanu vodovi čete. Formiranje čete trebalo je sprovesti u roku od nekoliko dana.

Odmah poslije tog savjetovanja održane su konferencije po vodovima (odredima) na kojima su svi borci upoznati sa odlukama savjetovanja. Tada je, pored ostalog, za sve vojne jedinice usvojen naziv — partizanske jedinice, što je, takođe, bilo riješeno na savjetovanju, kao i partizanski pozdrav: Smrt fašizmu — sloboda narodu! Borci su upoznati i sa odlukom da partizani u četi mogu biti samo oni koji su spremni da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Krajem decembra 1941. godine (mislim da je to bilo 25. decembra) prikupljeni su svi vodovi u selu Hrgaru, kod lugarske kuće gdje je bio određen logor čete. Tu je i izvršeno formiranje Prve bihaćke čete. Formiranju čete prisustvovali su Slavko Rodić, komandant Petrovačko-bihaćkog bataljona, i Šefket Maglajlić, sekretar Okružnog komiteta KP za Podgrmeč.

Uz njihovu pomoć riješena su osnovna pitanja koja su se odnosila na život i rad čete. Tako, na primjer, na nov način je riješeno snabdijevanje čete (organizacijom doturanja hrane i drugih potreba iz svih oslobođenih sela), potpuno je ukinuta smjena boraca itd.

Od prvih dana četa dobiva izgled prave vojničke jedinice. U njoj se organizuje živ politički rad. Jedna od slabosti čete bila je u tome što su vodovi bili pretežno iz jednog sela. A to je bila jedna od smetnji za brže učvršćenje discipline. No, stanje u tom pogledu se mijenjalo, kako zbog dolaska novih boraca, koji se više nisu razvrstavali u vod svog sela, tako i zbog dolaska u četu izvjesnog broja drugova Hrvata i muslimana iz Bihaća. Oni su, istina, počeli da dolaze u partizane još prije formiranja čete. Tako je, negdje polovinom decembra, došao Stipe Butorac, koji je nešto ranije bio izašao na slobodnu teritoriju u Lici. Poslije njega, krajem decembra ili početkom 1942. godine, došli su Ante Rukavina, Hasan Ibrahimpašić, Meho Hadžiabdić, drugarice Raza Kovačević i Ivanka Perković, Salih Mušanović i drugi. Novodošli drugovi raspoređeni su u četu, dok su drugarice odmah počele da rade na kulturno-prosvjetnom i političkom uzdizanju omladine u selima.

Dolaskom drugova iz grada, među kojima je bilo đaka i radnika, mijenjao se socijalni i nacionalni sastav čete. Stvoreni su povoljniji uslovi za kulturno-prosvjetni i politički rad i omogućeno je brže političko učvršćavanje čete. To je doprinijelo i bržem uklanjanju podjele vodova po selima.

Mjesec dana poslije njenog formiranja u četi je već bilo oko 15 radnika, đaka i zanatlija, dok je prilikom formiranja bilo svega 3—4 đaka i 2—3 radnika.

Savo POPOVIĆ

SEĆANJE NA JEDAN OD PRVIH SASTANAKA POKRAJINSKOG ŠTABA ZA MAKEDONIJU

P osle dugog putovanja od Ljubljane preko takozvane Nezavisne Države Hrvatske, pa preko Nedićeve Srbije, Južne Srbije i Makedonije anektiranih od velikobugarske vlade, stigao sam u Štip. Na putu me neprestano mučila misao da li će naći nekoga od drugova koji su znali za moj ilegalni rad u Ljubljani, kako bih ponovo uspostavio kontakt sa Partijom. Kada sam stigao u Štip naišao sam na Isaka Siona, koji je još u Ljubljani bio upoznat sa mojim ilegalnim radom i vezama sa Partijom. Zapravo, on je znao da sam bio na vezi sa Mitrom Bakićem, koji je onda rukovodio vojnom komisijom u CK KPJ jer su sastanci između Mitra i mene preko njega ugovarani. Kada sam ga ugledao, postao sam sigurniji i uvereniji da će moći da se ponovo povežem sa Partijom. Međutim, posle kratkog boravka u Štalu, gde su me skoro svi poznavali, uvideo sam da bi tu moj ilegalni rad naišao na velike teškoće, pa sam o tome razgovarao sa Isakom Sionom i odlučio da napustim Štip i odem u Skoplje, gde su me manje poznavali.

Ubrzo posle dolaska u Skoplje, uz pomoć Isaka Siona, Asena Simitčieva i Kira Gligorova povezao sam se sa Ljiljanom Čalovskom. Nakon nekoliko razgovora sa njom, koji su se odnosili na situaciju u Makedoniji, ona mi je saopštila da treba da se nađem sa jednim drugom. Ugovorili smo sastanak. Trebalo je da Ljiljana i ja zajedno izađemo iz mog stana i da se na keju na levoj obali Vardara sretнемo sa tim drugom. Prema dogovoru, jednog avgustovskog dana, sastao sam se s njim. Čim smo se sreli, Čalovska nas je ostavila same. Kada smo se pogledali, videli smo da je bio ugovoren sastanak starih poznanika iz Beograda, te smo odmah prešli na direktni razgovor. Bio je to Dragan Pavlović, instruktor CK KPJ. U šetnji, usred bela dana, razgovarali smo o vojno-političkoj situaciji. Dragan mi je rekao da on zna za moj ilegalni rad u Ljubljani i da smatra da ja mogu

koristiti pokretu. Zna i za moje razgovore sa naprednom omladinom u Štipu odmah posle dolaska iz Ljubljane i upitao me da li sam i dalje voljan da Partiji stojim na raspolaganju i da radim na organizovanju borbe protiv fašističkih okupatora. Kada sam mu dao potvrđan odgovor i ukratko objasnio kako sam se izvukao da me u Ljubljani Gestapo ne uhapsi, kao i to da sam došao ovde da se borim, a ne da tražim zaklon, on mi je onda saopštio da će za koji dan biti uključen u revolucionarni rad. Zatim mi reče da će to povezivanje izvršiti Ljiljana Čalovska, koja će se meni javiti.

Ovaj razgovor ostaće mi u trajnom sećanju. Danas mi je, poznajući štetočinski rad Šarla (Metodija Šatorova), sasvim razumljivo zašto me Dragan Pavlović tako direktno pitao, da li sam i dalje voljan da stojim na raspolaganju Partiji. Onda mi je to malo čudno izgledalo, u sebi sam mislio da li je to možda neko nepoverenje, s obzirom da sam bio oficir u staroj jugoslovenskoj vojsci? Šta bi trebalo da uradim pa da dokažem svoju odanost Partiji? Ali onaj prijatan utisak koji je ostavio na mene pri ponovnom susretu, posle dužeg rastanka, taj mladić — borac i revolucionar Dragan Pavlović, odagnao mi je te misli. On mi je mirno objašnjavao političku i vojnu situaciju u svetu, kao i situaciju u Jugoslaviji. Snažan je utisak na mene ostavila njegova čvrsta uverenost u pobedu antihitlerovske koalicije i u pobedu KPJ, koja je stala na čelo oslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Ovaj razgovor me podsetio na razgovore s Mitrom Bakićem, koje smo vodili u Ljubljani pred sam početak rata 1941. godine. To je potvrdilo moja shvatanja o tome kakvi treba da budu komунисти. Stvarao se u mojoj mašti, možda pomalo i romantičan, lik komuniste, koji je pristupačan i neposredan, uveren u pobedu, apsolutno čist i snažan borac za dobro svog naroda. Kasnije, kada sam čuo da je Dragan Pavlović poginuo u borbi protiv okupatora, dugo sam žalio za njim, žalio sam za iskrenim borcem komunistom, za plemenitim čovekom, za drugom, žalio sam što nisam imao prilike da se u ratu još koji put sretnem s njim.

Prema dogovoru, u prvoj polovini septembra, uskoro posle sastanka sa Dragom Pavlovićem, došla je do mene Ljiljana Čalovska i dala mi vezu za susret sa nekim drugovima, neobjašnjavajući mi ni ko su ti drugovi, niti ma šta drugo. Naznačila mi je kuću u koju je trebalo da odem i vreme kada treba da budem тамо. Sastanak je bio zakazan za 10 časova pre podne, u blizini gradske bolnice, u jednoj uskoj kaldrmisanoj ulici. Polako, radostan što će ponovo doći u kontakt sa Partijom i što će jednom moći svoje vojničko znanje korisno da upotrebim za dobro svog naroda, išao sam ka određenom cilju. Ušao sam u

otpočele oružane borbe protiv bugarskih okupatora u južnoj Srbiji (u Jablanici i Crnoj Travi).

Sastanak se završio negde oko 14 časova. Prvi su iz kuće izišli Strašo Pindžur i Mirče Acev i svaki je od njih otišao na svoju stranu. Nekoliko minuta kasnije izišli smo Lazar Koliševski i ja. Krenuli smo zajedno u grad. Usput smo razgovarali. Saznao sam da Lazar Koliševski poznaje moju biografiju, a o sebi mi je rekao da je, doskora, živeo u Kragujevcu i da je radio u Vojnotehničkom zavodu. Međutim, i ne misleći, razgovor se nekako preneo na naše zaključke na sastanku. I tako smo, na ulici u šetnji, nastavili da razgovaramo o istoj temi. Sećam se, kao da mi sada pred očima стоји, vedri lik Lazara Koliševskog. On je sa osmehom na usnama, sa puno ubedjenja i samouverenja, produžio da govori kako ćemo imati prilike da uskoro, možda samo za koji dan, čujemo prve puške makedonskih partizana.

Mihajlo APOSTOLSKI

KUĆA U BOTIĆEVOJ ULICI

Kad sam se krajem oktobra 1944. iskrcala iz voza na Čukarici, pošla sam prema Topčiderskom brdu i izbila na Dedinjski bulevar. Bio je potpuno pust. Vladala je čudna tišina. Kao da se sve što se desilo odigravalo u centru, a ovo je još samo bojno polje preko koga je prošla oslobođilačka vojska, očistila ga i otišla napred. Išla sam sve brže i ne osećajući ranac na leđima. Kad sam već bila blizu Botičeve ulice gde je bio moj cilj, zau stavio se kraj mene džip i u njemu Pavle Pekić, partizanski pu kovnik. Pošto sam mu ispričala šta tražim, ukrcao me u džip i pošao sa mnom. Stigli smo do kuće u koju sam mislila da se više nikada neću vratiti. »Eto, vidiš, ovuda je dolazio drug Tito«, govorila sam Pekiću.

* * *

Kuća u Botičevoj ulici nije na prvi pogled bila povoljna za ilegalni rad. Stajala je gotovo u samom dnu slepog sokačeta i svako bi pomislio da tamo sediš zatvoren sa svih strana. A samo sokače, oivičeno bujnom živicom koju niko nije kresao, izgledalo je usko i zapušteno. Tuda su, 14. aprila, došle elitne okupatorske trupe i preplašile stanovništvo bahatim držanjem i sjajem svog oružja i uniforme.

Kakvo je to proleće bilo! Rano su voćke cvetale. I u svu tu lepotu, na snene kuće pale su bombe 6. aprila. Bila je nedelja. Još nije upravo ni započeo sunčani aprilski dan koji će Beograd pamtitи zauvek. Hitler je, zbog povredene sujete 27. marta, iskaljivao svoj bes.

Prvog dana tog neobjavljenog, krvavog rata, stiglo je u Botičevu ulicu mnogo raznog sveta. Beograd je goreo, ljudi su panično bežali na Topčidersko brdo, na Dedinje, do Avale, pa

i mnogo dalje. U našem primitivnom skloništu, na brzinu napravljenom u bašti, skupilo se nešto izbeglica iz grada, komšiluk i mi iz kuće.

Tih dana u Beogradu je ilegalno boravio Edvard Kardelj. Prvo bombardovanje ga je zateklo u Palmotićevoj ulici. Posle su ga drugovi doveli kod nas na Dedinje. Zvali smo ga učitelj Ivan. I danas pamtim kako je poslednji ulazio u sklonište i prvi izlazio, bodreći prestrašeni narod. Čak se brinuo da uđe i pas koji se izbezumio posle prvog vazdušnog napada i nije prestajao da drhti. Ivan je odlazio u razoren grad i opet se vraćao. Trećeg dana bombardovanja oputovao je iz Beograda. Ja nisam znala ko je učitelj Ivan. Predstavljen mi je kao istaknuti član Partije. A to je bilo dovoljno da se ne pita odakle je i gde ide. Govorio nam je o snagama koje su još uvek tu, o velikoj narodnoj snazi, o našoj braći u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni — svuda. Slušali smo ga i verovali mu, jer sve što je govorio bilo je tako jasno i prirodno. Tada sam prvi put čula o jedinstvu naroda Jugoslavije i stvaranju širokog narodnog fronta protiv okupatora, o čemu sam ponovo slušala kad sam prvi put srela druga Tita.

Tih prvih dana rata u kući je bilo mnogo komunista — dolazili su da se porazgovaraju i dogovore, da prime ili predaju poruku. Dobro se sećam Đure Strugara. U razgovoru se žestoko uzrujavao što komande ne primaju dobrovoljce u vojsku i što mladići sa rasporedom ne mogu da nađu svoje jedinice, jer niko ne zna da ih uputi, pa lutaju tražeći oružje, a i kad dođu do njega, ne daje im se prilika da ga upotrebe. Kasnije sam doznala da je Đuro bio sekretar Gradskog komiteta. Videla sam ga i tokom leta 1941. kada su kroz našu kuću prolazile mnoge kurirske veze. U jesen je uhapšen. Koliko bi bilo mrtvih da je Đuro pod strašnim mukama popustio! Čuli smo da su na njemu isprobali i najokrutnije metode mučenja. U toku tog užasnog saslušavanja rekao im je: »Znam mnogo, ali saznati nećete ništa!« Izdahnuo je u Specijalnoj policiji 20. septembra, a nisu doznali da je sekretar beogradske partijske organizacije.

Kod nas je nekoliko puta tokom aprila dolazio Vlado Popović. Poznavala sam ga odranije i naslućivala da je u rukovodstvu Partije. Tada je, kako sam kasnije saznala, najvažniji razlog njegovih poseta bilo traženje stana za druga Tita. Položaj naše kuće ispitana je temeljno: bašta koja je zarasla u korov i šiblje i Botičeve slepo sokače koje je moglo da se pretvori u otvoren prolaz na sve tri strane, ako se poznaju staze preko susednih imanja. Vlado mi je rekao da ćemo nešto možda i zidati, ali do toga nije došlo. Izgleda da se našim drugovima dopalo baš to što je u kući i oko nje bilo puno dece, naše i tuđe, što je

kapija stajala širom otvorena i što je to bila obična gostoprimaljiva beogradска kuća. Vlado Popović odneo je izveštaj o kući drugu Titu.

Jednog dana početkom maja telefonirao mi je moj drug da će na ručak dovesti gosta. Shvatila sam da se radi o nekoj izuzetnoj poseti, jer nije imao običaj da javlja kad bi htio nekoga da dovede. Rekla sam mu da imamo na ručku moje roditelje. On je trenutak zastao, kao da se s nekim dogovara, pa je onda dodao: »Ne mari, naprotiv, još bolje«.

Tada sam prvi put srela druga Tita.

»Inžinjer Petrović iz Zagreba«, rekao je Vlada. Petrović je prvo ime koje mu je palo na pamet, pa ga je tako predstavio i mojim roditeljima. To ime, inače, drug Tito nije koristio.

Tito je imao na sebi zelenkastosivo odelo i zelenu kravatu. Bio je elegantno, ležerno obučen i ponašao se prirodno, kao da nas sve poznaje godinama. Razgovarali smo o svemu i svačemu. Tada se u Beogradu mnogo pričalo o zverstvima ustaša. Izbeglice su unosile stravu. Počela je kampanja huškanja jednog naroda na drugi. Srpske vlasti koristile su svaku priliku da udaraju u bubanj šovinizma. Opšta atmosfera bila je takva da su ustaše stavljene u prve redove neprijatelja srpstva, ispred Nemaca.

Za vreme ručka i o tome se razgovaralo. Zgražavali smo se nad postupcima ustaša, a moj otac je izrazio sumnju da će ikad takvi zločini moći da se zaborave.

»Nije kriv hrvatski narod«, rekao je drug Tito jednostavno, »svi će uvideti da hrvatski narod za to nije kriv«.

Bilo je to tako definitivno i tako iskreno! U daljem razgovoru tvrdio je da će bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije nadvladati neprijateljske snage koje razjedaju zemlju.

Tog trenutka setila sam se učitelja Ivana. Nisam još bila član Partije i nisam shvatila da su zajednički stavovi nužno izrasli iz dugogodišnjeg političkog rada i poznavanja prilika u zemlji, iz naučne analize i usvajanja principijelnih zaključaka.

Moram da priznam da su u ovoj opštoj paničnoj atmosferi, punoj nepoznanica, te odlučne Titove reči zvučale gotovo vizionarski. Mi smo osetili da to može reći samo čovek koji gleda daleko ispred sebe, koji zna mnogo, pa su mu jasna zbivanja i neminovan tok koji mi ne možemo shvatiti.

Taj ručak ostao je svima nama u sećanju kao nešto prijatno i vedro u mraku prvih dana okupacije.

Posle ručka moj drug je otpratio druga Tita i odmah se vratio.

»Ko je taj neobičan čovek?«, pitao je moj otac.

»To je velika ličnost«, odgovorio je kratko Vlada.

(Moji roditelji nisu više nikad sreli druga Tita kod nas. Godine 1943. suočili su se jednog dana na ulici s njegovim likom na plakatu: Nemci su ga proglašili za najluđeg neprijatelja »novog poretka« i raspisali visoku ucenu za njegov život. Pričali su mi posle rata kako su odmah poznali čoveka s kojim su ručali u našoj kući. Setili su se njegovih očiju i pokušavali da im odrede boju — da li je bila sasvim plava ili zelenkasto-plava, i pričali su o lepom osmehu koji se iznenada, neočekivano, javlja na njegovom licu. Evocirali su reči koje su izgovorene za stolom. I tada, pod okupacijom u onom napačenom Beogradu, osetili su radost: znači da je živ, da radi, da ga se Nemci boje).

Vlada i ja uskoro smo bolje upoznali druga Tita jer je češće dolazio, a jedno vreme i stanovao kod nas. Ponekad bi došao ujutro i ceo dan presedeo u dnu baštne, zaklonjen bujnim šibljem i drvećem, a uveče bi otišao. A ponekad je navraćao na koji minut radi nekog kratkog, dogovorenog sastanka.

Kad je stanovao kod nas, u maju 1941, spavao je u sobi našeg najmlađeg sina. Soba je bila vrlo jednostavna, ali je gledala na baštu i preko nje na Beograd, što se drugu Titu svidelo. Vlada je imao češće prilike da razgovara s njim, jer je i ranije odlazio na sastanke s Titom, bio je upućen u politička zbivanja. No i ja sam imala sreću da u tim teškim danima doživim Titovu vedrinu, njegovu sigurnost, optimizam, čvrstu veru u našeg čoveka i njegovu prirodnu neposrednost s kojom se obraćao svakome. Osećanje straha ili nemira iščezavalо je u njegovom prisustvu. Čini mi se da je svako, ko je proveo neko vreme kraj druga Tita, morao da ojača kao čovek, crpući snagu iz tog dubokog vrela optimizma i istine.

Drug Tito je u kući primao kurire i održavao sastanke s članovima partijskog i skojevskog rukovodstva. Dolazili su Ivo Lola Ribar koji je čitav mesec stanovao kod nas, Ivan Milutinović, Vlado Popović, Jurica Ribar, Đuro Strugar, Draganče Pavlović, Dejan Lapčević, Mitra Mitrović, kasnije Aleksandar Ranković Marko, Svetozar Vukmanović Tempo i mnogi drugi. Sećam se i Milice Sarić koja je u to vreme radila u rukovodstvu Narodne pomoći, pa Filipa Macure, Žakline Šamorel, sestara Ćuković (Ivanke, Juričine verenice i Olivere), a dolazili su i neki mlađi ljudi čija imena nisam saznala.

Vlada i ja pomagali smo u izradi »Informativnog biltena«, iznosili ga iz kuće i predavali kuririma radi štampanja u partijskoj štampariji. Nekoliko puta predavala sam original Biltena u kutiji od šibica Žaklini Šamorel ili Ljubici Đorđević (Macurinoj verenici). One su biciklom dolazile na Topličin venac. Jednom se Žaklina sudarila, žureći se suviše, s nekim detetom, oboje su

pali, a kutija šibica je ispala iz njene torbice. Policajac koji je naseo njenoj priči o dobroj kući i strogim roditeljima pustio ju je, a nije primetio kako je iz prašine prvo podigla tu kutiju. Na našoj mašini kucani su mnogi materijali, pa i neki proglaši u periodu posle sastanka Izvršnog komiteta 4. jula, do odlaska druga Tita iz Beograda.

Lola Ribar je kucao »kao mitraljez« i nije voleo da mu se diktira. Navikao je na našu mašinu i stalno je na njoj radio. Često je izlazio u grad, uvek s revolverom u džepu, sa crnim naočarima i slamnim šeširom. Prosto se šalio s agentima pored kojih je mirno prolazio Bulevarom, gde ih je uvek bilo nekoliko. Jedanput je tražio da se lepo obučem i da ga ispratim na Voždovac, gde su stanovali Marko i Ivan Milutinović. Išli smo kraj »dedinjskih« agenata, a na Voždoveu u jednoj pustoj ulici naletili smo na patrolu od tri čoveka. Lola me odmah uhvati pod ruku i smejući se prođosmo pored njih. Nismo im bili nimalo sumnjivi. Lola je bio jedini ilegalac koji mi je pokazao svoj revolver. I drugi su bili naoružani, ali nisu nikad o tome govorili.

Jedne večeri čula se pucnjava oko naše kuće. Ništa se nije videlo, ali pucnjava se približavala. Lola je mislio da će svakako doći do nekog pretresa jer — ili nekog traže ili gone. Kad je pucnjava odjednom prestala i nastala mrtva tišina, rekao je da te noći nema spavanja, već se mora dežurati. U kući je bilo nešto spremlijenog materijala za štampu. To smo odmah odneli na tavan, gde smo krili ilegalne legitimacije. U bašti je bio zakopan partijski novac. Ali, izaći se nije smelo. Mene su poslali da legnem, a dežurstvo su podelili: prvo Vlada, posle Lola. Probudila sam se oko tri izjutra, kada je već svitalo. Vlada je spavao, pa sam brzo sišla da pomognem Loli u dežuranju. Našla sam ga na terasi, zavalio se u fotelu i slatko spavao. Prvi zraci letnjeg sunca osvetljivali su revolver koji je ležao na stolu. Probudila sam ga. Naglo se trgao i zgrabio oružje. Počeli smo da se slijedimo. »Skupo bih prodao svoju kožu, u svakom slučaju« rekao je stavljajući revolver u džep. Sutradan smo saznali da noćna galama potiče od Nemaca koji su stanovali u blizini; napili se i pucali u vazduh.

Lola je bio omiljen kod svih. Vedar, živog duha, uvek pun asocijacija, umeo je tako lepo da mašta o svetlim danima koji nas čekaju u skoroj budućnosti. Volela su ga i deca. Imali su neki fudbalski klub, a njega su izabrali za predsednika. Svakog dana je i njima posvećivao sat-dva: pričali su u bašti, igrali lopte, čak se i kupao s njima u minijaturnom dečjem bazenu. Kad sam mu se jednom zahvalila što nam tako pomaže da ih zabavimo u tim tmurnim danima, rekao je: »Kraj njih održavam kondiciju, fizičku i psihičku.«

(Kad smo sreli Lolu 1943. kod Vrhovnog štaba, u Jajcu, izgledao je deset godina stariji. Tada mu je poginuo brat Jurica, posle majke i verenice. Uskoro posle toga otišao je na partizanski aerodrom da poleti kao član prve partizanske vojne misije i poginuo od neprijateljske bombe).

Kad se u mislima vratim unazad, vreme od 6. aprila do jeseni 1941. godine predstavlja za mene neobično sadržajan, dinamičan, kompaktan period života, pun intenzivnih zbivanja i zato naizgled veoma dug. Čini mi se da je leto trajalo mnogo meseci. Jer, u poređenju s ranijim, a i kasnijim godinama, sav je taj period bio ispunjen naizgled svakodnevnim događajima, ali punim istorijske dinamike, za koje osećamo da imaju ogromno značenje, da se samo jednom dešavaju. Pa i mi koji nismo bili direktni sudeonici osećali smo velike i intenzivne političke pripreme za akciju.

Četvrtog jula održan je u kući u Botićevoj ulici istorijski sastanak Politbiroa CK KPJ. Naravno, nisam znala šta se događa. Drugovi su dolazili pojedinačno, oko 11 sati pre podne. Izlazila sam da ih dočekam na Dedinjskom bulevaru, ili kod male crkve ispod parka. Menjala sam haljine da me agenti ne bi zapazili. Druga Tita dovela je do Bulevara Ljubinka Đurđević. Videla sam kako se od nje odvojio, pošao prema Botićevoj ulici, popeo se do naše kuće i srećno stigao na mesto sastanka. Zajedno sa Filipom Macurom koji je krstario Bulevarom na biciklu, pošla sam da vidim da li dolazi drug Marko. On je izbio iz šume, presekao brzo Bulevar i nasmejao se Filippu na biciklu. Triput sam izlazila zbog Ivana Milutinovića koji je zakasnio, tako da su se već bili zabrinuli za njega. Konačno je stigao. To je bio žilav čovek, kao da je sav od čvorova, očiju kao igle, oštra, prodorna pogleda koji se pamti. Voleo je da se šali, a šale su mu bile jednostavne i dobroćudne.

Sastanku su prisustvovali, pored druga Tita, Rankovića i Milutinovića, drugovi: Edvard Kardelj, Svetozar Vukmanović Tempo, Ivo Lola Ribar, Milovan Đilas i Sreten Žujović.

Prvo su se svi skupili u bašti, podelili se u grupice, poseđali po travi i razgovarali. Dan je bio sunčan. Bašta je tog dana bila prazna, jer smo decu poslali kod naših prijatelja na ručak, s tim da se vrate tek uveče. Prošetali smo se baštom i objasnili položaj kuće onim drugovima koji je još nisu poznavali. Bilo je dogovorenog da će u slučaju opasnosti otići preko susednog imanja, izbiti na Dedinjski bulevar i tako pokušati da se spasu. Čuvali smo stražu. Ali ništa se nije desilo. Bilo je izuzetno mirno. Čak nikakav nepredviđeni gost ili sused nije navratio tog dana. Za ručak su tražili samo suvu hranu, a popili su dosta crne kafe. Radili su vrlo intenzivno, bez pauze, sve do šest sati

uveče. Tad su počeli da izlaze preko terase u baštu. Bili su zadovoljni, dobro raspoloženi.

Prvi je otišao drug Tito. Ostali su se još šetali po bašti, šalili se i ponašali se kao da su na nekom izletu. Nisu se žurili da odu, kao da svima njima policija nije za petama, kao da ne predstavljaju stubove jugoslovenske revolucije! Nikad da kod njih osetiš neku zabrinutost, žurbu, nevericu ili nespokojstvo. Lola Ribar, koji je bio najkomunikativniji među njima, rekao nam je da su svršili krupan posao. »Za ovaj dan znaće uskoro cela Jugoslavija«, dodao je.

Sastanku je trebalo da prisustvuje i Vlado Popović. On je, međutim, stigao tek 6. jula. Sastao se u našoj kući s drugom Titom i oputovao posle za Hrvatsku. Njega sam kod nas videla još jednom, 17. avgusta 1941, baš onog dana kad su Nemci nasred Terazija obesili pet partizana. Pričao je o prvim oružanim akcijama u Hrvatskoj.

Posle tog istorijskog sastanka borbe su se počele rasplam-savati. Stizale su vesti o sabotažama i diverzijama, o osnivanju odreda u Srbiji. Narod se dizao. Noću, 15. jula, omladinci su zapalili garažu i osamdeset kamiona u Grobljanskoj ulici. Bili smo uzbuđeni. Lola je bio van sebe od radosti.

Partizanske borbe u Srbiji već su prerasle u narodni ustank. Beograd je bio pun priča o partizanima. Borbe kod Umke trajale su dva dana. Građani su pominjali ime Koče Popovića koji je »tu, negde blizu«. Nervoza Nemaca i nedicevske policije rasla je iz dana u dan. Čulo se za borbe kod Orašca, Kragujevca i Kraljeva.

Ali, krajem jula, usred tih dobrih vesti, Partiju je zadesila nesreća: uhapšen je drug Marko — Aleksandar Ranković. Ta je vest potresla sve njegove saradnike. Lola je govorio da će Tito znati kako da ga Partija spase. Čuli smo da su ga besomučno tukli, pekli cigaretama, mučili i tako izmrcvarili da su ga morali preneti u zatvorsku bolnicu. Konspiracija je bila tada stroga, pa nismo smeli znati o pripremama za napad na bolnicu. Ali »nešto će se desiti«, rekao je Lola, pa smo nestrpljivo očekivali to »nešto«.

Ogromna je bila naša radost kad smo opet videli druga Marka. Njegovu otmicu iz zatvorske bolnice, koja je za policiju predstavljala neshvatljivu zagonetku, organizovali su Cana Babović i Đuro Strugar. Znatno različit od drugih, veoma odmeren i miran, blagog glasa, drug Marko nam je ulivao neko naročito poštovanje. Iako iscrpen i u velikoj opasnosti jer su ga agenti poznavali i posle bekstva iz bolnice uporno tražili, drug Marko je ostao u Beogradu još šest nedelja i kao ilegalac uporno i is-

crpljujuće i dalje radio. Tih je dana dolazio i u kuću u Botićevoj ulici. Pamtim ga po specifičnoj atmosferi koju je unosio, po ozbiljnosti, po važnosti koju je pridavao svakom zadatku. Za mene je bio simbol onog herojskog lika koji svaki revolucionarni pokret neumitno stvara u svojim borbenim redovima.

U Srbiji se ustanak razvijao veoma brzo, pa su vlasti nervozno iz dana u dan pojačavale hajku na komuniste. Dvanaestog avgusta na kapiji naše kuće uhapšen je Filip Macura, student. Bio je policiji poznat iz demonstracija, a radio je među prodavcima novina i grafičarima. U to vreme živeo je ilegalno, čekajući trenutak da ode u partizane. Crna, upadljiva lika, kosih očiju, lako su ga pamtili. Došao je kao kurir sa porukom i dobio od Lole odgovor. Međutim, na samoj kapiji zaustavio ga je agent i tražio mu legitimaciju. Agent je ulicom, izgleda, slučajno prolazio, jer su se svuda muvali tih dana; video je Filipa, poznao ga, pa mu je zato zatražio dokumente. Bila sam na kapiji s Filipom i pokušala da ga opravdam kao siromašnog studenta koji mora da se izdržava fizičkim radom i uspela sam da ubedim agenta da pusti Filipa u garažu gde su bila drva koja, navodno, treba da cepa. Tamo je Filip uništio Lolin listić i smešao sitne njegove ostatke sa ugljem, govoreći mi tih: »Bežao bih, ali ne smem, u kući je Lola, provalio bih njega i sve vas«. Agent je odveo Filipa. U policiji su ga »stručnjaci« mrcvarili nekoliko dana, a zatim streljali. U našoj kući opreznost je bila pojačana. Međutim, od Filipa policija nije doznala ništa.

Drug Tito je dolazio i odlazio prolazeći Botičevom ulicom i Dedinjskim bulevarom kao da mu se ništa ne može dogoditi. Bojali smo se za njega. Satima je sedeо u dnu bašte, čitao, beležio, pisao. S vremena na vreme bi ustao, prošetao malo, pa bi se opet vratio na svoje mesto. Sećam se jednog njegovog sastanka sa Kardeljem iz tih dana.

Veliki je bio problem da se Kardelj negde smesti. Pretresi i racije Specijalne policije i Gestapoа učestali su. Posle jezivog prizora vešanja na Terazijama svet je bio prestrašen. Samo su se nemačke čizme čule noću pod prozorima. Njihova vozila ne prestano su krstarila. Telefonske razgovore kontrolisala je Specijalna policija. Kardelj je bio dobro poznat u Beogradu. Vučković i Kosmajac lično su ga mučili 1930. u Glavnjači, pre nego što je osuđen i poslat u Zabelu, kraj Požarevca. Ovih dana oni su bili najaktivniji »specijalisti« u borbi protiv komunista, provjereni i usavršeni u Gestapou. Ni ilegalni dokumenti koje je Kardelj imao nisu bili naročito dobri. Da bi se mogao sastati s Titom, trebalo je da se smesti negde na Dedinju, da se ne bi izlagali opasnosti suviše čestih susreta s agentima. Ni naša kuća nije bila više sigurna. Pritisak kolaboracionista na moga druga

Vladu bio je sve jači. Hteli su po svaku cenu da ime Ribnikara uvrste pod Nedićevu zastavu i da pokrenu »Politiku«. Politički napadi i pretnje postajali su češći. Već je bio odbio da potpiše proglaš lojalnosti. Jovan Tanović, glavni akcionar »Politike«, javno je govorio kako treba sarađivati s Nedićem, a Vladu nazivao komunistom i grdio što mu ometa njegove planove. Ipak, naša kuća je još uvek dobro služila. Istina, drug Tito nije više u njoj stanovaо ali je dolazio često. Tražilo se sigurno mesto za Kardelja. Jedan od naših suseda, Vlada Živković, živeo je sa svim povućeno u svojoj kući, duboko uvučenoj u gustu, veliku baštu. Bio je to čudan, melanholičan čovek, pomalo nastran, ali je iskazivao simpatije prema nama, pa nam se činilo da bi se njegova kuća mogla bar jednom upotrebiti bez ikakve opasnosti. Pošto su drugovi odobrili naš predlog, razgovarali smo s njim i on je odmah pristao. Tako je Kardelj mogao da provede izvesno kratko vreme na Živkovićevom imanju, koje je samo slepa ulica odvajala od naše kapije, pa je susret s drugom Titom mogao da bude organizovan u našoj kući.

U međuvremenu, Vlada je preko nekih svojih veza dobio legitimaciju zdravstvenog radnika Srpskog crvenog krsta, organizacije koja je tada već bila pod nemačkom kontrolom, na ilegalno ime koje je nosio Kardelj. Sećali smo se 6. aprila i našeg susreta pod bombardovanjem. To je već bila prošlost. Već smo duboko zagazili i u svoj lični rat protiv okupatora i domaćih izdajnika, a taj tragični prvi dan rata ostao je daleko. Sada smo osećali zemlju, kako se diže, osećali smo snagu Partije i sigurnost njenog rukovodstva i zaista mi je tada sudbinski jasno odzvanjalo u svesti Lenjinovo: »Lični interes spojiti sa interesom Partije«.

U to vreme drug Tito je spremao svoj odlazak iz Beograda. Trebalo je da se Glavni štab NOPOJ preseli na oslobođenu teritoriju u Srbiji. Beograd je bio kao u kleštima. Specijalna policija je motrila na stanicama na svakog putnika. Njihove pojačane patrole krstarile su gradom, jer je tih dana izvršen atentat na agenta Svetozara Vujkovića.

U toku priprema koje je Partija vršila za prebacivanje druga Tita u unutrašnjost Srbije, u Beograd je, početkom septembra, doputovao pop Dragoljub Milutinović iz Ivanjice, naš poznanik. On je došao u stvari zbog nekog četničkog posla i svratio do Vlade da se posavetuje, jer se sukobio sa četničkim vojvodom Javorškim. Izrazio je neke svoje sumnje u tog vojvodu i otvoreno rekao da želi da se bori protiv okupatora. Njegov patriotizam naveo je mog druga da s njim otvoreno porazgovara o jedinoj političkoj snazi u zemlji koja je u stanju da pokrene narod na oružje, o Komunističkoj partiji. Pošto je pop

pokazao i za to razumevanje, Vlada mu je predložio da se sa-stane sa nekim od vodećih komunista. Milutinović je time bio oduševljen i Vlada ga je predstavio drugu Titu. Svršilo se time što je pop Dragoljub stavio Partiji na raspolaganje nekoliko četničkih legitimacija sa pečatima. Praćen naoružanim komunistima i s četničkim legitimacijama, napustio je drug Tito Beograd i srećno stigao do svoje vojske.

Posle njegovog odlaska kuća nam je izgledala pusta i tužna. I mi smo želeli da idemo iz Beograda, ali morali smo da čekamo poziv. Imali smo i dalje vezu sa organizacijom. Stizala nam je i partijska štampa u kojoj smo čitali članke potpisane sa TT (Tito).

Još u toku leta zakopali smo u bašti metalnu kutiju s partijskim novcem. To smo radili noću, po mraku i sasvim tiho da niko iz kuće ni iz susedstva ne primeti. Najviše smo se plašili dece koja su navikla da nam mnogo sveta dolazi, pa ih prisustvo drugova nije čudilo. Ali sigurno bi ih jako zanimalo što to roditelji zakopavaju u bašti. Kraj samog puteljka podigli smo jedan težak kamen, iskopali ispod njega otvor i tamo spustili kutiju. Kamen smo vratili na staro mesto, zemlju odneli i bacili na kraj baštne, a naokolo sve dobro očistili da se ništa ne primeti. Za to su nam drugovi dali detaljna uputstva i mi smo ih se pridržavali. Sutradan smo, odmah ujutru, proverili položaj kamenog bloka. Zaista se nije ništa primećivalo. Taj je novac prezimio u bašti, visok sneg ga je pokrio, kraj njega se probila jedna bergenija, severna biljka koju je Vlada tamo nekad posadio, pa se u proleće javljala prva iznad snega, kao ostatak nekadašnjeg lepog alpinuma... Tek 1942. izvadili smo kutiju i predali je Partiji. Lagnulo nam je kad smo saznali da je srećno stigla u partizanske ruke.

Kad je policija vršila pretres (u dva navrata) 1941. godine, njeni su stručnjaci pregledali celu biblioteku, otvorili sve ladice, ormane, sišli u podrum, a na tavan su samo zavirili i, pošto je bio prazan, nisu tamo ni tražili, ne znajući da su baš tamo, ispod krova, bile sakrivene ilegalne legitimacije, knjige i materijali za biltenu. Po bašti su tražili, ali nisu mogli ništa da nađu; svako naše skrovište (i ono mesto na tavanu i onaj kamen koji je pokrio partijski novac) bilo je brižno prostudirano.

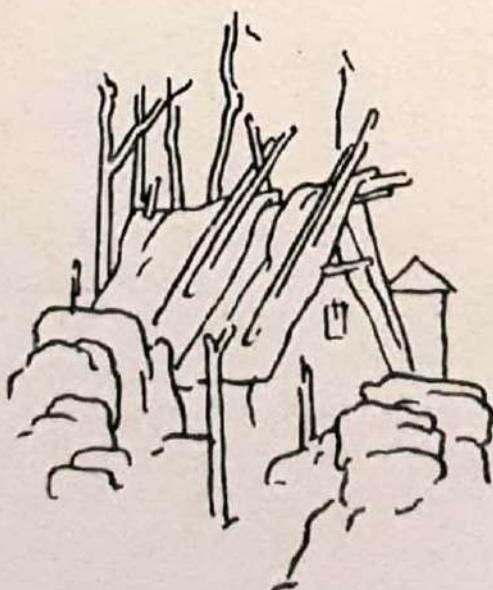
Zima 1941/1942. bila je teška. Već u oktobru uhapšen je Vlada, pa pušten za deset dana i nanovo uhapšen početkom novembra. Ostao je četiri i po meseca u logoru na Banjici. Novembra 1941. zima je navalila svom žestinom. Košava je razbijala prozore. Sneg je ušao i u sobu gde su nekad sedeli naši drugovi. Nije bilo uglja. Teško je bilo za hranu... Kad je Vlada konačno pušten, s tim da ne napušta kuću, Partija je odmah

javila radosnu vest: treba preći u partizane. To prebacivanje, međutim, odlagano je tokom cele 1942. i tek smo početkom 1943. mogli ostaviti svoju kuću i poći prema oslobođenoj teritoriji, za kojom smo toliko čeznuli.

* * *

Kuća koju sam zatekla u tako lošem stanju 1944. godine kasnije je pretvorena u muzej. Nameštaj je rekonstruisan. Samo je nekoliko predmeta ostalo iz onog nedavnog, ali istorijskog vremena. To su stvari koje je moj otac nabrinu izneo iz kuće kad su, posle našeg odlaska u partizane, Nemci došli i isterali i njega i decu. I tako na stolu leži stolnjak na kome su ležale i Titove ruke dok je razgovarao o tome kako će naši narodi pobediti sve svoje neprijatelje.

Jara RIBNIKAR

IZABRALI SMO KOMANDIRA

Novembarska noć, lijepa i vedra, spustila se na obale nemirne Tare, nad selo Trebaljevo, smješteno na proplanku između dvije velike planine, Sinjajevine i Bjelasice. Tako lijepa noć u to doba godine odavno se ne pamti. Možda je priroda htjela da pruži malo nade ljudima koji su te teške i sudbonosne jeseni 1941. bili spremni da nastave započetu natčovječansku borbu za bolji život. Možda je htjela da tako lijepu noć kao znamenje podari onima koji su baš tada birali svog komandira i komesara, i tako ih ohrabri da su na pravom putu, jer sami odlučuju o svojoj slobodi.

Domaćin je te večeri dočekivao goste mlade i stare, i čini mi se da nikad ranije nije bilo okupljeno toliko ljudi na uobičajenim skupovima.

Ozbiljna situacija i ozbiljno shvaćen zadatak okupili su sve one koji su kadri pušku nositi. Predosjećam da će biti raznih mišljenja i prijedloga, biće kod nekih možda i sumnji u uspjeh, ali to neće javno izraziti. Posmatram iz ugla sobe lica, koliko se ona mogu nazrijeti pri svjetlosti petrolejke. Većinom su ozbiljna. Stariji nešto razgovaraju, dok su mlađi veseliji i njihov žagor osvježava ozbiljnu atmosferu pred početak sastanka.

— Da počnemo, drugovi, — začu se glas jednog od prisutnih.

Žagor prestaje. Svi pogledaše u pravcu onog što je najavio početak, očekujući šta će dalje reći. Visok i plećat mladić u talijanskom šinjelu, očigledno zbunjen naglom tišinom, poče:

— Drugovi, braćo i komšije, latili smo se oružja kako bismo mogli biti gospodari na svojoj zemlji. Tuđin je više puta gazio našom zemljom: nekad su to bili turski zulumčari, zatim zeleni šinjeli austrougarski i evo sad dodoše zeleni šinjeli fašističke Italije i Njemačke da zagospodare našom domovinom.

Naši djedovi i pradjedovi znali su da se bore protiv tuđina. Nisu dozvolili da budu roblje. Evo i mi, njihovi sinovi, kao dostojni nasljednici svojih slobodarskih predaka, nismo dozvolili da nas tuđin gazi, nego smo u ime slobode, pravde i dostojanstva pošli u nejednaku borbu protiv mnogostruko jačeg neprijatelja.

Neprijatelj je naoružaniji i brojniji, ali mi smo ipak jači. Naša je snaga u našem jedinstvu, u našoj želji za slobodom i za boljim životom, u pravednosti naše borbe. To i jeste najbolja garancija naše pobjede. Nama slobodu neće niko pokloniti, za nju se moramo boriti i krv prolivati.

Tu malo zastade, kao da želi da predahne ili, možda, da vidi kako prisutni prihvataju njegove riječi. Tajac i napeta pažnja. Svaku njegovu riječ ljudi su prosto gutali. Ohrabren, on nastavi još snažnijim i ubjedljivijim glasom:

— Drugovi, ovom borbom rukovodi Komunistička partija Jugoslavije. Ona je jedina ostala vjerna svom narodu, dok su predstavnici ostalih partija u aprilskoj katastrofi 1941. pobjegli u inostranstvo ili se otvoreno stavili u službu okupatora.

Članovi Komunističke partije borili su se protiv neprijatelja prilikom napada na Jugoslaviju u aprilu mjesecu. Oni su u danima sramne kapitulacije govorili da je potrebno sačuvati oružje, ne davati ga okupatoru, jer će doći vrijeme kada će biti potrebno. I evo, drugovi, Komunistička partija Jugoslavije je dala signal da to oružje treba upotrijebiti i pozvala je sve poštene ljude i rodoljube ove zemlje na borbu protiv okupatora. Ovo naše malo, ali lijepo selo jednodušno se odazvalo pozivu. Oružjem, sačuvanim od ranije, zaplijenili smo još više oružja od neprijatelja. Sada smo skoro svi naoružani. Države nemamo, nemamo ni magacina. No, državu tek sad stvaramo, a magacini su nam kod okupatora. Daljom borbom treba da dođemo do novog oružja i do municije.

Kod ovih riječi sjetih se istorijskog spjeva »Smrt Smailage Čengića«, sjetih se male odabrane čete, kojoj je dobri starac govorio:

»Praha l' trebaš, Ture ti ga nosi,
Eto svega što ti srce prosi;«

Mladić u talijanskom šinjelu je nastavljaо:

— Da bismo ubuduće imali još više uspjeha, potrebno je da ova naša četa sama izabere svog komandira i komesara, i uvijek bude spremna da zauzme određeni položaj ili dâ borce za specijalne jedinice i zadatke.

Tu prestade i odmahnu rukom kao da želi prisutnima staviti do znanja da je sada na njima red da govore i odlučuju.

U sobi nastadoše žagor, šuškanje i tiko komentarisanje. Iskoristih priliku da druga do sebe upitam ko je taj čovek što tako osjećajno i u isto vrijeme ubjedljivo i upečatljivo govori.

— To je Dušan Rakočević, sin Jovićin, inače član Komunističke partije — odgovori drug.

Pomislih da bi on bio najbolji bilo za komandira, bilo za komesara. No, iz misli me trže promukao glas čovjeka u iznosenoj oficirskoj bluzi koji je, stojeći nasred sobe, pokušao da omalovaži prethodnog govornika, jer ovaj navodno »nije stručnjak za vojna pitanja«.

— Šta ima mi ovdje, na sastanku, da biramo komandira. Ako komunisti vode ovu borbu, onda neka ga oni i postave. To treba da bude školovan čovjek koji poznaje vojnu strategiju i taktku, čovjek koji je čitao i studirao Klauzevica. No, ja mislim da smo možda malo i poranili. Navući ćemo još veću silu na sebe. Bolje bi bilo da smo pričekali i vidjeli šta će dalje biti.

Zadnje riječi izgovorio je nešto više piskavim glasom i, kao da je znao da neće naići na podršku, naglo je prestao. Njegove riječi izazvale su poveći žagor i komešanje. Izgledalo je kao da svi žele u jedan glas da mu odgovore, ali niko nije počinjao. Ispred mene sjede dva postarija čovjeka i poluglasno razgovaraju.

— Eto, vidiš, to je bivši jugoslovenski oficir. Ono što kaže da za komandira treba postaviti vojnog stručnjaka, to misli na sebe, jer zna da ga inače ne bi izabrali ...

Žagor i komešanje prekide stari Petar, domaćin iz sela, ozbiljnog i izražajnog lica, s naočarima, čime je još više prisutnima ulivao poštovanje.

— Dozvolite mi, drugovi i komšije, da i ja kažem nešto. Sve vas dobro poznajem, a i vi mene. Mislim da ste se do sada uvjerili u to da nikome zla nijesam želio niti učinio, pa to ni ovoga puta ne želim. Zlo bi bilo kada bi se međusobno zavadili ili pokolebali, jer to neprijatelj i želi. Zato moramo biti jedinstveni, jer je u tome naša snaga. Ono što reče prethodni govornik »da nijesmo možda preuranili« — nema pravo. Zar da se pustimo okupatoru na milost i nemilost? Ne. Bolje je pošteno umrijeti, nego sramotno živjeti.

Ovo je izgovorio povišenim tonom, naglašavajući riječ po riječ, želeći vjerovatno da još više dadne značaja ljudskom dostanstvu i ponosu. Da je u tome uspio potvrđuju poluglasne upadice: »Tako je, tako je ...«

Posmatram Dušana i primjećujem kako je ispunjen nekom radošću i, može se reći, dječjom srećom — prosto mu je milo što tako govori jedan stariji čovjek iz sela i što mu ljudi odo-

bravaju, jer tako misli i Komunistička partija, a njeni interesi su, u stvari, interesi svih poštenih ljudi. Uostalom, nikad ona nije ni imala nekih posebnih interesa od naroda.

Čovjek u iznošenoj oficirskoj bluzi sjedi pokunjen, gleda preda se i, reklo bi se, želi da tog momenta ustane i izgubi se iz ove sredine.

A stari Petar staloženo i mirno, sa jedva primjetnim smiješkom, gleda čas u Dušana, čas u ostale, pa nastavlja:

— Da, drugovi, mi večeras treba da izaberemo komandira i komesara. Ono što reče prethodnik da za komandira treba postaviti vojnog stručnjaka, nekako mi ne ide. Jesu li u bivšoj Jugoslaviji postavlјali komandire? Jesu. Da li su oni bili vojni stručnjaci? Bili su! Svi smo ih vidjeli u lijepo skrojenim odijelima, kicoškog izgleda, opasane žutim kaiševima. I šta? Kad dođe ono stani-pani u aprilu mjesecu za deset dana kapituliraše.

— Ako smo krenuli da se borimo za slobodu, onda ona mora biti drukčija nego u bivšoj Jugoslaviji. Moramo se boriti za novu slobodu, za novu državu, i zato treba već na početku da sami odlučujemo i o komandiru i o komesaru. Snažan je samo onaj pokret, snažna je samo ona država gdje ljudi sami o sebi odlučuju. Naš komandir treba da bude hrabar i pošten čovjek, a mi takvih imamo. Jedan od njih je i domaćin ove kuće, Radojica. Ja mislim da bi on mogao biti naš komandir.

— Radojica! Radojica! — ču se nekoliko glasova. Jedna grupa poče da pljeska, ostali prihvatiše. Grupa mladića na brzinu sroči pjesmu i zapjeva:

»Mi imamo komandira,

fašistima ne da mira«.

Radojica stoji blizu vrata sobe, on je domaćin, a sada i komandir. Gleda prisutne i po izrazu lica reklo bi se da mu je milo što mu je ukazano takvo povjerenje.

Neki mu pružaju ruku i čestitaju, a on dobroćudno zahvaljuje i smiješi se.

— Stišajte se malo, drugovi, ja nijesam završio — reče stari Petar. — Treba još i komesara da izaberemo.

Ponovo nastaje tajac i Petar nastavi:

— Komesar treba da nam bude hrabar, iskren i pošten čovjek, jednom riječju primjeran u svemu. I ne samo to, komesar treba... — tu malo zastade, pogledom obuhvati cijelo skup, zamisli se kao da traži najsnažnije i napogodnije riječi kojima bi označio ulogu komesara — komesar treba da nas stalno, a naročito u najtežim momentima, podsjeća na to da je ova naša

započeta borba u stvari borba za novu slobodu, za novu državu, koja će biti snažna i jaka i u kojoj će ljudi sami odlučivati i o najvažnijim pitanjima, kao što i mi sada odlučujemo ovdje o izboru komandira i komesara. Komesar treba da nam pomogne da steknemo još više znanja, treba da toplinom svojih riječi i otvorenim srcem ublaži bol svakog od nas za poginulim bratom ili drugom, za zapaljenom kućom, za ostavljenim zavičajem, a svega toga će biti u ovoj našoj teškoj ali pravednoj borbi.

Ponovo zastade, možda da predahne, ili da razmisli da li je dovoljno jasno sve rekao, ili o čovjeku koga bi predložio za komesara. Svi pažljivo slušamo i očekujemo da nastavi.

— Takvog čovjeka mi imamo, a to je Dušan Jovičin, njega predlažem za komesara — reče i sjede.

Ljudi mu napraviše mjesta. On skide naočari i poče da ih briše. Nastade žagor, poluglasno pričanje.

— Dobar, dobar je Dušan — reče glasno postariji čovjek — namučio se on dosta u životu, zna da voli ljude i da ih razumije, jer je prošao kroz sva stradanja. On će znati i dobro i зло podijeliti sa nama.

Onaj u iznošenoj oficirskoj bluzi izdiće.

Radojica, izabrani komandir, priđe Dušanu i pruži mu ruku:

— Neka je srećno!

Začu se snažan pljesak i povici: »Nek je srećno!«, »Nek je srećno!«

Komandir i komesar stoje nasred sobe, očigledno uzbudeni, čas se međusobno pogledaju, čas gledaju prisutne. Spolja se začu pucanj. Komandir izdiže da vidi šta je. Ubrzo se vrati sa jednim od prisutnih, Đuzom, i prebaci mu da nije trebalo pucati.

— Oprostite mi, drugovi, ali htio sam ovaj izbor komandira i komesara da proslavim pucnjem iz naše puške. Ona nije ni »kragujevka« ni »talijanka«, to je puška »partizanka« — koju sami izrađujemo u slobodnom Užicu — i pruži je najprije komandiru, pa redom ostalima, jer je svako želio da vidi tu pušku baš zato što je naša.

— Dobra i lijepa puška — reče jedan stari ratnik.

Radoš, visok plavokos mladić iz sela, započe:

— Eto, drugovi, videste li ovu pušku »partizanku«? To je dokaz da nijesmo samo mi uzeli oružje protiv okupatora, nego su ustali svi naši narodi. Komunistička partija Jugoslavije okupila je oko svoje zastave sve poštene i napredne snage naše domovine. Vodi se borba za slobodu, za novu Jugoslaviju.

Neko kliknu: »Neka živi Komunistička partija Jugoslavije, organizator i vođa narodnog ustanka!«

— »Živjela!«, »Živjela!« čuju se poklici i pljesak.

— Ova naša četa — nastavi Radoš — mora biti spremna, kao što je u početku rekao drug Dušan, sad u naš komesar, da dadne borce za specijalne jedinice i zadatke. Jedan od takvih zadataka uskoro nam predstoji. Potrebno je da se jave dobrovoljci, i, evo, ja se prvi javljam.

Podiže se mnoštvo ruku, preko dvadeset. Oko mene šaputanje. Niko ne zna kakav je to zadatak. Ipak saznadoh. »Priprema se napad na Pljevlja, samo to je vojna tajna« reče mi Aleksa, brat Dušanov.

— Samo pet dobrovoljaca može ići — reče Radoš.

Petorica se izdvojiše uzdignute glave, svjesni da tog momenta privlače pažnju svih prisutnih.

— Hvala vam, drugovi, na povjerenju. Nastojaćemo i komandir i ja da to povjerenje opravdamo.

Sastanak se završi. Ljudi počeše da se razilaze nastavljajući razgovor o onome što su ove večeri doživjeli, o komandiru, o komesaru, o puški »partizanki« i o onima koji su se dobrovoljno javili za specijalni zadatak. Ja se sa nekoliko omladinaca pridružih Radoševoj grupi. Snažno zapjevasmo niz selo.

Milan ŠUKOVIĆ

USTANAK U MOSTARSKOM I KONJIČKOM SREZU I FORMIRANJE MOSTARSKOG BATALJONA

Poslije kapitulacije Jugoslavije i dolaska Nijemaca i ustaša u konjički srez, ustaše su počele da rade na organizaciji vlasti i ostvarenju svojih opštih ciljeva. Po preuzimanju vlasti otpočela je propaganda protiv Srba i Jevreja. U početku se to svodilo na propagandu i popis i pljačku srpske i jevrejske imovine a odmah zatim u Konjicu su pohapsili i pobili u Bradini oko 100 Srba iz Konjica i okolnih sela. Zbog ovih zločina, kod srpskog življa je nastala psihozna nesigurnost, straha i revolta. U takvoj situaciji narod je bio spremjan da oružanom borbom spašava svoje živote.

Za ovakvu zločinačku politiku, okupator i ustaše nisu dobili podršku naroda ovoga kraja. Uzrok ovome nalazi se, prije svega, u činjenici da je od prije rata na ovom terenu uticaj Partije i naprednih snaga bio znatan. Blizina Mostara i njegove snažne partijske organizacije, postojanje partijske celije u Jablanici i Konjicu; djelovanje naprednih intelektualaca u Ostrošcu, česti izlasci mostarskih komunista i skojevac na Borke i u Glavatićevo — sve to je učinilo da je narod ovoga kraja bio obaviješten o uzrocima rata i ciljevima neprijatelja.

Ustaše su odmah po dolasku nastojale da privuku što veći broj hrvatskog i muslimanskog stanovništva na svoju stranu. Ali veliki broj Hrvata držao se sasvim rezervisano i osuđivao pokolje koje su ustaše počele da vrše, zabrinut za sopstvenu sudbinu. Onaj manji broj koji je pristupio ustašama sastojao se, uglavnom, od desperadosa, propalih tipova raznih profesija koji su u ustaštvu vidjeli svoju šansu da izbjiju na površinu. Među njima se naročito isticao jedan manji dio hrvatske inteligencije vaspitan na izvorima ustaške ideologije.

Muslimanski živalj je svojom ogromnom većinom bio otvoreno protiv zločina okupatora i ustaša kao i njihove politike. U Konjicu, Jablanici i Ostrošcu muslimani su energično

intervenisali protiv pokolja. Istina, ustašama je prišao neznatan dio begova — te i bogatijih trgovaca koji su se nadali ličnom profitu u tim mutnim vremenima.

Takvi uslovi, a pogotovo situacija srpskog življa poslije prvih ustaških pogroma i hapšenja, pogodovali su otvorenom ustanku protiv neprijatelja. Moglo se očekivati da će poziv Partije na oružanu borbu biti prihvaćen od naroda toga kraja, naročito od Srba i dijela muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Imajući u vidu takvu političku situaciju na ovom terenu, Avdo Humo i Uglješa Danilović (tada su bili u Mostaru) krajem avgusta 1941. godine donose odluku da se upute komunisti iz Mostara koji će, zajedno sa mještanima, početi sa oružanim ustankom na terenu Mostar — Konjic.

Pred nekoliko članova KPJ i SKOJ-a iz Mostara postavljen je zadatak da se prebace na teren Boračkog jezera i preko partijske organizacije u Konjicu povežu sa mještanima. Trebalo je da oni izvrše i pripreme za dolazak Uglješe Danilovića koji će na licu mjesta formirati partizansku jedinicu i postaviti odgovarajuće zadatke.

Od 2. do 5. septembra 1941. godine na Boračko jezero izšlo je 12 drugova iz Mostara, od kojih su neki stigli preko Konjica vozom, a drugi preko sela Bijelog Polja, Zijemalja i Boračke Drage. Za vezu sa ovim drugovima služio je Vinko Previšić, član KPJ, koji je tada bio upravnik »Doma prijatelja prirode« na Boračkom jezeru. Borci su se skupili u selu Jezero kod kuće Nikole Draganića.

FORMIRANJE BATALJONA

6. septembra 1941. stigao je na Boračko jezero iz Mostara preko Konjica Uglješa Danilović koji je već sutradan, 7. septembra, održao širu konferenciju kod Draganićeva mlina. Na ovom skupu bilo je oko 30 najuglednijih seljaka iz okolnih sela, koji su bili spremni da otpočnu oružanu borbu protiv okupatora i ustaša, i ovih 12 Mostaraca: Hivzo Brkić — đak, Hasan Budić — radnik, Alija Delić — radnik, Remzija Duranović — radnik, Edhem Fejić — đak, Salko Fejić — pravnik, Aziz Koluder — radnik, Šaćir Palata — radnik, Esad Šabanac — radnik, Nijaz Šarić — radnik, Fikret Vila — radnik, Drago Vuković Kostriješ — radnik.

Nakon izlaganja opšte situacije i razvoja ustanka u ostalim krajevima Jugoslavije, Uglješa Danilović je na ovoj konferenci postavio ove glavne zadatke:

- borba protiv okupatora i njegovih slugu ustaša,
- čišćenje terena od neprijatelja i kao prvo likvidacija žandarmerijskih kasarni i razoružanje neprijateljski raspoloženog stanovništva,
- formiranje partizanskih četa i stalna briga o njihovom omasovljavanju,
- izgradnja i učvršćenje bratstva i jedinstva između Srba, Hrvata i muslimana,
- razbijanje okupatorske i ustaške vlasti.

Na konferenciji je odlučeno da se formira štab Konjičkog bataljona sa sjedištem u selu Boračko Jezero i organizuju tri partizanske čete na terenu sela Borci, Jezero i Kula.

Sutradan je Uglješa Danilović u pratnji nekolicine prvih partizana ovog kraja krenuo za istočnu Hercegovinu i naglasio, pri rastanku, potrebu što bržeg djelovanja.

17. septembra 1941. godine Uglješa Danilović iz istočne Hercegovine šalje izvještaj Svetozaru Vukmanoviću Tempu u kome se osvrće i na situaciju na Boračkom Jezeru i između ostalog piše:

»Svi prisutni su bili za akciju (misli na konferenciju — kod Draganićeva mлина), samo oprema je vrlo mala (misli na oružje).

Odnosi između muslimanskog i srpskog življa u tim krajevima mnogo su bolji nego u ostalim dijelovima Hercegovine.

Što se tiče ljudi tamo (misli na komuniste iz Mostara), veliki je nedostatak što su svi muslimani, izuzev jednog Srbina i to nepartijca«.

Novoformirani štab bataljona i komande četa prišli su: formiranju i organizaciji ovih jedinica, popisu oružja kod stanovništva, raspoređivanju dobrovoljaca sa terena u jedinice i vojnopolitičkom učvršćivanju jedinica.

U narednih nekoliko dana iz Mostara je stiglo u dvije grupe oko 25 uglavnog naoružanih boraca, većinom omladinaca, koji su odmah raspoređeni u novoformirane čete.

12. septembra 1941. godine Mirko Bjelica, mještanin iz sela Česim, zarobio je komandira žandarmerijske kasarne iz Glavatićeva i sprovodeći ga sreo Aziza Koludera koji ga je upitao:

— Ko ti je to?

— Zarobljeni žandarm, ne znam šta da radim s njim? — tražio je savjet Bjelica.

— Ako je on ubijao, ubi' i ti njega — rekao mu je Koluder.

Zarobljeni komandir je kao ustaša učestvovao u odvođenju Srba iz ovog kraja na »rad u Liku« (tako su ustaše nazivale svoje pogrome i odvođenje srpskog življa na gubilišta). Nakon ovog kratkog dijaloga puška je planula i to je prvo ubistvo jednog neprijateljskog pripadnika na novooslobođenoj teritoriji.

Ustaška vlast je brzo reagovala — naredila je žandarmima u Glavatičevu da upute patrolu na Boračko Jezero gdje će se sresti sa ustašama iz Konjica i izvršiti hapšenje seljaka — Srba.

PRVE ORUŽANE AKCIJE

14. septembra oko podne patrola od 6 žandarma iz Glavatičeva izlazi na Boračko Jezero i svraća u »Dom prijatelja prirode« da bi sačekala ustaše iz Konjica. Vinko Previšić dočekuje žandarme kao »prijatelje«, ugošćuje ih, a istovremeno izvještava komandu čete o njihovom dolasku. Kad su se žandarmi potpuno raskomotili, osjećajući se kao kod svoje kuće, među njih je upala grupa partizana i bez borbe ih razoružala.

Odmah po dolasku žandarma, štab bataljona donosi odluku da četa iz sela Kula noću napadne žandarmerijsku kasarnu u Glavatičevu. Napad je trajao cijelu noć, ali je zbog energične odbrane neprijatelja i nedovoljne snalažljivosti naših boraca propao, tako da su se u zoru borci povukli.

Isti dan još dok je vladala radost među borcima čete u Jezeru zbog uspjeha koji su postigli prilikom razoružanja žandarma, pojavila se na Boračkom Jezeru grupa od 20 ustaša koju je predvodio Zvonko Jerković ustaški logornik iz Konjica. Ustaše su odmah po dolasku počele hapsiti i vezati seljake koji su uhvaćeni u polju i kućama.

Jezerska četa se brzo prikupila i napala neprijatelja koji se uz borbu počeo povlačiti ka Konjicu. Pri povlačenju ustaše su dočekane u klancu od zasjede boraca čete iz sela Borci i stjerane u jednu jarugu. Potpuno opkoljene ustaše su se borile cijelu noć. Među njima je jedan poginuo a nekoliko ih je lakše ranjeno. Uplašeni energičnim napadom partizana i bez ikakva izgleda na probijanje iz obruča ustaše se u zoru predaju. U toku borbe sa ustašama poginuo je Šaćir Palata, radnik, član KPJ iz Mostara, i on je bio naš prvi gubitak na ovom terenu.

Prilikom razoružanja žandarma i ustaša zaplijenjeno je: dva mitraljeza, 24 puške, oko 1000 metaka i preko 20 ručnih bombi. Kod ustaša je nađen spisak 36 seljaka Srba koji su bili planirani za »rad u Liku«.

Zarobljene ustaše i žandarmi dovedeni su na narodni zbor i tu je izabran prvi narodni sud od 3 člana sa mještaninom To-

nom Šarićem na čelu. Sud je konstatovao da je većina zarobljenih ustaša učestvovala u dotadašnjem odvođenju i ubijanju Srba iz konjičkog sreza. Među zarobljenim ustašama nalazio se i jedan izrod Srbin ustaša, na koga je narod bio posebno ogorčen i tražio da ga linčuje. Sud je osudio ustaše na smrt strijeljanjem a 6 žandarma iz Glavatičeva je pustio na slobodu pošto je dokazano da nijedan od njih nije do tada okljao ruke krvlju ni učestvovao u zločinima.

23. septembra štab bataljona sa dvije čete organizuje napad na žandarmerijsku kasarnu u Glavatičevu. Čim su primijetili dolazak partizana, žandarmi su napustili kasarnu i preko Bjelimića pobegli u Konjic. Prilikom ove akcije zaplijenjeno je nešto hrane i municije kao i nekoliko pušaka koje su žandarmi dali nekim mještanima. Isti dan jedna desetina goneći žandarme upada u Bjelimiće i razoružava mještane. Među našim borcima nalazio se i jedan bivši žandarm mještanin koji je seljake nazivao ustašama, tukao ih i tražio oružje. Desetina se povukla ostavivši iza sebe, zbog ovih nasilnih postupaka, loš utisak, koji su proustaški nastrojeni elementi kasnije svestrano koristili u mobilizaciji seljaka muslimana iz Bjelimića protiv partizana i NOP.

Iz istočne Hercegovine Uglješa Danilović šalje grupu članova KPJ, većinom Srba iz Mostara, koji stižu u konjički bataljon krajem septembra. U ovoj grupi nalazila su se i dva španska borca.¹ Odmah je izvršena izmjena u rukovodstvu štaba bataljona i pojedinih četa. Tada je došlo do znatnog popravljanja nacionalnog sastava u partijskoj organizaciji bataljona i njegovom komandnom kadru, tj. donekle je ublažen nedostatak komunista Srba, s obzirom na činjenicu da su skoro svi drugovi iz Mostara bili muslimani. Boljim i organizovanijim radom i širim angažovanjem komunista iz bataljona, uticaj na srpske seljačke mase povećavao se iz dana u dan, bataljon se omasovljavao novim borcima. Pored toga svi su borci počeli nositi petokraku crvenu zvijezdu na kapama.

Prilikom odlaska jednog voda u Bjelimiće, oko 20. oktobra, mještani su iz zasjede ubili komesara bataljona Jakova Baruha. Poslije toga Bjelimićani se stavljaju na stranu ustaša, organizuju ustašku miliciju a i pojačava se žandarmerijska posada

¹ Prvi španski borci u bataljonu bili su: Ante Šarić zvani Rade Španac, radnik iz Livna, narodni heroj, poginuo kod Konjica u toku IV neprijateljske ofanzive 1943. godine. Jakov Baruh, radnik iz Sarajeva, poginuo u Bjelimićima 1941. godine kao komesar bataljona. Drugovi Šarić i Baruh izašli su u partizane preko Mostara skupa sa Petrom Drapšinom, španskim borcem i narodnim herojem koji je umro 1945. godine. Kasnije su u bataljon došli španci Franc Strmola i Geno Lesl.

u tom mjestu. Kasnije su se naše jedinice u više navrata borile sa bjelimičkim ustašama.

S obzirom na neuspjeh ustaša i gubitak vlasti na području djelovanja partizanskih jedinica, kao i na moralni efekat ustaških neuspjeha među narodom, okupator i ustaše su odlučili da zadaju odsudan udarac partizanima. Razlog za pripremu ove akcije, pored ostalog bila je i demoralizacija u ustaškim jedinicama i redovima njihovih pristalica, naročito poslije likvidiranja Jerkovića i grupe njegovih koljača koji su bili elitna ustaška jedinica. Zbog toga je iz Sarajeva došao ustaški satnik Stanko Tomić »Brada«, čuveni ustaša vaspitan u emigraciji, koji kao ustaški logornik organizuje ustaške jedinice i miliciju i dugo vremena vrši sistematske pripreme za napad na slobodnu teritoriju. U agitaciji za napad na partizane su učestvovali i neki katolički sveštenici propovijedajući »sveti rat« protiv Srba i komunista. Izvršena je opšta mobilizacija u Konjicu i okolini i obrazovan je kazneni odred od oko 1000 ustaša, domobrana i mjesnih milicajaca, naoružanih sa dva topa, 11 puškomitrailjeza i oko 800 pušaka. Partijska organizacija iz Konjica je redovno obavještavala štab bataljona o pripremama za napad. Pored toga, komunisti, skojevci i simpatizeri NOP radili su na unošenju zabune u neprijateljske redove, preuveličavanjem broja partizanskih jedinica, njihove snage i naoružanja.

USTAŠKO-DOMOBRANSKA »OFANZIVA« NA SLOBODNU TERITORIJU

Ranim jutrom 25. oktobra krenuo je neprijatelj ka slobodnoj teritoriji. U njegovim redovima bio je priličan broj simpatizera NOP-a, nekoliko članova KPJ i SKOJ-a koji su stalno veličali naše snage i unosili paniku među neprijatelje.

Ustaše su sačinile ovakav plan napada na Boračko Jezero:

— glavne snage uputiti preko planine Vrabač na selo Borke i spustili se u Boračko Jezero,

— pomoćne snage uputiti preko planine Prenj i niz Boračku Dragu spustiti se u Boračko Jezero, te sa leđa napasti partizanske položaje.

Na ovakav plan neprijatelja štab bataljona je stvorio slijedeći plan odbrane:

— ojačanom četom braniti položaje na planini Vrabač, a jakim zasjedama obezbijediti se u Boračkoj Dragi i na prelazu rijeke Neretve prema selu Spiljani,

— jednom četom obezbijediti se od ustaške milicije u Bjelimičima,

— sa borcima imati što veći broj seljaka koji će po potrebi preuzeti oružje od eventualno ranjenih ili poginulih drugova kako bi svaka raspoloživa puška bila iskorištena u borbi sa napadačima. Ti seljaci bili bi korišteni i za evakuaciju ranjenih i poginulih.

Uoči napada neprijatelj je na slobodnu teritoriju bacao letke iz aviona u kojima su mještani pozivani da predaju komuniste jer će u protivnom biti spaljena sva sela i protjerano stanovništvo.

Neprijatelj je u streljačkom stroju nastupao uz planinu Vrabač gdje se nalazila raspoređena naša četa pod rukovodstvom Rade Španca sa oko 50 boraca naoružanih puškama i sa dva puškomitraljeza, i oko 60 ljudi bez oružja.

Neprijateljski napad podržavala je avijacija koja je bombardovala sela dok je artiljerija tukla naše položaje.

Partizani su mirno sačekali prilaženje neprijateljskih kolona. Sa malog odstojanja otvorena je jaka puščana i mitraljaska vatra po neprijateljskim redovima. Prvi jauci poginulih i ranjenih doveli su do zabune kod neprijatelja. Koristeći neprijateljsku nesređenost, naši borci su se digli i skupa sa goloručkim seljacima krenuli na juriš. Neprijatelj je počeo u neredu da se povlači a iz njegovih pokolebanih redova stalno su se čuli povici naših drugova: »Opkoljavaju nas, pohvataće nas žive, povlačimo se« i sl. Povlačenje neprijatelja se uskoro pretvorilo u bezglavo bježanje u čemu su prednjačili mobilisani Konjičani.

Ustaše i domobrani pružali su mjestimičan otpor dok i sami, izmiješani sa gomilom mobilisanih, nisu počeli u panici da bježe. U bježanju su ostavili jedan top koji je dotle bio vučen pozadi streljačkog stroja. Kola sa topovskom municijom poslužila su posluzi topa za bježanje u Konjic.

Goneći neprijatelja naši borci su stigli pred sam Konjic odakle su se, nakon kraćeg pripucavanja, povukli na slobodnu teritoriju vukući zarobljeni top i noseći jednog ranjenog druga. Ovom prilikom zaplijenjeno je nekoliko pušaka i veća količina municije koju su ustaše bacale prilikom bježanja.

Neprijateljska kolona koja je krenula preko planine Prenj počela se razbijati na početku svog puta, zbog panike koju su takođe unosili naši mobilisani drugovi. Dobar dio mobilisanih pravio se iznemoglim i vraćen je kući na početku penjanja uz padine Prenja. Demoralisani i umorni napadači bili su dočekani od naše zasjede u Boračkoj Dragi. Od prvih ispaljenih metaka poginula su dvojica ustaša a nekoliko ih je ranjeno. Nastalo je opšte bježanje koje je završeno tek u Konjicu.

Neuspех ove akcije imao je porazan efekat na moral neprijatelja. Ustaše su u Konjicu bile za momenat obezglavljeni. Tomić i njegovi saradnici pobjegli su u Sarajevo. Konjic je privremeno ostao prazan, a kasnije dolaze Italijani iz Mostara i oko 100 ustaša crnokošuljaša iz Sarajeva, na čelu sa Božinovićem koji postaje logornik.

Domobranska divizija u Mostaru izvještavajući Ministarstvo hrvatskog domobranstva — Glavni stožer, pored ostalog, pisala je:

»Na dan 25. listopada 1941. godine, top 1. voda, 13. satnije 14. pješadijske pukovnije izgubljen je u akciji čišćenja u Konjicu.«

Pobjeda na Vrapču ogromno je podigla moral kod naroda, a ugled partizana je iz dana u dan rastao. Bataljon se učvrstio i čete su stalno omasovljavane novim borcima sa slobodne teritorije iz Konjica, Ostrošca i Jablanice. Iz Mostara i bliže okoline stalno su stizale grupe novih boraca od kojih je većina bila naooružana. MK KPJ u Mostaru poslao je bataljonu i dva puškomitraljeza.

Sredinom novembra izvršen je napad na žandarmerijsku kasarnu na Rujištima. Žandarmi su se povukli u Mostar, a kasarna je spaljena. U toku novembra Italijani su iz Konjica dva puta dolazili pod planinu Vrabač, ali su se oba puta vratili iz straha da se ne bi proveli kao i ustaše.

U novembru i decembru aktivnost bataljona je pojačana: četa u Glavatičevu vodi borbe sa ustaškom milicijom iz Bjelimića koja je napala sela u Žipi, na desnoj obali Neretve. Ustaška milicija je protjerana u Bjelimiće energičnim protivnapadima naše 2. čete. U toj akciji zarobljena su tri milicionera od kojih je jedan bio ustaša pa je streljan, a ostala dvojica su puštena kućama. Tada je poginuo član KPJ Džemal Dragnić, geometar iz Mostara.

U tom periodu izvršen je napad na ustaško uporište u selu Janjina koji nije donio očekivane rezultate.

8. decembra borci 1. i 2. čete likvidirali su ustaško uporište u selu Spiljani. To selo je udaljeno svega oko 5 kilometara od Konjica. Tada je zarobljeno 16 milicionera i nekolicina ih je strijeljana poslije saslušanja jer su kao ustaše aktivno učestvovali u zločinima. Zaplijenjeno je oko 20 pušaka i nešto municije. Istog dana oslobođena su sela Gornja i Donja Bijela, tako da su naše straže bile 3—4 kilometra od Konjica.

Borci 1. čete zaustavili su putnički voz kod Donjeg Sela. U vozu je zarobljeno nekoliko ustaša i zaplijenjena izvjesna ko-

ličina oružja. Ali pošto je uslijedila brza intervencija ustaša iz Konjica, zarobljenici su uspjeli da pobjegnu.

Ta četa napala je i demolirala željezničku stanicu Prenj.

Pored toga kod Čelebića naša zasjeda je zarobila dva italijanska tehničara i jednog vojnika sa puškomitraljezom. Vojnik je pušten na slobodu, a tehničari su, poslije dugotrajnih pregovora sa italijanskim komandom u Konjicu, 20. marta u Bijeloj zamijenjeni za uhapšenog Franca Novaka, sekretara SK u Mostaru (kasnije partijski rukovodilac na ovom terenu) i porodicu Pere Bilića, borca našeg bataljona.

Zapovjedništvo domobranskog krila iz Konjica u svom izvještaju diviziji u Mostaru od 27. decembra 1941. godine kaže i ovo:

»Osjeća se življa djelatnost komunista na sve strane. Sve akcije pobunjenika vode se po njihovim smjernicama« itd.

Uporedno sa akcijama bataljon se reorganizuje i vrši se novi raspored četa:

štab bataljona na Boračkom Jezeru;

1. četa sa komandom u selu Bijela;
2. četa sa komandom u selu Glavatičevo;
3. četa (novoformirana) u selu Blaca.²

Pored postojećih četa bile su organizovane mještanske straže u srpskim selima gornjeg Nevesinjskog polja i Zijemljima. Brojno stanje bataljona krajem 1941. godine iznosilo je oko 300 boraca od čega preko 150 iz Mostara. Osim pomenutih jedinica formirana je i jedna posebna desetina, tzv. Udarna desetina, u kojoj su bili omladinci iz Mostara i konjičkog kraja. Bili su to najistaknutiji borci u bataljonu. Desetina je bila pod direktnom komandom štaba bataljona. Njen rukovodilac bio je Meha Trbonja, radnik iz Mostara. To je bila pokretna jedinica bataljona i korištena je za postavljanje zasjeda, izvođenje prepada na neprijateljske položaje i komunikacije i sl. Bataljon se nalazio pod rukovodstvom Kalinovičkog odreda a veza je održavana preko Bjelašnice i Trnova, kuda su sve vojničke i partijske direktive redovno stizale iz odreda.

² U ovom periodu izvršena je izmjena u rukovodstvu štaba bataljona. Kratko vrijeme poslije pogibije Baruha komesar bataljona bio je Karlo Batko, radnik iz Mostara, narodni heroj, poginuo februara 1943. godine kod Konjica. Batko je ubrzo povučen iz našeg bataljona za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Foču i Kalinovik. Nakon njegovog odlaska u štabu bataljona bili su komandant Ibro Šator, tehničar iz Stoca, komesar Vaso Gnjatić, radnik iz Mostara, zamjenik komandanta Ilija Kukić, seljak iz sela Dolovi, zamjenik komesara Nikola Draganić, željezničar, mještanin iz sela Jezero, partijski rukovodilac Esad Šabanac, komandant mjesta u Borcima, Nijaz Šarić, radnik iz Mostara, čovjek vanredno cijenjen od mještana i boraca.

SUKOB SA ČETNICIMA

Početkom decembra u konjički srez došla je grupa četnika iz Srbije, sastavljena od bivših žandarma i podoficira. Grupom je rukovodio bivši žandarmerijski kapetan I klase Branko Šoškić. Ta grupa je odmah po dolasku počela sa velikosrpskom šovinističkom agitacijom. Hvalili su Kostu Pećanca i Nedića govoreći da su oni pošteni Srbi koji se bore za srpski narod. Uporno su ponavljali da su u Srbiji partizani na izmaku i da preovlađuju četnici te da bi na ovom terenu trebalo formirati četničku jedinicu. Govorili su da se još ne bi trebalo boriti protiv okupatora, jer nije stiglo naređenje od kralja. Jedna od njihovih glavnih parola bila je da treba ubijati »turke« i ustaše a posebno su prebacivali mještanima što trpe »turčina« na čelu bataljona.

Štab bataljona, obaviješten o njihovoј raboti, upućuje vod boraca naoružan sa dva puškomitrailjeza, sa komandantom bataljona na čelu, da ih razoruža i protjera. Prilikom susreta u selu Čićevo, Šoškić je pokazao urednu propusnicu štaba Kalinovičkog odreda kao i još nekoliko propusnica koje su mu izdali štabovi raznih partizanskih jedinica u Srbiji jer je u to vrijeme još postojala izvjesna saradnja između partizana i četnika. Kako je u tim propusnicima od svih partizanskih jedinica traženo da omoguće slobodno kretanje Šoškiću i njegovoj grupi, ovom prilikom protiv njih nisu preduzete nikakve mjere. Kad je štab bataljona zahtijevao da, zajedno s partizanima, učestvuju u napadu na Bjelimiće, četnici su odbili da se bore. Sam taj akt kukavičluka i odbijanja da učestvuju u borbi, nama je politički bio veoma koristan jer je demaskirao njihovu politiku i kompromitovao ih kod naroda. Već sutradan njihov domaćin Lazo Bjelica, gledajući ih kako sjede dok se naši borci tuku, oštro im je podviknuo: »A dobro, kod vas puškomitrailjez, tolike puške, redenici, bombe, brade, kokarde; tolika čuda, a ovi naši sami biju bitku. Vi sjedite tu i gostite se, a naši životi u opasnosti, imanja nam ugrožena. Deder vi, ili se tucite protiv neprijatelja ili doviđenja«.

I otjerao ih je.

USTAŠKI NAPAD NA BIJELU

5. januara konjička partijska organizacija obavijestila je štab bataljona o namjeri ustaša da 7. januara, na prvi dan Božića, napadnu i zapale selo Bijela. Napad će izvršiti sa 200 ustaša, pripadnika Crne legije — najelitnije ustaške jedinice, koji će doći preko planine Ljubina.

Ova vijest je izazvala paniku kod seljaka tog sela jer su sumnjali da je iko u stanju da se suprotstavi do zuba naoružanim ustašama. Narod je počeo bježati u brdo noseći sa sobom sve što se moglo ponijeti u strahu da mu »crn božić ne osvane«.

Podrobno obaviješten o napadu neprijatelja i njihovom planu, bataljon se pripremio za odbranu. Na pravcu dolaska neprijatelja postavljen je 1. vod. 1. čete pod komandom komesara čete Riste Kalema Malovića. On je imao zadatku da pripuca na neprijatelja, zatim da se povuče u šumu, propusti ga, a kasnije da ga napadne s leđa.

Drugi vod, pod komandom komandira 1. čete Ante Šarića (Rade Španca) postavljen je na kosu zapadno od Bijele, zatvarajući pravac ka selu. Jedna desetina štitila je prilaze sa južne strane sela.

— Neprijatelj je izvršio napad tačno onako kako je bataljon bio obaviješten i operacija se odvijala prema predviđenom planu. Poslije nekoliko izmijenjenih pucnjeva Risto Kalem Malović je propustio neprijatelja, a ovaj je naletio tačno na položaj gdje se nalazio vod Rade Španca. Dočekan preciznom vatrom iz neposredne blizine, neprijatelj je pretrpio gubitke od desetak mrtvih i više ranjenih, i odmah u paničnom strahu pobjegao u Konjic ne zaustavivši se ni tamo, nego je već sutradan produžio za Sarajevo. Od naših boraca niko nije bio ni ranjen.

Ova akcija imala je vanredan moralni efekat na borce a posebno na seljake kod kojih je učvrstila vjeru u snagu naše vojske.

PRVI ORGANI NARODNE VLASTI

Poslije mnogih uspješnih akcija i dokaza o stvarnoj snazi partizana kao jedine snage koja se bore protiv okupatora i ustaša, ogromna većina naroda ovog kraja primila je naše borce kao svoju vojsku i bila je spremna da i sama, koliko god to može, doprinese opštoj borbi. Zahvaljujući vanrednom uticaju Partije i NOP, već u kasnu jesen 1941. godine bili su sazreli uslovi za stvaranje narodne vlasti i formiranje prvih narodnooslobodilačkih odbora. Već u decembru 1941. godine počelo se sa formiranjem narodnooslobodilačkih odbora po selima. Seoske odbore narod je na konferencijama birao aklamacijom. Prilikom izbora vodilo se računa da u odbore uđu najugledniji i borbi najodaniji seljaci. Nešto kasnije izabrani su i opštinski narodnooslobodilački odbori. Ove odbore birali su između sebe odbornici seoskih odbora, takođe aklamacijom.

Narodnooslobodilački odbori imali su značajan politički autoritet i predstavljali su narodnu vlast u punom smislu ri-

jeći, naročito poslije izbora Sreskog narodnooslobodilačkog odbora, početkom maja 1942. godine. U ovaj odbor izabrani su: Nikola Draganić za predsjednika a za sekretara inž. Fazlija Alkalifić. Sjedište narodnooslobodilačkog odbora bilo je u Glavatičevu.

Postojala su i četiri opštinska narodnooslobodilačka odbora: Borci, Glavatičevo, Blaca i Zijemlje.

U selima koja je bataljon povremeno kontrolisao postojali su samo seoski narodnooslobodilački odbori (Idbar, Krstac, Čelebići, Dobrigošće i dr.).

Svi ovi narodnooslobodilački odbori vršili su stvarne funkcije vlasti kao što su: mobilizacija boraca u jedinicu, snabdijevanje vojske, a posebno organizacija proljetne sjetve. Kod nas je tada bila parola: »Ni jedno parče zemlje ne smije biti nezasijano«. Računali smo na to da će rat duže potrajati i da će biti nužno obezbijediti ishranu naroda i vojske. Odbori su se brinuli i o školstvu a rješavali su i međusobne odnose seljaka. Narod je svojoj vlasti pružao apsolutnu podršku.

FORMIRANJE PARTIJSKE I SKOJEVSKUE ORGANIZACIJE

Odmah poslije stvaranja Konjičkog bataljona, Lepa Perović, član Pokrajinskog komiteta KP BiH, formirala je partijske ćelije u ovoj jedinici. Ćelije su formirane u tri čete i pri štabu bataljona. Pored toga formiran je i Bataljonski biro koji je bio sastavljen od sekretara četnih ćelija, komesara bataljona i rukovodioca Biroa. Rukovodilac Biroa bio je Esad Šabanac, radnik, a članovi Vaso Gnjatić (ranije Jakov Baruh odnosno Karlo Batko), Neđo Bitanga, đak, Aziz Koluder, radnik, Remza Duranović, radnik, Hasan Bubić, radnik — svi iz Mostara. Krajem decembra bataljon je obaviješten da ova jedinica kao i partijска organizacija ove teritorije pripadaju oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu i operativnom štabu za Hercegovinu. Do tada je partijska organizacija bila vezana za Okružni komitet Foča — Kalinovik čiji je sekretar bio Karlo Batko.

Prilivom komunista iz Mostara i prijemom skojevaca u Partiju, organizacija, kako u jedinicama tako i na terenu, je znatno narasla. U četama je bilo od 7 do 15 pa i više članova Partije i znatno više članova SKOJ-a. Formiranjem novih četa u martu, odnosno aprilu 1942. godine, formirane su i partijske ćelije u tim četama a isto tako i u selima Jezero i Glavatičevo. Partijska organizacija je tada na području Konjica imala preko 120 članova. Tada se i vrši reorganizacija Bataljonskog biroa. U to vrijeme na naš teren dolaze Vaso Miskin Crni, član Pokra-

jinskog komiteta KP za BiH, Hamo Grebo, član Oblasnog komiteta KP za Hercegovinu, a nešto kasnije Džemal Bijedić, član Okružnog komiteta. Oni su pomogli učvršćivanju i razvijanju partijske organizacije i organizovali Sreski komitet KPJ za konjički srez. Ovom komitetu su pripale i partijske celije u Konjicu i Jablanici a njegov prvi sekretar bio je Franc Novak.

Zahvaljujući sistematskom političkom radu Partije, omladina je bila nosilac svih akcija narodne vlasti i najveći oslonac naše politike na ovom terenu. U nekim selima postojali su aktivni SKOJ-a a u svim selima na oslobođenoj teritoriji omladinski aktivni. Članovi Partije i SKOJ-a iz bataljona su politički radili sa omladinom na terenu.

U proljeće 1942. godine takođe su formirana rukovodstva SKOJ-a, omladine i AFŽ-a. Uloga žena bila je vrlo značajna dobrim dijelom zahvaljujući i radu drugarica članova Partije i SKOJ-a koje su bile borci u bataljonu. Organizacije žena dobro su pripremile proslavu 8. marta. Zajedno sa pripremanjem proslave obavljeni su i izbori za opštinska rukovodstva AFŽ-a, a u maju je izabrano i sresko rukovodstvo. Posebno se ističe aktivnost Olge Previšić (predsjednica Sreskog odbora) i Zore Dragić (sekretar).

Veza sa Operativnim štabom za Hercegovinu održavana je preko Nevesinjskog polja i preko 1. udarnog bataljona koji je u to vrijeme vodio akcije protiv pete kolone u selima Donjeg Nevesinjskog polja. Veza je održavana i preko Mostara kao i bataljona »Bišina« koji je operisao na drumu Mostar — Nevesinje.

REORGANIZACIJA BATALJONA

U prvoj polovini januara 1942. godine u konjički srez dolazi Nenad Vasić, zamjenik komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu, sa oko 30 boraca i ovlaštenjima Operativnog štaba i Oblasnog komiteta. Početkom 1942. godine znatno je porastao broj boraca u bataljonu pa su formirane nove čete. Tako je već u aprilu bataljon imao 6 četa sa oko 450 boraca, od kojih preko 200 iz Mostara, oko 50 iz Konjica, Ostrošca, Jablanice, Ljubuškog i Sarajeva, 30 iz istočne Hercegovine a ostalo su bili mještani. Osim već postojećih četa formirane su čete na Zijemljima i na Dramiševu kao i Udarna četa. Ovu četu su sačinjavali borci iz istočne Hercegovine, Udarne desetine i po nekoliko boraca iz ostalih četa. To je bila veoma pokretna i dobro naoružana jedinica koja je služila za manevarsku borbu kao i za nanošenje iznenadnih i jakih udaraca neprijatelju.

U to vrijeme raspored četa i komandni kadar u četama bio je ovakav:

Prva četa u Bijeloj: komandir Rade Španac, komesar Risto Kalem Malović, zamjenik komesara Stjepan Šulentić, student iz Mostara.

Druga četa u Glavatičevu: komandir Miloš Raca, željeznički službenik, komesar Mustafa Pašić, radnik, zamjenik komesara Mustafa Temim, radnik — sva tri iz Mostara.

Treća četa u Blacama: komandir Leo Bruk, radnik, komesar Aziz Koluder, radnik — obojica Mostarci.

Četvrta četa u Dramiševu i Zaboranima: komandir Fahrudin Orman, agronom iz Ljubišnog, komesar Boro Radar, đak iz Mostara.

Peta četa u Zijemljima: komandir Blagoje Vučurević, seljak iz Bileće, komesar Enver Čemalović, tehničar iz Mostara.

Udarna četa: komandir Maksim Kovačević, radnik iz Grahova, komesar Milan Kandić, seljak iz Bileće.

Čete su bile različite po svom organizacijskom i brojnom stanju a imale su od 2 do 4 voda, ovisno o značaju pravaca koje su zatvarale ka slobodnoj teritoriji. Svaka četa imala je organizovane ekonome sa kuhinjama u sastavu vodova koji su bili razmješteni po selima i međusobno najčešće udaljeni po nekoliko kilometara. Hrana za jedinice dobijana je po razrezu narodnih odbora na domaćinstva, zatim putem rekvizicija od neprijateljskih elemenata i putem plijena koji je padao u naše ruke za vrijeme akcija vođenih sa susjednim, neprijateljski raspoloženim selima. Iz Mostara se redovno dotjerivala so i manje količine šećera za ranjenike. Materijal iz Mostara donosili su na svojim konjima seljaci iz Podveležja i Bijelog Polja, a iznosile su ga grupe boraca koje su dolazile u bataljon. Često smo u Mostar slali po odrede i materijal posebne kurire pri čemu su se naročito isticali: Mehmed Arap, Vaso Maslo, Huso Orman, Šerif Burić, Alija Kreso i dr.

U bataljonu je bila organizovana stalna bolnica koja je neprekidno imala svog ljekara — to je u početku bio dr Safet Mujić, zatim Enver Arapadžić, student medicine, te dr Isidor Papo i student medicine Albert Altarac Čin. U martu 1942. godine Mostar je poslao kompletну hiruršku poljsku bolnicu, dok je redovno snabdijevao bataljon raznim sanitetskim materijalom još od početka ustanka. Ova bolnica odigrala je neobično značajnu ulogu ne samo u jedinici nego i kod naroda tog kraja. Od prilično skromnih zaliha medikamenata, ljekari bolnice su odvajali jedan dio kako bi pomogli bolesnom stanovništvu. Naročito mnogo je učinjeno na preventivi. Može se reći da na terenu djelovanja Konjičkog bataljona nijednom nije došlo

do masovnih epidemija ni među borcima u jedinici ni među narodom — što se uglavnom može zahvaliti djelovanju partizanske bolnice.

Stalna veza sa Mostarom omogućavala je uvid u djelovanje okupatora i njegovih slugu. Uvijek se u bataljonu znalo ko je u Mostaru uhapšen, pogubljen, interniran i sl. Redovno su stizale informacije o akcijama naših drugova u gradu, atentatima i provalama u radnje koje su imale ustaške povjerenike, o upadima u ustaška nadleštva odakle su uzimane pisaće mašine i sl.

Bataljon je imao odlično organizovanu informativnu službu u Jablanici, Konjicu i Ostrošcu. Sve namjere neprijatelja, stacioniranog u ovim mjestima, bile su na vrijeme javljene štabu bataljona, kao i svaka promjena u snazi, jačini i sastavu garnizona u ovim mjestima. Na taj način bataljon je uvijek bio u stanju da se na vrijeme pripremi i energično reaguje na eventualne akcije neprijatelja.

Posebno je pozitivno uticala na moralno-političko stanje naših boraca briga Mjesnog komiteta KPJ za Mostar za porodice drugova koji su ostavljali žene i djecu i dolazili u bataljon. U radnji Ahmeda Demirovića i mlinu Omera Čurića izdavana su redovna mjesečna sljedovanja raznih artikala i brašna za porodice čiji su hranitelji bili u partizanskim redovima. Zatim, preko Narodne pomoći davana je i novčana potpora ovakvim porodicama.

Iako su vremenski uslovi u početku 1942. godine bili nepogodni za izvođenje vojnih akcija, ipak su pojedine čete stalno vršile napade na neprijateljska uporišta, uznemiravajući neprijatelja i ometajući mu koncentraciju.

Tako su 2. i 3. četa početkom februara izvele napad na žandarmerijsko-domobransko uporište u selu Vrdolje. Selo je branilo oko 50 žandarma i domobrana i 30 domaćih milicionera. Borba je vođena cijeli dan, a neprijatelja je pomagala i italijanska artiljerija iz Konjica. Neprijatelj je kuće pretvorio u bunkere i uspio da se održi čitav dan, a nastupom noći pobegao je u Konjic. U toj akciji poginuli su Franc Strmola, španski borac, i Nikola Lambić, član Partije, mještanin. Prilikom njihove sahrane u govorima je isticano bratstvo i jedinstvo za koje je prolivena krv Srbina i Slovenca.

Borci 5. čete izvodili su akcije na ustaše u Bijelom Polju, a 1. četa operisala je na drumu Konjic — Rama.

Jedna desetina 2. čete postavila je 1. aprila, u neposrednoj blizini sela, zasjedu ustašama iz Janjine. Jedan ustaša je ubijen,

a ostali su pobjegli u Bjelimiće i Konjic, dok se desetina spuštila u selo.

S obzirom na pojačanu aktivnost četničkog kapetana Branka Šoškića, čija je grupa sve intenzivnije radila na propagiranju četničkih ideja i na razbijanju bratstva i jedinstva, a izbjegavala svaku borbu protiv neprijatelja odlučeno je da se ista razoruža i protjera sa ovog područja. Pošto se pretpostavljalno da će Šoškić pružiti otpor, upućen je jedan vod Udarne čete da razoruža ili uništi tu grupu. Nakon upornog traganja početkom februara koje je trajalo nekoliko dana, četnička grupa je pronađena u selu Živanj. Do susreta je došlo noću u jednoj seoskoj kući. Četnici su odbili da pođu sa našim borcima u štab bataljona a sam Branko Šoškić je počeo borbu opalivši metak od koga je poginuo Branko Bošnjak Selo, đak iz Mostara. Od tog pucnja srušena je petrolejka i nastala potpuna pomrčina. Po mraku je došlo do opštег gušanja i borbe prsa u prsa. U tom metežu pobijeno je svih 7 četnika sa Brankom Šoškićem na čelu.

NEPRIJATELJ UBACUJE SVOJE ŠPIJUNE U NAŠE REDOVE

Na oslobođeno područje marta 1942. godine došao je konjički posjednik Mustajbeg Hadžihuseinović. U početku nismo znali za cilj njegovog dolaska na oslobođenu teritoriju pogotovo što je u svakom selu javno hvalio narodnooslobodilačku borbu a i uživao je glas uglednog građanskog političara odranije. Međutim, on se ubrzo povezao sa četničko-italijanskim eksponentima u Mostaru dr Ismetom Popovcem i sudijom Mustafom Pašićem koji su po nalogu Italijana radili na organizovanju antikomunističke i pročetničke milicije. Zbog toga je partizansko rukovodstvo odredilo Šefika Obada, učitelja iz Blagaja, da stalno prati Mustajbega Hadžihuseinovića. Konstatovao je da je Mustajbeg, iako je javno hvalio NOB, potajno radio na razbijanju partizanskih jedinica i organizovanju antikomunističke milicije. U ruke Šefika Obada pao je izvještaj koji je Mustajbeg napisao svome šefu Popovcu i u kome mu navodi imena ljudi koji su pristali da rade za ovu miliciju. Špijunski rad Hadžihuseinovića nije se završio samo na ovom izvještaju. Uhvaćeno je još jedno njegovo pismo Popovcu kao i odgovor na njega. Uskoro je Mustajbeg počeo da javno napada NOB na seoskim konferencijama računajući da će imati vremena da se ukloni od partizana. To mu nije uspjelo jer ga je jedna partizanska patrola uhvatila i sprovjela u štab u Glavatičevo. U štabu je ovom špijunu održano suđenje na kome je priznao svoj zločin, pa je osuđen na smrt.

Franjo Mraz: NA POLOŽAJU KOD TOLMANA (drvorez)

DIVERZANTSKE AKCIJE U MOSTARU I KONJICU

Pošto je konjički trgovac Ferhadbeg Kurtović sistematski radio na učvršćenju ustaške vlasti u Bjelimićima, odlučeno je da se ubije. Kaznu je izvršio omladinac Mehmed Taso, radnik iz Mostara, 18. aprila 1942. godine u 20,30 sati u Konjicu nasred ulice ispalivši mu u stomak 3 metka iz parabeluma. Sutradan su borci bataljona, sa obronaka iznad Konjica, posmatrali sahranu ubijenog izdajnika.

Borci ovog bataljona izvršili su dva atentata u Mostaru.

7. aprila bataljonski kurir Vaso Maslo udario je tri puta sjekicom po glavi četničkog glavešinu Radmila Grđića, a 29. aprila Sulejman Cišić Brato, đak iz Mostara, ubija iz pištolja ustašu profesora Malvića, ispalivši u njega 6 metaka.

Borci bataljona, skupa sa omladinom Mostara, izvršili su niz ekonomskih akcija na razne ustaške radnje u cilju snabdijevanja bataljona s raznim potrebnim materijalom i stvaranja fonda za pomoć boračkim porodicama.

Usljed stalnih borbi sa neprijateljem, a naročito sa kvislinzima, bataljon je ostao sa vrlo malo municije. Na predlog grupe boraca Mostaraca u kojoj su bili Mujo Čemalović Čimba, Rifat Frenjo, Mehmed Trbonja, Hasan Zahirović Laca, Živko Pepo Henči i Hamo Bostandžić — štab bataljona šalje ih u Mostar da iz vojnog skladišta u Sjevernom logoru uzmu municiju i da je donesu. Ovi drugovi su preko krova kasarne ušli u magacin i iznijeli 25 000 metaka i 7 pušaka. Sanduke sa municijom prenijeli su u kuću Živka Papa koja se nalazila neposredno uz logor. Na zidovima logora osvanule su parole: »Živjela KPJ«, »Živio drug Tito«, »Živio SSSR«, »Smrt fašizmu — Sloboda narodu«.

Policija, ustaška nadzorna služba i Italijani u grozničavom uzbuđenju uzaludno su krstarili gradom nekoliko dana pokušavajući da otkriju ljudi koji su im odnijeli oružje i municiju.

Dan kasnije mostarska organizacija im je stavila na raspolaganje jedan okupatorski kamion, koji je bio na opravci u jednoj auto-radionici. Municija i puške su noću potovarene u kamion i prevezene u Podvelež gdje su čekali seljaci Podvelešci sa konjima i prihvatinica iz bataljona.

Po dolasku u sjedište bataljona municija je podijeljena tako da je komandant bataljona Ibro Šator predao Slobodanu Šakoti, komesaru 2. bataljona, za Operativni štab za Hercegovinu 10 000 metaka, 7500 metaka poslato je 1. proleterskoj brigadi po naređenju Vrhovnog štaba. Ostala municija podijeljena je borcima bataljona koji su na taj način prestali biti »petometkovići«, kako su nas ustaše i četnici nazivali.

BORBA U SELU JANJINI

Od 6. do 8. aprila 1942. godine žandarmi i ustaška milicija iz Bjelimića i Zagorja napali su na naše odvojene partizanske straže u selima Janjina, Dramiševu i Seljane. Neprijatelj je u ovim akcijama imao oko 150 oružnika i milicionera, dok su naše snage u svakom od pomenutih sela raspolagale sa po 10 do 20 partizana.

U selu Janjini nalazila se desetina Ekrema Jusufovića koja je vršila patroliranje duž obale rijeke Neretve u cilju obezbjeđenja od Bjelimića. Opkolivši seosku kuću u kojoj su bili smješteni naši borci, ustaše su stalno vršile napade i uspjele da zapale krov. Naši drugovi su se branili do poslednjeg metka i, kad je plamen obuhvatio cijelu kuću, oni su poskakali kroz prozore i pokušali da se probiju kroz neprijateljske redove. Husnija i Mustafa Kanjo, radnici iz Mostara, poginuli su braneći se iz kuće i u njoj izgorjeli, dok su ostale borce ustaše pohvatale. Sedmoricu preživjelih drugova, ranjenih i povezanih, ustaše su povele u Bjelimiće. Ismet Kreso i Hilmo Hakalo svezanih ruku su skočili u Neretvu te, plivajući niz vodu nekoliko kilometara, uspjeli su da spasu živote i dođu u Glavatičevo u 2. četu. Poslije njihovog bjekstva ustaše su odmah strijeljale Fehima Jačića iz Sarajeva, Ekrema Jusufovića, radnika iz Mostara, Muhameda Skopljaka, radnika iz Visokog, dr Lea Šterna, pravnika iz Sarajeva, i Antu Zuanića, đaka iz Mostara. Poslije ovih ubistava ustaše su napustile selo Janjinu.

Zamjenik zapovjednika bjelimičke oružničke postaje 10. aprila 1942. godine izvještava zapovjedništvo 6. divizije, pored ostalog, i ovo:

»Pošto je prilikom borbe u selu Janjini bio vrlo jak otpor iz kuća gdje su se njih 9 bili zabarikadirali i uopšte kad su bili pozivani na predaju nisu htjeli da se predaju sve dotle dok kuća nije bila zapaljena i kad je bila kuća zapaljena pucali su iz kuće iako im je vatra sipala za vrat. Jedan od njih je bacio bombu sa prozora na miliciju te su napokon iskočili kroz prozor.

Borba sa partizanima koja se je vodila u Janjini bila je najgorčenija od borbi koje su vodene ovom prilikom, jer su partizani po cijenu života borili se sve dok pola krova od kuće nije palo u plamenu i kad nije bilo drugog izlaza skočili su kroz prozor i u tom času su pohvatani od naših oružanih snaga.«

U izvještaju se navode imena 5 ubijenih i dva teško ranjena oružanika. Za vrijeme borbi u selima Janjini, Dramiševu i Seljanima mi smo imali ukupno 9 mrtvih i 2 ranjena.

U bataljonu se uvijek uzimala za primjer herojska smrt naših drugova u selu Janjini i na njihovom primjeru vaspitani su naši borci u toku rata.

NEPRIJATELJSKA OFANZIVA I ČETNIČKA IZDAJA

Naše snage pripremale su početkom maja napad na jako ustaško uporište u Bjelimićima. Štab Kalinovičkog odreda uputio je na naš teren »Miljevinski dobrovoljački bataljon« radi zajedničke akcije na ustaše. Kako je u međuvremenu uslijedila ofanziva okupatora na Kalinovički odred, nije izvršen napad na Bjelimiće. Dobrovoljački bataljon je imao oko 150 boraca raspoređenih u 3 čete. Većina ih je nosila na kapi srpsku trobojku a jedan neznatan dio i petokraku. Komandant bataljona bio je Đorđe Vuković, seljak iz Rataja, a komesar Milan Adžić Lala iz 1. proleterske brigade. Članovi Partije bili su samo komesari, a u četama su postojale male kandidatske grupe i aktivni SKOJ-a. Po dolasku čete ovog bataljona raspoređene su u sela Zijemlje, Glavatičevo i Bijela.

Početkom maja počinje četnička izdaja u istočnoj Hercegovini. Italijani iz Nevesinja, preko Morina i Uloga a uz pomoć četnika, upadaju u Kalinovik. Naše jedinice u istočnoj Hercegovini se osipaju deserterstvom četničkih elemenata i dolazi do osipanja nekih bataljona. U ovom periodu pojačava se do maksimuma četnička propaganda na našem terenu, sa posebnim uticajem na sela Gornjeg Nevesinjskog polja: Dramiševu, Zaborane i Luku, zatim Živanj, Grdaču i Zijemlje. Četnici su koristili posebno sastav našeg bataljona koji je, pretežno, bio sastavljen od muslimana. Oni su prijetili italijanskom ofanzivom, isticali svoju »pobjedu« u istočnoj Hercegovini i govorili »Zar zbog mostarskih Cigana i balija da vam se popale sela?! Pobijte ih i protjerajte iz vaših sela« i sl.

Krajem maja na Zijemljima počinje dezertiranje mještana iz naših jedinica i boraca Miljevinskog bataljona. U četama dolazi do nepovjerenja među borcima, mještanima i Mostarcima, osjeća se opšta nesigurnost i podozrijevanje.

U takvoj situaciji održano je partijsko savjetovanje na Borcima i na njemu su doneseni ovi zaključci:

- pojačati politički rad,
- u slučaju ofanzive zadržati se na terenu planine Velež i planine Prenj u kom cilju obezbijediti hranu u tim rejonima,
- pojedince u četama za koje se zna da su pročetnički elementi razoružati,

— posebnu pažnju obratiti jedinicama Miljevinskog dobrovoljačkog bataljona,

— ne vršiti zamišljenu reorganizaciju, tj. formiranje Mostarskog odreda; Mostarski bataljon na prostoriju Zijemlje — Podvelež, a Konjički bataljon na teren Blaca — Borci — Glavatičovo — Zaborani.

Iako je na savjetovanju bilo predloga da se bataljon skoncentriše i, preko pl. Bitovnja, pl. Zec, pl. Bokševica i Konjica — izvrši pokret za Ostrožac, gdje je narod, naročito muslimanskih sela, tražio dolazak partizanskih jedinica — ipak su ti predlozi bili odbijeni na insistiranje nekih drugova, a posebno Nenada Vasića, i bataljon se zadržao na starom terenu, ugroženom od četničke izdaje.

U jeku italijanske ofanzive u istočnoj Hercegovini, da bi privežali na sebe dio neprijateljskih snaga, odlučeno je da se izvrši napad na ustašku miliciju u selu Kakat. Napad na ovo selo trebalo je da izvrši 5. četa, Udarna četa i jedna četa Miljevinskog bataljona. Rukovodstvo ove akcije izviđalo je jednim vodom (u kome je bila većina mještana) položaje za napad. Prilikom izviđanja vod je dezertirao i pokušao, zajedno sa ustašama, da likvidira rukovodioce akcije. Ovi su to na vrijeme osjetili i povukli se. Izdajnici su postavili zasjedu četama koje su u toku noći pošle u napad, a većina mještana skupa sa borcima iz Miljevine, dezertirala je iz četa, te je cijela akcija propala.

Dan kasnije na Zijemlje je došao kurir iz Dramiševa i izvjestio da su četnici u Dramiševu (dotle borci Miljevinskog dobrovoljačkog bataljona) razoružali nekoliko Mostaraca u 4. četi. Tada se uputio Nenad Vasić sa jednom desetinom Udarne čete u Dramiševe da vidi šta se tamo događa i da, po potrebi, interveniše. Četnici su kod Dramiševa dočekali naše borce iz zasjede i tom prilikom poginulo je nekoliko drugova, dok se nekolicina uspjela spasiti a među njima i Vasić. Komandir Zaboranske čete, Fahrudin Orman, krenuo je sa grupom boraca da izvidi šta se dešava u Dramiševu, ali i on je bio dočekan od četničke zasjede i svi su bili pobijeni.

Četnici mještani, bivši partizani, uz punu podršku seljaka iz Dramiševa, Luke i Zaborana razoružali su i pobili sve partizane Mostarce koji su bili među njima a zatim i one koji su se u to vrijeme nalazili na okolnim stražama i čuvali njihova sela od upada ustaša.

Četnici su zatim krenuli na kasarnu (školu) u Zaboranima gdje se nalazilo 6 drugova i 2 drugarice, koji su im se suprotstavili i junački se borili cijelu noć i dan te pod zaštitom mraka druge noći se uspjeli probiti u Glavatičovo.

Dvije partizanke koje su bile učiteljice u njihovim selima, četnici su silovali a zatim ih strijeljali.

U ovoj četničkoj izdaji pobijeno je 27 partizana i dvije partizanke, tako da je praktično izbačena iz stroja 4. četa na Zaboranima.³

Poslije zločina koje su izvršili četnici u Zaboranima, umjesto da rukovodstvo bataljona hitno i energično interveniše u razoružavanju četnika ono je na uporno insistiranje opunomoćenika Operativnog štaba za Hercegovinu, pošlo da traži planinska naselja na Prenju (Tisovica i Rječica) gdje je trebalo da se povuče bataljon. Poslije izviđanja na koje je išao skoro čitav štab bataljona (Nenad Vasić, Ibro Šator, Vaso Gnjatić) sa nekoliko boraca mještana, odlučeno je da se bataljon prikupi i izvrši pokret pravcem Boračko Jezero — Boračka Draga — Crno Polje — Jezerce — Tisovica. Da bi se ovo ostvarilo, pošli su: na Bahtijevicu i Ratkamen Ibro Šator da prikupi Udarnu i 5. četu, Vasko Gnjatić u Glavatičeve da povuče 2. četu a Džemal Bijedić na Blace da povuče 3. četu.

U međuvremenu četnici su, poslije uspjeha u Zaboranima, na čitavom terenu »digli glave«. Mještani su masovno dezertirali iz bataljona, a naročito iz Dobrovoljačkog bataljona. Zbog toga je odlučeno da se razoružaju borci Dobrovoljačkog bataljona što je i sprovedeno. Samo nekolicini kandidata i skojevaca su ostavljene puške. Ostali su razoružani i sa propusnicama upućeni kućama.

Isto tako odlučeno je da se puškomitrailjezi i municija daju provjerjenim borcima — uglavnom Mostarcima. Tako su sačuvani svi puškomitrailjezi sem jednog.

Zbog sporosti naše akcije a i nebudnosti četnici su se povezali između sebe i u kratkom roku izvršili napad na 1, 2. i 3. četu. Tako su 14. juna četnici iz Dramiševa, Zaborana, Čićeve i Glavatičeva napali na partizane u Glavatičevu i ubili četiri druga,⁴ dok su ostali uspjeli da se povuku na Boračko Jezero i

³ Od četnika na Zaboranima su pobijeni slijedeći drugovi: Ibro Alikalfić Duje, radnik, Muhamed Čerkić, radnik, Ibro Džaferović, radnik, Muhamed Hadžiomerović, đak, Mustafa Kreko, radnik, Branko Kosjerina, službenik, Omer Novo, radnik, Pero Lažetić, radnik, Mujo Repak, radnik, Tomo Stipić, radnik, Hido Sarić, đak, Šehović Salko, radnik, Šestić, radnik, Šimić Neda, radnica, Fikret Vila, radnik — svi iz Mostara, Hasan Daupović Škoda, radnik, Abdulah Dizdarević Dule, radnik, Mit-had Dizdarević, radnik, Fahrudin Orman, inž. agronomije — sva četvoricu iz Ljubuškog, Alija Muratbegović, đak iz Gabele, Kemal Kadić, đak iz Konjica, Danilo Kovačević i Alekса Vujošević, seljaci iz Grahova, Simo Vujačić, seljak iz Vilusa i drugi.

⁴ Prilikom odstupanja 2. čete iz Glavatičeva, od četnika su poginuli: Slavko Belša, đak iz Konjica, Nedžad Hačam, radnik iz Mostara, Geno Lesl zv. Jovo Španac, radnik iz Zagreba, i Mujo Pašić, radnik iz Mostara.

dalje na Tisovicu. 15. juna povukle su se Udarna i 5. četa bez većih gubitaka,⁵ iako je povlačenje vršeno uz stalnu borbu sa četnicima i ustaškom milicijom iz Gornjeg Nevesinjskog polja pod komandom Čatića.

16. juna četnici su napali partizane 1. čete u selu Bijela. Tom prilikom pогинуло је 15 drugova,⁶ dok su se ostali spasli probijanjem u raznim pravcima a nekoliko ih je bilo pohvatanо, razoružano i predano policiji u Konjicu. Nekolicina drugova koji su se probili iz škole u Bijeloj došla je na Tisovicu.

Lančani razvoj četničke izdaje zahvatio je i 3. četu. 15. juna četnici su razoružali nekoliko naših boraca iz voda u Spiljanima a jedan dio se povukao preko Boraka i Crnog Polja za Tisovicu. Komanda čete sa vodom na Blacama odstupila je preko Bjelašnice na pl. Igman gdje se udružila sa ostatkom Kalinovičkog odreda. Sa ovim vodom (njih 13) odstupio je i Džemal Bijedić. Poslije oslobođenja Prozora ovaj vod se ponovo uključio u sastav bataljona. Iz 3. čete je pогинуло 6 boraca.⁷

Peta četa se povlačila pod borbom u kompaktnom sastavu pa su gubici u ovoj četi bili relativno mali zbog blagovremene intervencije komande čete koja je na vrijeme razoružala četnike. Zajedno sa ovom četom povlačila se i Udarna i dijelovi 4. čete. Poslije izvršenog povlačenja jedan vod 5. čete, pod komandom komesara čete, štitio je odstupnicu ostalim dijelovima bataljona prilikom odlaska na Tisovicu. Tako se ova partizanska jedinica našla potpuno usamljena na teritoriji koju su četnici već bili stavili pod svoju kontrolu.

Kada je ovaj vod, sastavljen od provjerenih boraca komunista — uglavnom Mostaraca, dva dana poslije ostalih jedinica stigao na Borke, zatekao je tamo mučnu situaciju. Razularena četnička rulja tražila je od partizana da predaju oružje, a kada su to ovi odbili, izgledalo je da će četnici svakog trenutka otvoriti vatru na partizane. U tom momentu seljaci, naročito žene

⁵ Prilikom probijanja 3. čete sa Zijemalja ginuli su, takođe od četnika: Nijaz Bajat, đak iz Mostara, Dušan Konstantinović, radnik iz sela Baćevića kod Mostara.

U borbi na položaju Lipeta pогинули: Nazif Čišić i Hojlaš Muhamed, radnici iz Mostara.

⁶ U Bijeloj su pогинули: Hivzija Brkić, đak, Remzija Čišić, radnik, Avdo Bošnjak, radnik, Milan Ivetić, radnik, Branko Kosjerina, radnik, Muhamed Šapuh, radnik, Stjepan Šulentić, student, Muhamed Taslaman, radnik, Vejzović Avdo, radnik i Zalihić Muhamed, radnik — svi iz Mostara, Sulejman Čilić, đak iz Jablanice, Finci, đak iz Sarajeva, Ahmed Grčić, student iz Konjica, Mujo Hubana, seljak iz Bijelog Polja kod Mostara, Montiljo, đak iz Sarajeva.

⁷ Od četnika u Blacama i Spiljanima pobijeni su: Salko Gijo Halil Hrnjičević, radnici iz Ljubuškog, Hasan Hajdo, Ibro Pezo i Elfa Šaran, radnici iz Mostara i Levi, student iz Sarajeva.

i djeca, umiješali su se među partizane psujući četnike i optužujući ih za vjerolomstvo i izdaju. Tako je narod ovih sela spriječio masakr.

Neposredno iza toga mještani — simpatizeri NOP postavili su oružano obezbjeđenje i na taj način zaštitili odstupnicu ovoj partizanskoj jedinici koja se povukla na Tisovicu bez gubitaka.

Oko 20. juna na Tisovici je bio prikupljen bataljon u jačini od oko 280 boraca. Prilikom četničke izdaje poginulo je oko 57 drugova i drugarica, dok je manji broj bio ranjen.

Komandant četnika u Glavatičevu Maksim Knežević 20. juna uputio je zapovjedniku ustaške oružane postaje u Bjelimićima izvještaj u kome, između ostalog, piše:

»Od četničkog štaba Nevesinje a preko italijanskog generala Luzania dobio sam naređenje da čistim partizane iz sreza konjičkog što i činim itd...«

NOVI ZADACI KOJI SU POSTAVLJENI PRED BATALJON

Na Tisovici, gdje se bataljon prikupio, održan je sastanak vojnog i partijskog rukovodstva bataljona, formirane nove čete i postavljene njihove komande. Na tom sastanku raspravljalo se o budućim akcijama bataljona. Diskutovano je o dvije konцепције:

Prva: Budućnost bataljona je neizvjesna. Treba se držati planine Prenj (na kojoj su se već pojavili četnici) pa radi pokretljivosti jedinice treba sve slabe i iznemogle borce uputiti u Mostar. Protagonista ovog stava bio je Nenad Vasić.

Ovdje je došla do izražaja i teza o tzv. čuvanju proletarijata za drugu etapu — za klasnu borbu, a to je, u stvari, bilo uzmicanje pred neposrednim zadacima i izraz izvjesne demoralizacije, zbog čega su pored ostalog, nosioci ovog stava bili kasnije isključeni iz KPJ.

Druga: Poslije reorganizacije bataljona sa cijelokupnim ljudstvom krenuti na desnu obalu Neretve i povezati se sa Livanjskim odredom. Ovu koncepciju zastupao je Franc Novak i ona je, uglavnom, usvojena.

Na žalost, ipak je 20 iznemoglih drugova bilo upućeno u Mostar, ali ih je većina usput pohvatana ili pobijena od četnika; neki su uhapšeni u gradu, dok se samo mali dio uspio spasti.

Odmah poslije reorganizacije bataljon je dobio i novo ime — »Mostarski bataljon«, što je u stvari i bio još od početka ustanka u ovom kraju.

Partijsko rukovodstvo donosi odluku da se grupa članova Partije — mještana vradi na teren Borci — Jezero, gdje se stanovništvo u toku četničkog puča, u svojoj velikoj većini, našlo na strani partizana.

23. juna prve jedinice našeg bataljona silaze u sela Javorak, Idbar, Dobrigošće i Bunari. Ovdje je uzet predah i izvršeno povezivanje sa Jablanicom i Konjicom.

Bataljon je imao priličnu komoru, nekoliko teških ranjenika i veliki broj stoke te je nakon ispitivanja situacije donešena odluka da se izvrši likvidacija žandarmerijske posade u Ostrošcu i preko mosta pređe na desnu obalu Neretve u pravcu Prozora.

Za vrijeme boravka u Čelebićima borci bataljona su saznali da se u zatvoru u Konjicu nalazi 12 naših zarobljenih drugova te su zahtjevali da se, po svaku cijenu, izvrši prepad na zatvor i oslobode naši drugovi. U početku se štab bataljona držao rezervisano, ali je na pritisak boraca odlučeno da se grupa od 5 drugova uputi u Konjic.⁸ Noću 29/30. juna ovi drugovi su pored straže ušli u Konjic, preko zida upali u zatvor, oslobodili sve naše drugove sa još tri uhapšena omladinca i jednom drugaricom — ukupno njih 16. Iste noći preko Neretve se prebacila cijela kolona i rano ujutro stigla u bataljon i pozdravljena od svih boraca.

Noću 4/5. jula bataljon zauzima Ostrožac. Neprijateljska posada je bezglavo pobegla pred partizanima. 6. jula ujutro naše jedinice se povlače iz Ostrošca ne znajući da proleteri vode borbe od Bradine do Konjica. 7. jula proleteri, predvođeni Vrhovnim štabom oslobođaju Konjic, a mi se ponovo vraćamo u Ostrožac i naše patrole susreću se sa patrolama 1. proleterske brigade.

Susret sa proleterima ogromno je podigao moral boraca bataljona, a mnogi od njih su tada po prvi put vidjeli svoga vrhovnog komandanta — druga Tita.

Uskoro zatim bataljon se odvaja od svoje teritorije, postaje Udarni bataljon i nešto kasnije ulazi u sastav novoformirane 10. hercegovačke brigade.

Enver ĆEMALOVIĆ
Ibro ŠATOR

⁸ U oslobođanju zarobljenih boraca učestvovali su: Safet Alagić, radnik iz Konjica, Mujo Ćemalović, radnik iz Mostara, Abdulah Lugić, đak iz Konjica, Mehmed Trbonja, radnik iz Mostara i Hasan Zahirović iz Mostara.

SELO ZBJEG 1941. GODINE

Selo Zbjeg nalazi se oko 5 kilometara jugozapadno od Slunja, u kotlini između brda: Debele glave, Plieša, Melnice, Suvog Slunja, Čardaka, Lipovog vrha, Popović-vrha i Kneje. To je tipično brdsко naselje, sa raštrkanim kućama. Pre rata ovo selo je brojalo 128 kuća sa oko 768 stanovnika. Kroz Zbjeg vodi bolji seoski put od Slunja prema Rakovici, Toboliću i Plaškom.

Prema predanju ovo mesto je naseljeno Srbima koji su ispred Turaka izbegli iz Bosne još u XVI veku.

Uslovi života pre II svetskog rata, a i ranije, bili su vrlo teški. Narod se pretežno bavio stočarstvom i ratarstvom. Čim bi nastupila sušna i nerodna godina, mnoga domaćinstva su bila prinuđena da prodaju stoku po vrlo niskim cenama. Većina ljudi iz sela, pored obrade svoje zemlje, morala se baviti sezonskim radovima kako bi došla do dopunskih sredstava za opstanak, jer je škrta zemlja davala malo prosa i kukuruza, osnovne hrane u ovim krajevima. Imućniji seljaci su dolazili do vrlo jeftine radne snage. Neposredno pred prošli rat, kopač u selu Zbjeg za dan rada plaćan je od 5 do 10 dinara. Neki su radili samo za hranu. Mnogi iz ovog siromašnog kraja odlazili su kao nekvalifikovana radna snaga na rad u Ameriku, zapadnu Evropu i druge zemlje da bi i na taj način prehranili svoje porodice.

Selo Zbjeg je najveće u odnosu na okolna sela i zaseoke (Vrelo Mrežnice, Tuk, Mrzlo Polje i Jarak), te su oni u toku rata gravitirali ka Zbjegu i zajedno s njim činili celinu.

*

Brza kapitulacija stare jugoslovenske vojske primljena je u Zbjegu sa čuđenjem. Od Bihaća su prolazile grupice ili pojedini pripadnici bivše vojske, utučeni i izgubljeni. I mnoge me-

štane Zbjega rat je zatekao u vojski, a devetorica su otišla u zatrobljeništvo i upućena na rad u Nemačku.

Dolaskom okupatora i pojavom ustaške vlasti kod naroda je nastupila nesigurnost i strah. Prve ustaške patrole iz Slunja došle su u Zbjeg sa pretnjama i pozivom da se prijave svi koji imaju oružje i da ga lično predaju, uz garanciju da im se neće ništa desiti. Tada počinju hapšenja viđenijih ljudi u selu i onih za koje se čulo da imaju oružje i vojničku opremu. U maju 1941. odveli su desetak seljaka iz Zbjega, Mrzlog Polja i Vrela Mrežnice, o kojima se više ništa nije čulo. Mnogi su bili tučeni i prebijani po ustaškim zatvorima, pa i na mestima gde bi ih ustaše susrele.

Bez obzira na pretnje i pozive seljaci nisu predavali oružje, već su ga još bolje sakrivali.

Ustaške vlasti pre nego što su počele sa masovnim hapšenjem i odvođenjem ljudi, pokušale su, raznim varkama, da se predstave kao zaštitnici siromaha. Tako su u proleće 1941. zaplenile žito Milice Barać i obećale da će ga podeliti siromašnim seljacima. No, niko se nije javio da primi žito.

Obaveštenja o događajima u drugim krajevima naše zemlje i u svetu nije bilo. U selu nije bilo članova KPJ niti politički uzdignutih ljudi, a usled pretnji i mera ustaških vlasti zavladao je opšti strah, malo se ko kretao van sela, te zbog toga ljudi nisu bili obavešteni o događajima.

U zoru 30. jula ustaške patrole iz Slunja našle su se u selu Zbjegu, pozivajući da se sakupe svi ljudi od 16 do 60 godina kod škole, jer će, navodno, doći neki viši ustaški rukovodilac iz Zagreba, koji će održati govor i dati potrebna objašnjenja o nekim važnijim pitanjima. U nastojanju da sakupe što više ljudi, ustaške patrole su se prema narodu lepo ophodile, sve dok nisu oko škole sakupile blizu 50 ljudi. Sakupljene ljude ustaše su opkolile, vezale, a zatim poterale prema Slunju i u jednom boriku kod sela Lađevca ih pobile. Tako je stradalo 45 ljudi. Istog dana i na isti način izvršeno je hapšenje ljudi i u okolnim selima, prema opštem ustaškom planu o masovnom uništavanju Srba u Kordunu.

PRIPREME ZA USTANAK — FORMIRANJE ODREDA

Sutradan 31. jula, u Goljacima, povrh sela, okupila se veća grupa ljudi iz Zbjega, među kojima je bilo i onih koji su imali vojničke puške ili neko drugo oružje. Ljudi su tražili načina kako da se organizuju radi odbrane golih života i sprečavanja ponovnog dolaska ustaških patrola. Iz ove grupe je oformljen

tzv. odbrambeni odred (seoska straža) od 15 drugova,¹ naoružanih sa 10 karabina i 3 lovačke puške. U ovo vreme odredu se još nisu bili pridružili drugovi iz Mrzlog Polja i Vrela Mrežnice.

Za komandira odreda izabran je Milan Brujić, a kao opšti rukovodilac, kasnije politički radnik, Dragić Brujić.

Inicijator za formiranje ovog odreda bio je Mićo Barać, metalski radnik, rodom iz Zbjega, čiji su roditelji živeli u Rakovici.²

Dragić Brujić upoznao se sa Mićom Baraćem u junu 1941, na kosidbi u Mrzlogom Polju. Mićo je tada došao iz Zagreba, sav isprobijan. Prilazio je koscima i stupao s njima u razgovor. Tako je došlo i do prvog susreta i poznanstva Dragića i Miće.

Prvi susret i razgovor Dragića i njegovih drugova s Mićom Baraćem omogućili su im da shvate kakva im opasnost preti od ustaša. Zahvaljujući tome uspeli su da se sklone prilikom prvog masovnog hapšenja. Pored Miće, Okružni komitet KPH za Karlovac poslao je na ovaj teren i Stjepana Milašinčića Šilja,³ španskog borca, radi formiranja i rukovođenja partizanskim odredom. Njihov neposredni saradnik i pomoćnik bio je Dragić Brujić.

Neposredni zadatak našeg odbrambenog odreda bio je da organizuje patroliranje po selu, kako ustaše ne bi ponovno izvršile upad i odvele ljudе. Izvršena je podela seoskih straža po grupama i zaseocima. Zadatak odbrambenog odreda bio je takođe i prikupljanje oružja i organizovanje ljudi za odbranu sela u slučaju eventualnog napada od ustaša iz Slunja.

Odbrambeni odred (seoska straža) sela Zbjeg postojao je sve do 27. avgusta 1941, kada je preformiran u Zbješki partizanski odred.

Pre nego što je preformiran u partizanski odred, u cilju jedinstvenog usmeravanja organizacije i dejstva odreda, Mićo

¹ U odredu su bili: Dragić Brujić, Mićo i Dane Barać, Milan i Miladin Brujić, Đuro Popović Zec, Mane Raljić, Milan Kosovac, Dane i Miladin Miljković, Milan Grahovac, Đuro Pilja, Mane Radmanović, Milan Momčilović i Radonja Dodig.

² Rođen je 1915. godine. Otac mu je bio putujući trgovac. Mićo je završio osnovnu školu u Rakovici, a zatim je učio mehaničarski zanat u Zagrebu, gde je ostao do početka rata. Zbog aktivnosti u radničkim i sportskim organizacijama, neposredno pred rat postaje član SKOJ-a. Marta 1941. godine ustaške vlasti su ga uhapsile i proterale iz Zagreba. Od proleća do početka ustanka lečio se od batina koje je dobio od ustaša. Za vreme boravka u Mrzlogom Polju, iako se još kretao na štakama, aktivno deluje na osnovi direktiva KPJ. Ubrzo je pristupio organizovanju seoskih straža u vidu odbrambenih odreda. Poginuo je prilikom napada na Tržić, 22. februara 1942. godine, kao komandant 3. bataljona Grupe kordunaških odreda.

³ Poginuo 17. novembra 1941; proglašen za narodnog heroja.

Barać je zajedno sa Dragićem i Milanom Brujićem, otišao u Gornje Primišlje, gde je još od pre rata postojala partijska organizacija. Tada je u Debeloj glavi već bio oformljen partizanski odred od 30 ljudi. Oni su tražili direktive i pomoć za dalju organizaciju rada. Prvi susret naši drugovi su imali sa članovima KPJ iz Gornjeg Primišlja, Milošem Kukićem i Dušanom Livadom.

Stjepan Milašinčić Šiljo se već tada nalazio na terenu Primišlja. On je 19. avgusta došao u Zbjeg zajedno sa Milošem Kukićem i održao sastanak sa članovima odbrambenog odreda u kući Dragića Brujića. Naveče je održan širi zbor na Kolištu. Bilo je prisutno oko 60 ljudi. Govorio je i Šiljo, koji je seljacima predstavljen kao rukovodilac i Hrvat, poslat od strane Okružnog komiteta za organizatora i rukovodioca ustanka u našem kraju. Posle njega govorio je i Mićo Barać. Nakon održanog zbora Šiljo, Mićo i Miloš Kukić otišli su u obližnja sela Tobolić i Močila.

Po njihovom povratku iz Močila, 27. avgusta, na putu kod Šajera Sare Vukelić, Zbješki partizanski odred položio je partizansku zakletvu. Pred postrojenim odredom raport je Šilji predao Milan Brujić. U rukovodstvu Zbješkog partizanskog odreda ostali su isti oni koji su rukovodili i odbrambenim odredom, s tim što je Dragić Brujić imenovan za komesara odreda.

Mićo Barać je otišao u sela Kordunski Ljeskovac i Bugar radi formiranja partizanskog odreda, gde je postao i komandir novoosnovanog odreda.

AKCIJE ODREDA

Zbješki partizanski odred u početku je brojao 27 ljudi sa 18 karabina, 4 lovačke puške i nešto pištolja. U partizanski odred, sem onih koji su sačinjavali odbrambeni odred, ušlo je još 12 boraca, a nešto kasnije još 4.⁴ Tako je Zbješki odred krajem septembra 1941. brojao 30 ljudi, ne računajući Miću Baraća, koji je u to vreme bio rukovodilac za teren Zbjega, Močila i Kordunskog Ljeskovca.

Nakon položene zakletve, Zbješki odred je otišao na položaje prema selu Slušnici, iznad sela Jarka, da bi zaštitio selo od ustaša iz Slunja (ustaše su već bile spelile Mrzlo Polje i pobile sve one koji su im pali u ruke).

⁴ Dušan Popović, Miloš Miljković, Mićo Sekulić, Ilija Ralić, Dane Kotur, Branko, Rade, Dušan i Mile Ribar, Simo Smoljenović, Dane i Nikola Krnjić. Kasnije su stupili: Dragan Popović, Vlado, Milan i Bogdan Kosanović.

Dok je odred bio na položaju, 29. avgusta je došlo do sukoba između ustaša i partizanskog odreda iz Gornjeg Primišlja, kod Livadine lokve. Odred je potisnut prema Debeloj glavi. Ustaše su počele paliti kuće. Pored Toboličkog odreda u pomoć je pritekao i deo Zbješkog odreda, koji je stigao trčećim korakom od Slušnice do Gornjeg Primišlja (oko 9 kilometara). Ustaški napadi su tada odbijeni. Ovo je bila prva pomoć u vidu sađestva partizanskih odreda tog kraja. U isto vreme ovo je bila prva borbena akcija Zbješkog odreda. Pre ovoga je vršio manje akcije rušeći telefonske stubove.

Jedna od najvećih borbenih akcija Zbješkog odreda, izvršena zajedno sa Močilarskim odredom, bila je zaseda na Prisjeci, na cesti između Slunja i Rakovice, 17. septembra 1941.

Pre toga, 2—3 dana ranije, izvršeno je spajanje odreda iz Gornjeg Primišlja sa Zbješkim. Zbješki odred pojačan Primišljacima brojao je tada preko 50 ljudi. U akciji na Prisjeci on je obezbeđivao Močilarski odred, koji je pripremao napad na Prisjeci pod rukovodstvom Miće Baraća i Miloša Kukića. Cilj zasede je bio da se sačeka neprijatelj i nanesu mu se gubici kako ovu komunikaciju ne bi više nesmetano koristio. Pored odreda, u pozadini na jednoj kosi nalazila se grupa od 50 do 100 nenaružanih ljudi iz Močila, koji su služili kao rezerva.

Oko 18 časova pojavila se manja kolona koja je išla u pravcu Slunja. U koloni se nalazio i ustaški bojnik »gradskog redarstva« u Bihaću. Iza kamiona, na kome su se nalazili žandarmi i ustaše, išao je automobil ustaškog bojnika, zatim automobil predstojnika gradskog redarstva i, najzad, još dva kamiona sa žandarmima. Kolona je puštena na blisko odstojanje, a onda je Mićo Barać s pištoljem u ruci skočio na papuču prvog kamiona i ubio šofera. To je bio znak iza kojeg je osut plotun iz partizanskih pušaka. Iznenadjeni neprijatelj bio je napadom potpuno razbijen. Ranjen je predstojnik ustaškog redarstva, ubijen šofer prvog kamiona, jedan agent i njegova žena koji su se nalazili u drugim kolima. Ubijena su, osim toga, još tri žandarma i više ih je ranjeno. Kamioni su spaljeni. Ostale ustaše i žandarmi koji su se nalazili u koloni, panično su pobegli.

Kao odmazdu za ovu akciju ustaše su sutradan, 18. septembra, spalile sela Slušnicu i Broćanac, potpisnuvši naš odred koji nije bio u mogućnosti da ih spreči. Zbog ovoga je došlo do izvesnog kolebanja kod seljaka, koji su nam prigovarali što smo izvršili akciju i izazvali ustaše da naprave zgarišta od njihovih kuća. Trebalo je puno ubedivanja i objašnjavanja da bi ustaše to isto učinile i da nije bilo akcije.

Posle spaljivanja Slušnice i Broćanca trebalo je prihvatići nekoliko stotina lica koja su ostala bez krova nad glavom. Ova

obaveza je, uglavnom, pala na Močila i Zbjeg, inače siromašna sela.

Akcije našeg odreda su kasnije izvođene na širem prostoru prema Saborskom, Pribolu, Ličkim Jesenicama i Dubravama. Krajem septembra Zbješki i Močilarski odred napali su na Saborsko i tom prilikom upali u pilanu, koja je onesposobljena za rad. Ovo je bio prvi upad u jedno hrvatsko selo, čiji su se žitelji mogli uveriti da su partizani istinski narodni borci.

Devetog oktobra 1941. Zbješki i Močilarski partizanski odred izveli su još jednu akciju u Prisjeci na istom mestu gde i prethodnu. Dočekana je manja kolona koja je dolazila od Slunja. Tom prilikom su ubijena 2 žandarma i zaplenjene 2 puške, kao i 1 poljski telefon sa nekoliko koturova telefonske žice. Polupana su i jedna kola u kojima je vožen materijal. Zbog nekih slabosti i delimičnog neuspeha ove akcije smenjen je komandir Zbješkog odreda, a mesto njega je postavljen Mane Radmanović (poginuo 1943). Bio je vrlo omiljen kod drugova, poznat kao staložen komandir i veoma hrabar.

FORMIRANJE 3. BATALJONA

Početkom oktobra formiran je 3. bataljon Komande Korduna i Banije od partizanskih odreda koji su postojali na terenu kotara Slunj. 1. četu ovog bataljona sačinjavali su Zbješki, Močilarski i Tobolički odred; 2. — odredi sela Mašvine, Kordunski Ljeskovac i Bugar i 3. četu — Plaščanske Doline, Jesenica i Blata.

Slobodna teritorija koju je kontrolisao 3. bataljon prostirala se od Dubrava do Bugara, između pruge Josipdol — Plaški i Slunja.

Za komandanta bataljona postavljen je Stjepan Milašinčić Šiljo. Komesar bataljona bio je Dragić Brujić. Ovaj bataljon pripadao je trećem rejону, pošto je Kordun tada bio podeljen u četiri rejona, a kasnije u šest rejona. Partijski komitet ovog rejona zvao se Treći rejonski komitet.

Komandiri i komesari četa 3. bataljona bili su: 1. četa — komandir Dane Čaćić, komesar Sveti Ilić; 2. četa — komandir Mićo Barać, komesar Vilim Galjer Šišo; 3. četa — komandir Stevo Čuturilo, komesar Drago Domjanović.

Ovakva formacija i sastav starešina ostali su do sredine januara 1942. Posle Šilje za komandanta bataljona došao je Kuštrin (Savić) Mihajlo, a zatim Mićo Barać i, posle njega, Vjekoslav Klobučar Čort. Pošto je Dragić Brujić bio izabran za člana

Kotarskog NOO i primio dužnost tajnika, to je za komesara bataljona postavljen Branko Latas, koji je do tada vršio dužnost političkog radnika u Plaščanskoj Dolini.

Prva akcija novoosnovanog 3. bataljona bio je napad na italijansku stražu u Plavča Dragi, kod zaselaka Vukasa i Vezmara ispod Kneje. Akcije su planirane za 17. novembar. Cilj akcije bio je da se zapleni puškomitrailjez, koji nam je nedostajao. Močilarski i deo Zbješkog odreda su određenog dana izvršili napad na stražaru kod Vukasa. Tobolički odred, međutim, nije izvršio svoj zadatak zbog pritiska seljaka, koji su se bojali da će posle Italijani spaliti Tobolić.

Pripreme za akciju kod Vukasa bile su slabo organizovane zbog čega smo pretrpeli težak gubitak. Poginuli su komandant bataljona Stjepan Milašinčić Šiljo i Zarko Čujić, politički radnik. U akciji je učestvovalo 52 borca. Plan je bio da se s grupom bombaša izvrši prepad na baraku, a zatim da ostali izvrše juriš i tako likvidiraju italijansku stražu, koja je brojala oko 40 ljudi.

Komanda bataljona je računala da se italijanska straža nalazi samo u jednoj baraci. Međutim, jedan deo se nalazio i u kućama Miće i Marka Vukasa, koje su bile udaljene 150—200 metara južno. Tu se nalazio puškomitrailjez sa posadom.

Komandant bataljona Stjepan Milašinčić odabrao je grupu bombaša od 12 ljudi sa kojom je jurišao na baraku. Šiljo je tada poginuo pred barakom, iznoseći Zarka Čujića. Bila je veoma mračna, kišna noć kada je počela akcija. Grupa je jurišala prema baraci gotovo nasumice. Nakon eksplozije prvih bombi Italijani su obnovili vatru iz barake i okolnih kuća. Kod naših boraca je tada nastala izvesna zbrka, naročito kada se čulo da su poginuli Šiljo i Žarko. Naši su počeli da se povlače. Ishod akcije bio je za nas poražavajući. Na samim vratima baraka je, osim toga, ranjen Božo Momčilović, koji se rvaо s nekim Italijanima. Jedva je iz gužve iznesen. Oteli smo svega jedan italijanski karabin, koji nas je skupo koštao.

Pogibijom Stjepana Milašinčića naš bataljon, a i ceo ovaj kraj, izgubio je dobrog rukovodioca i druga. Izvesno vreme smo morali kriti od naroda, pa i boraca, da je Šiljo poginuo. Kod jednoga dela nastupila je izvesna demoralizacija i potištenost.

U međuvremenu su vršene manje akcije na Slunj i na Rakovicu gde su se nalazili ustaše i Italijani. Cilj ovih demonstrativnih napada bio je da se olakša položaj partizanskim odredima u donjem delu Korduna na koje su ustaše i Italijani vršili ofanzivu. U zimu 1941. godine onemogućena je evakuacija Italijana iz Slunja prema Ogulinu i Plaškom.

NAPAD NA TRŽIĆ I PRIMIŠLJE

Februara 1942. godine jedan deo Zbješkog odreda sa komandirom Manom Radmanović, upućen je na teren sela Kordunskog Ljeskovca, Rujnica i Bugara, gde je ostao dvadesetak dana. Zajedno sa Ljeskovačkim odredom učestvovao je u obrani Rujnica od ustaša iz Cazina.

Jedna od prvih većih zajedničkih akcija gde je učestvovao 2. kordunaški PO (kompletan 3. i deo 2. bataljona) i deo jedinica 1. kordunaškog PO bio je napad na Primišlje i Tržić, 22. februara 1942. Napad je izvršen po vrlo jakoj hladnoći.

Prema opštem planu naš 3. bataljon je napadao Tržić. Osim toga, postavio je zasedu kod Kamenice, kako bi sprečio dolazak pomoći od Ogulina. 2. bataljon (Perjasičani i drugi) napadao je Primišlje.

Deo jedinica 2. bataljona 1. KPO, držao je zasedu kod Lividine lokve, da Italijani od Slunja ne bi pritekli u pomoć.

Tržić je mali gradić na levoj obali Mrežnice, na brežuljku, sa školom, crkvom, gostionicom, popovim stanom i nekoliko zidanih zgrada. U njemu se nalazila ustaška posada radi obezbeđenja komunikacije Ogulin — Slunj. Napadom na Tržić i Primišlje trebalo je preseći ovu neprijateljevu vezu, a istovremeno doći do oružja i drugog ratnog materijala. Ovim bi se povezale slobodne teritorije donjeg i gornjeg dela Korduna i Like.

Neposredno ispred Tržića kod Cekinovića, uveče, po sumagliji i hladnoći, postrojen je 3. bataljon. Poslednji put je govorio komandant bataljona Mićo Barać. Objasnjavao je predstojeći zadatak. Prvi put se tada na jednom mestu okupio ceo bataljon. Bila je to prava vojska, iako šaroliko odevena.

Nešto kasnije krenuli su odredi prema Tržiću, na izvršenje borbenog zadatka. Sneg je ponegde bio viši od metra. Teško se napredovalo, a iz Tržića se povremeno čuo poneki rafal iz mitraljeza.

Blizu Tržića zastali smo. Posle grupe bombaša, negde pred zoru, krenuli smo u napad, Zbješki odred napadao je od Mrežnice prema Jagodića kući i gostioni. Levo od nas napadali su Močilarci. U prvom naletu zauzeli smo Jagodića kuću, koju je branila manja posada neprijateljskih vojnika. Neki su pobegli, a neke smo zarobili. U svetuće su zauzete sve periferijske kuće, sem škole i popovog stana. Ostatak ustaša je davao žilav otpor iz ovih zgrada; puškom se nije moglo učiniti ništa.

Od Ogulina, kod Kamenice, čula se ogorčena borba. Italijani su pokušavali da se probiju i priteknut ustašama u pomoć, ali su ih Toboličani sprečili.

Oko 10 časova komandant bataljona Mićo Barać i Dušan Mandić su pokušali da se probiju do popovog stana s namerom da bace bombe. Obojicu je neprijateljski rafal presekao preko pojasa. Trebalо je puno napora da se mrtvi drugovi izvuku ispod neprijateljskih rafala.

Posle podne su Italijani od Ogulina došli na skijama obišavši našu zasedu. Tobolički partizanski odred se morao povući iz Tržiča.

2. bataljon, »Karasovi«, koji je napadao Primišlje, takođe nije u potpunosti izvršio zadatak, ali je bolje prošao od 3. bataljona. Pretrpeo je manje gubitke.

Deo 2. bataljona 1. kordunaškog odreda kod Livadine lokve je imao uspeha u borbi sa Italijanima, koji su na saonicama pošli u pomoć Primišlju od Slunja.

Italijani su sačekani iz zasede. Iznenada je na njih otvorena vatra. Ishod ove kratke borbe bio je: 20 ranjenih Italijana i još više mrtvih. Ostalo je pobeglo u Slunj ili se predalo. Ranjeni su previjeni i odmah upućeni u Slunj.

Zaplenjeno je 4 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza — »brede«, oko 70 pušaka i 10 000 metaka. Ova zajednička akcija je imala snažan odjek na celu okolinu.

BORAVAK GŠH, IZBOR ORGANA NARODNE VLASTI I STVARANJE PARTIZANSKIH USTANOVA

Selo Zbjeg po svom geografskom položaju — na tromeđi Like, Korduna i Gorskog kotara i u centru slobodne teritorije, van glavnih komunikacija (Bihać — Slunj i Plaški — Saborski), bilo je pogodno za stvaranje i razvoj partizanskih pozadinskih ustanova (bolnica, skladišta, radionica i drugog), a pokazao se pogodan i za boravak Glavnog štaba Hrvatske.

Krajem oktobra 1941. godine GŠH, posle formiranja, smestio se u selo Zbjeg. Glavni štab se smestio u kući Rade Pilje, neposredno uz štab 3. bataljona. Kuća se nalazila u jednoj uvali. Smatralo se da su time članovima GŠH stvoreni pogodni uslovi za rad. U sobici su napravljene »palače« od dasaka (vrsta klupa) koje su služile za spavanje članova GŠH i za sedenje preko dana.

Hrana je spremana u kotlovima i rukatkama (zemljani lonci). Kuvana je na ognjištu. Osnovni artikli bili su grah (pasulji), kupus i proja, retko kad meso i pogača. Glavna i jedina kuvarica bila je Jeka Barać, kći Miloša Baraća, tada još devojka i neuka domaćica. Za snabdevanje GŠ starao se Simo Livada, koji je bio i kurir. Krstario je po čitavom Kordunu, Lici i Gorskom kotaru. Njegov pomoćnik je bio Dane Livada.

Stražu kod GŠH davala je jedna desetina sastavljena od boraca iz Like, Korduna i Gorskog kotara, koji su u isto vreme bili i kuriri. Straža je bila smeštena zajedno sa porodicom Rade Pilja u istoj sobi. Za obezbeđenje GŠH i rada ljudstva straže starao se Franjo Ogulinac Seljo.⁵ Jedan deo osoblja GŠH, pošto se stalno povećavao, nalazio se u susednoj kući Ilike Dodiga.

Krajem novembra 1941. godine, u kući Miloša Baraća, Glavni štab Hrvatske je održao svoje prvo vojno savetovanje, kome su prisustvovali komandanti i komesari Like, Korduna, Banije i Gorskog kotara. Rukovodioci jedinica su iznosili stanje i razvoj na svom terenu. Postavljeni su novi zadaci na osnovu zaključaka sa savetovanja GŠ NOV i POJ u Stolicama, a na liniji daljeg razvoja i jačanja NOB u Hrvatskoj. Takođe je, u Zbjegu u kući Marije Pilja, GŠH januara 1942. godine održao svoje drugo vojno savetovanje sa komandantima i komesarima tada slobodne teritorije u Hrvatskoj.

Još dok se GŠH nalazio u kući Rada Pilje za njegovog komesara je došao drug Vladimir Bakarić.

Rade Pilja (umro je 1957) je bio čovek od preko 50 godina. Bio je austrougarski vojnik na Galiciji, gde je zarobljen od strane Crvene armije i poslednji je od Zbježana došao iz ruskog zarobljeništva. Bio je nepismen, bez ikakve škole. Pojavom partizana u Zbjegu, Rade se isticao na seoskim skupovima gde je tumačio ulogu »sovjeta« (tako je on nazivao narodnooslobodilačke odbore). Iako je bio stariji čovek i prilično iscrpen, često je zebao uz svoje volove vozeći ranjene partizane.

U zimu 1941. godine Glavni štab se preselio u kuću Marije Pilje, ispod Lipovog Vrha. Ova kuća je bila pogodnija zbog bolje bezbednosti, a osim toga je bila nešto veća i komotnija za rad i smeštaj straže. Štab bataljona preseljen je u Močila, a deo Zbješkog odreda iz stare Marine kuće, smestio se sa ostalim delom kod Sare Vukelić. GŠH je ostao u Zbjegu sve do marta 1942. godine, odakle se premestio u Drežnicu.

Boravak GŠH u Zbjegu ostavio je veoma vidnog uticaja, kako na razvoj partizanskih jedinica na ovom području, na njihovo organizaciono sređivanje i borbeno jačanje, na usklađivanje njihovih borbenih dejstava, tako i na političko sazrevanje naroda ovog kraja, na jednodušno prihvatanje ciljeva NOP-a. Odmah po dolasku u Zbjeg komandant GŠH, Ivo Rukavina, izvršio je obilazak Zbješkog odreda i 3. bataljona, što je i kasnije često činio. A komesar, Vlado Bakarić, održavao je češće sastan-

⁵ Španski borac; poginuo kao komandant 2. operativne zone Hrvatske krajem 1942. u blizini sela Korduna (Žumberak). Proglašen za narodnog heroja.

ke sa partijskim i političkim radnicima sa ovog terena. To su činili i ostali članovi GŠH.

Pored Glavnog štaba u Zbjegu su boravile i druge partizanske ustanove — centralna bolnica slobodne teritorije u Hrvatskoj, štab bataljona KK i Kotarski NOO, centralna intendantura sa zemunicama i rezervama i drugo.

Prvi zbješki NOO sačinjavali su: Dušan Kosanović, predsednik, Mile Kosanović, Miloš i Mihajlo Barać, Dane Kovačević, Dragić Petković i Dragić Vukelić.

NOO Mrzlo Polje sačinjavali su: Miladin Malbaša, Miladin Dojanović, Mile Bjelobrk i Mane Sušić.

U selu Vrelo Mrežnice u odbor su ušli: Milan Miladinović, Dušan i Milovan Ilić, Nikola Grahovac i Mićun Brdar.

Devetnaestog decembra 1941. u Zbjegu je formiran Kotarski narodnooslobodilački odbor u koji su ušli: Dušan Livada, Dragić Brujić, Dušan i Pero Kosanović, Đuro Alinčić, Dmitar Kovačević i Rade Vukelić.

Novoizabrani NOO u Zbjegu položio je zakletvu 29. decembra 1941. godine u Cjepadima u prisustvu postrojenog Zbjeskog partizanskog odreda i naroda ovoga kraja. Ovo je, u stvari, bio prvi veći politički zbor u Zbjegu.

Zajedno sa odbornicima zakletvu su položili komandiri i komesari tzv. rezervnih odreda.

Posle polaganja zakletve nastalo je narodno veselje. Nije smetala kiša i magla prohladnog zimskog dana.

Pred novoizabrane NOO iskrسавali su sve složeniji i teži zadaci. Trebalo je obezbediti smeštaj i ishranu za borce, za izbeglice i rešiti niz drugih pitanja.

Odbor je radio na stvaranju potrebnih rezervi žita za partizanske odrede i narod. Pored dobrovoljnih priloga zbješki mlinovi su morali davati obavezan ujam (ušur). Tako je stvorena rezerva od oko 20 tona žita. Izabrani su posebni komesari u mlinovima. Oni su vršili popis žita i vodili evidenciju o meljavi. Prvi komesari u mlinovima bili su Milan Dodig, Milovan Popovac i Dragan Čačić.

Za smeštaj rezervi žita i drugog materijala izgrađene su zemunice u šumi povrh Zbjega. Kasnije je ovo sklonište postalo stalno intendantsko skladište Komande vojnog područja. Za upravnika skladišta bio je određen Milan Grahovac.

Pored snabdevanja partizanskih jedinica, trebalo je prihvati i nezbrinute porodice iz susednih sela, koje su bežale ispred okupatora. Samo u julu 1942, kada su spaljeni Kordunski Ljeskovac i Bugar, izbeglo je preko 5000 duša. U toku jednoga

dana podeljeno je preko 4200 kg brašna i zaklano više od 10 goveda za ishranu izbeglica.

Posebna briga odbornika u Zbjegu bilo je zbrinjavanje ranjenika. Partizanska bolnica je sagrađena u maju 1941. od brvana koja su dali seljaci. Bolnica je podignuta u Goljacima, gde je bio smešten i partizanski odred. Bolnicu su podigli samouki majstori Mane Kosanović, Đuro Barać, Dragić Vukelić i drugi, radeći po ceo dan uz komad suve proje.

Kasnije se povećavao broj ranjenika i bolesnika, a s tim i potreba da se proširi centralna partizanska bolnica. Tako je 1943. godine izgrađena druga bolnica povrh Vrela Mrežnice, u šumi na Popovića-vrhu. Bolnica je imala 3 paviljona i ostale pomoćne prostorije. Svaki paviljon mogao je da primi po 100 ranjenika. Bolnica je ličila na sanatorijum u šumi.

Bolnica se sa stanovišta sigurnosti nalazila na vrlo pogodnom mestu, ali se teško dolazilo do nje. Teško je bilo dovoziti ranjenike i dopremati hranu, vodu i ostalo. Za sve ovo se brinula omladina i organizacija AFŽ-a sela Zbjeg.

Uporedo sa formiranjem i razvojem partizanskih odreda, u Zbjegu su stvorene omladinska organizacija, društvo žena, a zatim SKOJ i partijska organizacija.

Oktobra 1941. godine imali smo skojevsku organizaciju od oko 50 mladića.

Zbjeg, sa zaseocima Mrzlo Polje i Vrelo Mrežnica, prema nepotpunim podacima, je dao u toku NOB 269 boraca, od kojih se 203 aktivno borilo. Prosečno je svaka kuća dala po 2 borca. 57 ljudi je streljano početkom 1941. godine. Poginula su 54 borca, a 7 ih je u toku rata umrlo od tifusa ili drugih posledica.

Takav je bio doprinos sela Zbjeg u narodnooslobodilačkoj borbi.

Radonja DODIG
Dragić BRUJIĆ

UŽIČKA POŽEGA 1941. GODINE

Požega je pred drugi svetski rat brojala oko 1500 stanovnika i bila varošica sa vrlo šarolikom ekonomsko-socijalnom strukturom: 80 trgovačkih i 53 zanatske radnje (raznih delatnosti), akcionarsko društvo »Maljen«, elektrana, strugara, parni mlin i 43 kafane. U njima je bilo uposleno oko 200 radnika i šegrti. Kod mnogih poslodavača radili su njihovi sinovi koji se nisu tretirali kao radnici. Pored toga, krajem 1939. godine bilo je 150 radnika, obućara i šivača (krojači) iz četvrtog odeljenja Zavoda za izradu vojne odeće. Od 350 radnika i šegrti, preko 140 je bilo organizovano u mešovitim URS-ovim sindikatima do pred kraj 1940. godine, kada je policija zabranila rad sindikalne podružnice u Požegi. Veći broj radnika četvrtog odeljenja stanovao je u Užicu i Čačku i njemu je bila zabranjena aktivnost u URS-ovim sindikatima. No, svestranim radom sindikalne podružnice u Požegi aktivirani su i ovi radnici, pa je policija zabranila rad podružnice u Požegi pre opšte zabrane URS-ovih sindikata u zemlji (decembra 1940. godine). Pored radnika, u Požegi je bilo oko 100 državnih i privatnih činovnika. Po selima sreza požeškog postojale su zemljoradničke nabavljačke zadruge, oko čijih se čitaonica okupljala napredna omladina. One su, zahvaljujući uticaju KPJ imale veliku političko-prosvetnu ulogu. Nasuprot ovome, nije bilo sela, udaljenog preko 6 km od Požege, bez kafane, a njih je bilo znatno više nego osnovnih škola.

Većina vlasnika zanatlijskih radnji i kafana posedovala je i 5—40 ha zemlje, a struktura zemljišnog poseda u srezu bila je više srednjačka. Mali je broj zemljoradnika imao preko 40 ha.

Politički život je bio dosta intenzivan naročito na poslaničkim izborima maja 1935. i decembra 1938. godine, kada su sve političke grupacije bivše Jugoslavije istakle svoje kandidate, izuzev radničko-seljačke grupacije, afirmisane kao Stranka radnog naroda. Pošto je bila sprečavana od režima, istupila je u

bloku Udružene opozicije. KPJ je ovu političku grupaciju koristila za legalnu formu povezivanja sa širokim radnim masama. Na zborovima Udružene opozicije, preko Zemljoradničke stranke, istupali su i komunisti. U Požegi je održan samostalan radnički zbor na kome su govorili: opančarski radnik Milićević, Ljuba Mićić bivši komunistički poslanik, Vesa Janković, Milivoje Radovanović i Aca Čurčić advokat iz Čačka.

Izvesni povlašćeni ljudi iz Požege i okoline odlazili su u oficirske i podoficirske škole pa su sa svojim porodicama uvek bili režimski orijentisani. Zbog ovih i mnogih drugih okolnosti rad KPJ nije bio lak. Uprkos teškoćama i hapšenjima komunista septembra 1940. godine, uticaj KPJ je bivao sve veći, ali ne i ravnomeran u svim selima. Naročito je bio nedovoljan u severnom delu sreza gde nije bilo gotovo nikakvog partijskog uporišta.

Iz dana u dan rastao je broj simpatizera i članova, pa je polovinom 1941. godine, pored Sreskog komiteta Partije (formiranog 1940. godine) i Skoja (formiranog početkom maja 1941. godine), bilo oko 14 skojevskih aktiva sa blizu 55 članova i 11 partijskih čelija, sa po 3—6 članova i 1—2 kandidata — ukupno oko 46 članova i preko 20 kandidata KPJ. Partijske čelije su postojale u: Požegi 2 sa 9 članova, Bakionici sa Prijanovićima 6 članova, Glumaču sa Otnjem 3 člana, Zdravčićima sa Tvrđićima 3 člana, Visibabi sa Rasnom 4 člana, Gorobilju 6 članova, Godoviku 3 člana, Rupeljevu 5 članova, Rogama 4 člana i Svračkovu 3 člana.

U takvom je sastavu partijska organizacija sreza požeškog dočekala i istorijske dane 1941. godine.

PRIPREME ZA USTANAK

Iz direktive CK KPJ komunisti sreza požeškog su izvukli pravilan zaključak da prilikom kapitulacije bivše jugoslovenske vojske treba sakrivati što više oružja koje je kasnije Sreski komitet evidentirao. Nije bilo ni jednog komuniste, skojevca ni simpatizera koji nešto u tom pogledu nije uradio. Samo u Gorobilju su drugovi sakrili veliku količinu avionskih bombi od 12 do 100 kg, agregat za proizvodnju struje, radio-aparat, veći broj pušaka, jedan puškomitrailjez, veću količinu municije i ručnih bombi. U tome se naročito isticao Ratimir Stanić. Sela Godovik, Bakionica, Prijanovići, Gugalj, Visibaba, Zdravčići, kao i Požega, sklonila su posle kapitulacije najmanje po 20 pušaka, 2—3 san-

duka bombi i municije, a sela Visibaba i Zdravčići su imala i puškomitrailjeze. Pored onog koje su sakupili komunisti i skojevci, bilo je i oružja koje su ljudi sakrivali iz patriotskih pobuda. Pojedini rezervni oficiri su se obraćali komunistima u Godoviku i Požegi za savet kome da predaju oružje i ratnu opremu.

Dva dana posle napada hitlerovske Nemačke na Sovjetski Savez policija u službi Nemaca počela je hapsiti istaknutije komuniste. (Mi smo shvatili još 22. juna da te večeri, kao i ubuduće, ne treba spavati kod svojih kuća, o čemu je stigla i direktiva OK Partije). U zoru oko 3.30 časova uhapšen je Dragoljub Đorđević, sekretar Sreskog komiteta. Đorđević je bio defektan u desnu nogu i teško se kretao. Uhvatili su ga na spavanju i posle nekoliko dana sproveli u Beograd u specijalnu policiju, a kasnije je streljan. To je bio veliki gubitak za našu partijsku organizaciju. Ostale nisu našli kod kuće pa su za nama trojicom: Lj. Mićićem, M. Cicvarićem i J. Stamatovićem raspisali poternice preko Policijskog glasnika. Kasnije su počeli hapsiti taoce pa su zbog Ljube Mićića i njegovog sina Borivoja uhapsili najmlađeg sina Živka, a zbog mene moja dva brata Milojka i Dragoslava, a kasnije i oca Dobrivoja. Svi su oni, uz pomoć spolja, razvalili 22. jula zatvor i pobegli, te ih je tako mimošlo streljanje.

Sprovodeći odluku CK KPJ o oružanom ustanku, partijska organizacija u Požegi i okolini razvila je živu delatnost, objavljivajući novonastale događaje, perspektivu i ciljeve borbe protiv fašizma. Usled kapitulantskog držanja bivših političkih stranaka tada se nije čuo glas ni jedne od njih. Raniji stav KPJ za borbu protiv fašizma i okolnosti u kojima se našao naš narod doprineli su da Partija postane odlučujući faktor u narodu. Veliki broj političkih konferencija, održavanih noću ili danju, koje su bile posećene (50—100 odraslih i omladine) govori o velikom poverenju koje je narod stekao u našu Partiju.

Krajem juna i tokom jula u svim selima oko Požege i u južnom delu sreza požeškog održana je po jedna ili dve konferencije. 30. juna održana je konferencija u Prijanovićima u dvořištu M. Stanojevića (u neposrednoj blizini nemačkih garnizona koji su se nalazili u Požegi i Jeminskoj Steni). Ovakvih konferencija je bilo u Guglju, Tabanovićima, Visibabi, Gorobilju, Rupeljevu, Zdravčićima, Rogama, Tometinom Polju, Glumaču, Godoviku i Milićevom Selu. U Godoviku je konferencija održana oko podne u voćnjaku Bože Mićića usred sela. Na ovim konferencijama govorili su: Milan Mijalković Čića, Stojiljko instruktur PK, Ljubo Mićić bivši komunistički poslanik, Ješa Popović član OK KPJ, Lazo Obrenović, Milivoje Radovanović Farbin,

Aćim Ivanković, ja i drugi. Tumačili smo proglaš CK KPJ, govorili o nastaloj situaciji posle okupacije Jugoslavije i na istočnom frontu. Ovo poslednje pitanje je izazivalo posebno interesovanje ljudi jer su verovali u snagu SSSR. Bili su zapanjeni brzim prudrom Nemaca u dubinu Sovjetskog Saveza. Mi smo ovo pitanje objašnjavali delimično iznenadnim napadom Nemača, a više taktikom Crvene armije. Dalje smo govorili o potrebi dizanja ustanka, nastojeći da se angažuje što širi krug ljudi na prikupljanju hrane, odeće, novca i drugog materijala za borce. Partijska organizacija je angažovala veliki broj ljudi na pomaganju naše borbe. Bilo je ljudi u Požegi i okolini koji su u Narodnooslobodilački fond davali velike sume novca, veša, vune, obuće, odeće, hrane i drugog materijala za partizanske čete koje je trebalo formirati. Tako je čitav mesec jul protekao u pripremama ustanka. Ugovoren je i sastanak prvih boraca.

PRVA PARTIZANSKA ČETA

27. jula u selu Godoviku (više kuće Živana Mićića, na mestu zv. Pošarevac) počeli su se skupljati drugovi za odlazak u Blagaju gde je 28. jula formirana Prva požeška partizanska četa koja je najpre imala 34 druga i jednu drugaricu. Od naoružanja je imala: 4 puškomitrailjeza sa dovoljnom količinom municije, dovoljan broj pušaka, ručnih bombi i drugo. Odlukom OK i Sreskog komiteta Partije, za komandira čete određen je Velja Mićić iz Godovika — profesor (inače rezervni oficir), za političkog komesara Milivoje Radovanović — student, (a pošto je odmah vraćen na partijski rad u Požegu mesto njega je došao Aćim Ivanović — seljak iz Roga), za zamenika komandira Ratomir Stanić — seljak iz Gorobilja, za zamenika političkog komesara Jovan Stamatović, radnik iz Prijanovića, a za ekonoma čete Bogomir Karaklajić — radnik iz Požege.

U četi je bilo 17 članova Partije (od toga 2 člana CK — Ljubo Mićić i Aćim Ivanović) i 10 skojevaca (od toga 3 člana SK Skoja: Pane Srđanović, Borivoje Mićić i Jovan Stamatović); ostalih 7 drugova bili su simpatizeri KPJ.

Na sastanku Sreskog komiteta Požege, u prisustvu Mijalkovića Čiče, za sekretara komiteta izabran je Krsta Pajić, radnik, dok je sastav komiteta bio: Krsta Pajić, sekretar, Ljubo Mićić, Aćim Ivanović, Slobodan Popović Bakula (sekretar SK Skoja). U novembru je ovaj sastav proširen sa još 4 druga i to: Milivoje Radovanović Farbin, Milun Zečević iz Gorobilja, Milija Arsić student prava iz Tometina Polja, Jovan Stamatović, radnik. Farbin je tada određen za sekretara.

Sastav SK Skoja je, prilikom formiranja u maju, bio: Slobodan Popović Bakula sekretar, Pane Srđanović elektr. radnik, Borivoje Mićić seljak, Predrag Skoković student agronomije i Jovan Stamatović radnik. (Kasnije je, u novembru, sastav izmenjen; u njemu su, pored ostalih, bili Milijan Neoričić, svršeni maturant i Milena Spasojević učenica učiteljske škole).

Četa je položila zakletvu. Drugovi su se brzo navikavali na vojnički život, čemu je mnogo doprinela disciplina komunista. Formiran je pravi vojnički logor: šatori, kazani, stražarska obezbeđenja, obuka u rukovanju oružjem. Pri polaganju zakletve govorio je politički komesar Užičkog partizanskog odreda Milinko Kušić, upozoravajući na zadatke koji predstoje četi i na to šta narod i Partija od nas očekuju. Željo Đurić, sekretar OK, govorio je o proglašima CK KPJ i zadacima Partije u novim uslovima.

U četi smo imali i starijih drugova kao što je Ljuba Mićić, ratnik sa solunskog fronta i bivši komunistički poslanik iz 1920. godine, više puta hapšen i vrlo ugledan komunista u srežu. Zatim, Aćim Ivanović, takođe borac sa solunskog fronta, stari komunista, oba članovi Sreskog komiteta. Osim još nekolicine starijih, ostali su bili mlađi drugovi, mahom 1921, 1922, 1923. godište. Po raspoloženju koje je vladalo u četi, svi su bili veoma mlađi i poletni; stariji su zaboravili na godine i svojim su entuzijazmom služili za primer mlađima . . . 5. avgusta, u selo Rečice ispod Blagaje, dolazili su žandarmi zbog čega je uveče u logoru bila naređena predostrožnost. Zamenik komandira čete Ratomir Stanić pošao je da razvede stražu pa se malo zadržao dalje od stražarskog mesta i, kako je bila pomrčina i vetar, verovatno zamišljen, nije čuo poziv stražara da stane već je išao ka njemu. Stražar, vršeći dužnost, opali iz kuške i teško rani Stanića koji je u toku noći podlegao ranama. Njegova je smrt na sve nas vrlo mučno delovala. Bili smo utučeni, jer smo izgubili druga koga smo veoma mnogo voleli. Bio je hrabar, pametan; s nestrpljenjem je očekivao početak akcije, ali mu je ovaj tragican slučaj onemogućio da da sve od sebe u toku dalje borbe. Posle tog događaja četa je promenila logor i otišla u selo Drvčane kod reke Rzava.

AKCIJE ČETE

Dolaskom u selo Drvčane četa je preživljavala izvesnu krizu. Postojala je opasnost da se izoluje od naroda jer još nije počela izvoditi nikakve akcije. Dvojica su samovoljno napustila četu. Sem obuke na oružju i slušanja radio-vesti, ništa se više nije radilo. Zbog takvog stanja u četi usledila je kritika OK.

i štaba odreda koja je podstakla komandu čete da ubrzo razradi plan akcija u skladu sa direktivama štaba odreda.

Prva akcija čete bila je rušenje tunela i pruge u Rasnoj, na relaciji Užice — Požega. Razoružana je žandarmerijska posada koja je obezbeđivala tunel, a zbog nedovoljnog iskustva u miniranju, tunel i pruga su samo delimično oštećeni. Nemci su sutradan oštro intervenisali; došli su kod tunela i počeli pretres okolnih kuća (na levoj i desnoj obali Đetinje). Miloš Milađenović, član KP iz čelije sela Rupeljevo, nalazio se u svojoj vodenici. Primetivši Nemce, pokušao je da pobegne kroz prozor ali je vodenica bila opkoljena i on je naleteo na zasedu, pri čemu je i ubijen. Odlaskom Nemaca Miloševa porodica je izvršila sve pripreme za sahranu ali je pogrebnu povorku stigla nemačka patrola i mrtvog komunistu otela iz kovčega. Zatim ga je prenела u selo Visibabu, na putu Užice — Požega, i pred zgradom opštine obesila mrtvo telo da bi zastrašila stanovništvo. Nisu ga skinuli sa vešala dva dana. Tada su ranili i Mošu Mićića koji je podlegao ranama.

Posle ove akcije čete, do kraja avgusta, popaljene su sve opštinske arhive izuzev Požege i Bakionice. Pored paljenja arhiva, četa je ponovo rušila prugu u Rasnoj i 28. avgusta izvršila veću diverziju na železničkom mostu u Ovčar-Banji koji je čuvalo jače žandarmerijsko odeljenje. Prema planu komande čete, most je trebalo potpuno srušiti avionskim bombama ali je otpor žandarma bio veći no što se očekivalo. Mineri nisu uspeli da dobro povežu sve avionske bombe; eksplodirale su samo dve, a most i pruga su toliko oštećeni da saobraćaj nije mogao da funkcioniše nekoliko sati. U ovoj akciji teže je ranjen Bogomir Karaklajić, ekonom čete koga je jedna desetina čete dopratila u Gorobilje. Ranjen je i jedan žandarm. Glavnina čete je otišla u severni deo sreza, odakle se posle nekoliko dana vratila u Godovik. Ova akcija je unela paniku među žandarme i železničko osoblje.

30. avgusta, po naređenju štaba Užičkog odreda, Požeška četa je posela položaj na levoj, a Dragačevska na desnoj obali Moravice kod Viroštaka. Zadatak čete je bio da Nemcima spreče prolaz prema Arilju i Ivanjici i omoguće Ariljskoj i Moravičkoj četi da izvrše postavljene zadatke u rudniku Lisi i Ivanjici... Na položaju kod Viroštaka ostali smo tri dana kada se Dragačevska četa povukla i otišla na druge zadatke, računajući da Nemci neće ni doći. Padom mraka je trebalo da se povuče i naša četa, ali je predveče naišla kolona od 5 do 6 kamiona Nemaca i žandarma, u sledećem poretku: napred je bio nemački motocikl sa prikolicom, zatim mala putnička kola, pa kamion sa žandarmima, a za njima kamioni s Nemcima. Činjenica da smo se na

istom položaju (12 kilometara od Požege) zadržali tri dana, a da Nemci nisu o tome bili obavešteni, govori da naši ljudi mrze okupatora.

Kolona kamiona se kretala komotno, ne očekujući nikakvo iznenađenje. Naša zaseda je bila na kosi koja je dominirala putem. Kad je kolona neprijatelja ušla u zasedu, otvorena je uraganska vatra puškomitrailjeza i bombi na kamione, iz kojih Nemci poiskakaše, zauzeše zaklone i brzo se središe za borbu. Odnos snaga bio je 1:10 u korist neprijatelja. Četa je brzom paljbom nanela Nemcima gubitke od 17 mrtvih vojnika, zbog čega su oni okrenuli vozila i noću se vratili u Požegu sa prigušenim farovima. Usput su zapalili jednu štalu i sa sobom poveli seljaka koga su kod štale našli. Istovremeno je i Požeška četa napustila položaj. U akciji su se istakli Milenko Nikitović i Pane Srdanović.

Sve ove akcije Požeške partizanske čete naišle su na oduševljenje i podršku naroda ovoga kraja. Preovladavalo je uverenje da su partizani ozbiljna snaga koja pruža garanciju da će se borbom doći do slobode. Ljudi su sve više osećali da treba da pomognu tu borbu. Počeli su se javljati novi borci. Pored toga, po selima su se stvarale oružane grupe od simpatizera NOP-a koje su bile spremne da pođu u određenu akciju sa četom, pa su i samostalno izvršavale mnoge zadatke. Izrazit primer toga je grupa u rejonu Bakionica, Prijanovići, Gugalj koja je izvodila akcije po inicijativi partijske čelije u bakioničkoj opštini. O spremnosti ljudi da učestvuju u narodnooslobodilačkoj borbi najbolje govori činjenica da se posle našeg napada na Nemce kod Viroštaka, iste noći dobrovoljno javilo preko 700 ljudi s puškama, spremnih da Nemcima spreče ponovni dolazak u selo.

Sutradan su Nemci došli kod Viroštaka sa dva tenka i 8—10 kamiona s namerom da vrše represalije nad stanovništvom ali, čim su obavešteni o spremnosti stanovništva da s partizanima brani selo, vratili su se u Požegu. Sa okupljenim naoružanim seljacima održan je miting na kome je govorio politički komesar Užičkog odreda Kušić i član štaba odreda Ljuba Mićić. Miting je pokazao da partizanski pokret prerasta u svenarodni ustank koji okupator ne može nikakvim represalijama uništiti. Koliki je bio uticaj Partije i koliko je partizanski pokret uhvatilo duboke korene kod narodnih masa potvrđuje i izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Požegi sreskom načelniku i komandantu žandarmerije banske uprave Pov. br. 25 od 28. 8. 1941.¹:

¹ Dokumenat se nalazi u Muzeju narodnog ustanka u T. Užicu.

»Mi smo izolovani od naroda, seoske uprave i učitelji stoje u vezi sa bandama, a sveštenici su nam na ruci.«

Žandarmi su demoralisani. Njihove starešine se žale u izveštajima na slabu disciplinu, a dolazi i do otkazivanja poslušnosti kada je u pitanju borba protiv partizana, i to ne zato što su žandarmi rodoljubi već iz straha od masovnosti NOP-a (što će se i potvrditi u kasnijim događajima).

POJAVA ČETNIKA U POŽEŠKOM SREZU

Represalije okupatora posle učestalih partizanskih akcija imale su odraza i na kolebljive elemente iz bivših političkih partija i imućnije ljudi. Uplašeni represalijama Nemaca i oštrinom narodnooslobodilačke borbe, ovi elementi počinju sa pričom kako još nije vreme za borbu, da su Nemci jaki i da treba pričekati pogodniji momenat. Siri se i legenda o četnicima iz balkanskog i prvog svetskog rata, upravo vezana za priču da još nije vreme za borbu.

Prve četničke grupe javljaju se prvih dana jula, mada bez ikakvih akcija: krstare po selima, razgovaraju s ljudima, nastoje da saznaju šta to komunisti nameravaju. Simpatizeri četnika već su insistirali kod nekih naših drugova da se održi zbor u Tometinom Polju gde bi govorili i komunisti. Na jednom sastanku grupe komunista u kući Ljube Mićića, kome je prisustvovao i Veselin Masleša, diskutovalo se pored ostalog i o četničkom pozivu pa je odlučeno da se ode na ovaj zbor, ali sa izvesnom opreznošću.

Zbor u Tometinom Polju bio je veoma posećen. Na njemu su naši drugovi govorili o potrebi priprema za oružani ustank, ali ne i konkretnije o ustanku jer nam još nije bio poznat proglaš CK o dizanju ustanka. Kod osnovne škole stajala je grupa četničkih oficira sa Dražom Mihailovićem koji su takođe došli u selo radi održavanja sastanka. Pred završetak zbora naišla je nova grupa četničkih oficira i seljaci su se počeli razilaziti. Iz pojedinačnih razgovora sa prisutnima na zboru naši drugovi su saznali da je pre nekoliko dana u Tometino Polje naišla grupa Nemaca jačine jednog voda i ustavila se na reci Kamenici, na čijoj su suprotnoj strani bili četnici. Nisu pucali jedni na druge iako su se dobro videli preko reke.

Prvom polovinom avgusta došao je u kuću Radivoja Pavićevića (selo Godovik) Miloš Glišić, kapetan bivše jugoslovenske vojske iz Požege, i tražio sastanak sa Ljubom Mićićem. Pošto nije našao Ljubu, Pavićević je o dolasku Glišića obavestio druge komuniste. Odlučeno je da sa Glišićem razgovara Novak Živko-

vić, i to je bio naš prvi kontakt sa četnicima. (Sve dotle niti smo sreli niti čuli za ma kakve akcije četnika protiv okupatora, mada su oni naše akcije često pripisivali sebi). U ovim razgovorima Glišić je izložio sledeće:

- smatra da je s nama mogućna saradnja, ali da on za tu saradnju nema ovlašćenja;
- organizacija Jugoslavije na staroj osnovi je nemogućna; to je objašnjavao držanjem pojedinih jugoslovenskih nacionalnosti posle okupacije, naročito Hrvata i muslimana;
- treba praviti mobilne spiskove, a svaka opština treba da ima jednog oficira kao komandanta; taj oficir mora biti najstariji po rangu, bez obzira na političku pripadnost;
- celu ovu stvar treba smatrati kao pomoć jugoslovenskim saveznicima, a za borbu čekati pogodan momenat (»sada nije vreme jer su Nemci još jaki«).

U isto vreme je kroz Godovik i Rečice prošao poznati ljoticevac Milojko Đurić iz sela Vranja (podoficir, koji je kasnije unapređen u čin potporučnika); svratio je u kuću svojih rođaka Nikitovića u Rečicama i to istovremeno sa jednom našom patrolom u kojoj su bili Milivoje Nikitović i Slavko Međedović. Između partizanske patrole i ljoticevca Milojka Đurića nastala je prepirka jer je on otvoreno potcenjivao partizane kao »mladu i nezrelu decu koja ne znaju da ratuju«. Nosio je pun kofer propagandnog materijala, vadio iz tašne letke Draže Mihailovića i hvalisavo pričao kako ide od njega. I on tvrdi da za borbu još nije vreme i da »treba čekati povoljniji trenutak«.

Po selima požeškog sreza postepeno se pojačava aktivnost četnika i to izrazitije u severnom nego u južnom (donjem) delu. Oko četnika se okupljaju predsednici opština, kmetovi, bivši politikanti, jerezovci i izvesni ljudi koji su se afirmisali kao pripadnici Demokratske i Zemljoradničke stranke. Naročitu ulogu su imali oficiri i podoficiri koji su izbegli zarobljeništvo krijući se kod kuća. Neki od njih su odlazili na Ravnu goru i primali direktive... Imenuju se četovođe po selima, prave spiskovi vojnih obveznika kojima se izdaju objave i upozoravaju da su dali zakletvu kralju i otadžbini i da »odlazak u partizane znači izdaju ove zakletve«. To je uticalo na dobar broj seljaka.

Krajem avgusta i početkom septembra, naočigled Nemaca, četnici u Požegi uvode u svoje spiskove, pored trgovaca i činovnika, i policajce i žandarme. Sela kao, Visibaba, Milićevo Selo i druga, gde smo imali jak uticaj, počinju da se dele (uglavnom prema socijalnom sastavu i političkom ubjedjenju) na »naše« i »vaše«. Sličnih razilaženja ima i u ostalim selima oko Požege. Čak se i porodice razilaze: jedan brat ide u partizane, drugi u četnike; otac ide u četnike, sinovi u partizane i sl.

Kada sam se 19. septembra vraćao sa jednim vodom Požeške čete iz Ovčar-Banje, gde smo sa Dragačevcima razoružali žandarmerijsku stanicu i dva dana držali zasedu prema Čačku i Požegi čekajući Nemce, u Lučanima sam video četnike, i to prvi put. Naš vodnik Novak Živković je naredio predostrožnost prilikom silaženja u varošicu. Tu nas je čekalo 15 četnika — sa šubarama i kićankama, obraslih u brade, sa redenicima, bombama na opasačima i puškama na gotovs. Išli su prema nama. Puške (i jedan zarđali puškomitrailjez) su im okićeni cvećem, kao da se baš sad vraćaju iz teškog boja pa su im devojke iz zahvalnosti oružje okitile. Naš vodnik im je izložio da smo bili na akciji u Ovčaru. Bili su neodređeni, kao i uvek i nisu reagovali. Usput smo komentarisali o njima. Njihova očigledna inertnost prema akcijama dovodila nas je postepeno do zaključka s kim ćemo uskoro imati posla. Dok mi rušimo mostove, tunele i pruge, razoružavamo žandarmerijske stanice, držimo zasede iz kojih napadamo Nemce, dotle se oni slobodno kreću u našoj pozadini, pijanče i pričaju o nekoj borbi kojoj i sami ne vide početak, a sve naše akcije pripisuju sebi da bi se predstavili kao borci protiv okupatora.

U Gorobilje smo stigli 20. septembra. Tu je trebalo da dođemo u sastav čete. Idući prema Gorobiljskoj školi, čuli smo puškaranje iz pravca gde se nalazila naša četa. Tog dana je oko 250 Nemaca krenulo od Požege prema Gavrilovića mostu. Najpre su pošli u pravcu Godovika, a zatim skrenuli levo i došli do Gorobiljske škole. Delovi naše čete, sa komandirom i komesarom, primetivši jakog neprijatelja, postepeno su se povlačili ne prihvatajući borbu. Hitno je obaveštena Ariljska partizanska četa da pođe u susret Nemcima, a u okolnim selima (Rečicama, Godoviku i Svračkovu) pozivani su ljudi da se pridruže četi za napad na Nemce. Ariljska četa je brzinom napada iznenadila Nemce, ali su se oni brzo sredili i borba je otpočela. Ariljci su imali 2 poginula, od kojih je jedan komandir čete Vujović.

Međutim, sa prikupljenim narodom pomenutih sela, glavnina Požeške čete napada Nemce u bok od Godovika i Rečica. Ovaj organizovan i silovit napad izaziva kod njih veliku zabunu i komešanje. Petar Leković iz Rečica prišao je sa svojom grupom blizu nemačkog komandnog mesta, ali ga je primetio nemački oficir i nanišanio u njega. Primetivši to, Petar je iz karabina pogodio bombu koja je Nemcu visila o pojusu. Od njene eksplozije Nemac je poginuo. Naime, Nemci su mobilisali seljake za nošenje municije i kada se Petar Leković privlačio, jedan od tih seljaka mu je pokazivao rukom u nemačkog komandanta koji ga je gađao te se ovaj zahvaljujući tome i zaklonio. Posle pogibije komandanta, kod Nemaca je nastala panika te se počeše neor-

ganizovano povlačiti preko reke i kroz kukuruze. U Požegu su, preplašeni a mnogi i ranjeni, stizali razbijeni po grupicama vičući: »Evo partizana!« Jače nemačko odeljenje pošlo je kamionima iz Požege u pomoć ovim u Gorobilju. Napred je bio motociklista. Naši su ih sačekali kod mosta (na reci Đetinji prema Arilju), ubili motociklistu i ubacili bombe u prvi kamion pun Nemaca. I ovi su se Nemci panično vratili u Požegu.

Nemci su mobilisali seoska kola za prevoz ranjenika do Požege. Jedan teško ranjeni nemački oficir umro je u ambulanti u Požegi. U povlačenju su poveli Božu Stanića, iz Gorobilja, ubili ga i obesili o banderu na požeškoj pijaci (nisu imali vremena da prave vešala). Kod neprijatelja je zavladalo stanje pripravnosti. Pojačane su straže oko Požege, a nemački vojnici su stalno pucali iz puškomitrailjeza i šarali nebo raketama osvetljavajući teren iz straha od partizana.

BORBA ZA POŽEGU

I kod nas je vladalo pripravno stanje, ali i radost zbog postignutog uspeha. Ojačali smo brojno. Borba kod Gorobilja imala je ogromnog odjeka u narodu, pa je neposredno posle nje partizanima pristupilo 1200 novih boraca s oružjem. Bilo je porodica iz kojih su svi muškarci sposobni da nose pušku pošli u borbu: Ljuba Mićić sa dva sina, Petar Leković sa tri, Milutinović sa tri, Dragi Terzić sa tri, Svetozar Ostojić sa tri i mnogi drugi iz Gorobilja, Godovika, Svračkova, Rupeljeva, Roga, Rečica, Visibabe, Rasne, Zdravčića, Prijanovića, Guglja, Bakionice itd. U Prijanovićima, Guglu i Bakionici, koji se nalaze u zahvatu puta Požega — Čačak, počela je mobilizacija još u toku borbe u Gorobilju. Ljudi su se s puškama javljali komunistima i čekali naređenja za dalji rad. Grupa iz Prijanovića i Bakionice brojala je oko 35 ljudi, na čelu sa Lazom Obrenovićem (seljakom iz Bakionice, inače rezervnim podoficijom) i Milivojem Radovanovićem Farbinom.

Uspeh partizana u Gorobilju iskoristili su i četnici. Oni su noću 19/20. septembra naredili da zvone zvona u Kalenićima i Gornjem Dobrinju, budili ljude i vikali: »Ustajte! Idemo na Požegu! Nemci se povlače!«.

Na brzu ruku sakupljeni iz ovih sela krenuli su prema Požegi i stigli do Glumača, četničkog zbornog mesta gde se prikupilo oko 250 ljudi, većinom bez oružja. Organizatori ove mobilizacije bili su: kapetani Glišić i Ignjatović, pop Jovičić, Veselin Demirović (predsednik opštine u Ježevici, poznati jerezovac i bivši kraljevski senator), i narednik Srđanović. Su-

tradan, 22. septembra, idući prema Požegi, seljaci su bili ubeđeni da idu u borbu protiv Nemaca a u pomoć partizanima. (Seljaci su već čuli za partizane i njihove akcije, a 28. avgusta su ih i videli na masovnom mitingu u Gornjoj Dobrinji.) Međutim, na prilazu Požegi, sa Lisišta, ugledali su Nemce pred kasarnom. Nastalo je komešanje, ali su se četnički organizatori mobilizacije brzo snašli. Jedna kolona je, preko Lisišta, pošla na železničku stanicu, a druga pravo u Požegu, gde je prema ranijem dogovoru između četnika i Nemaca izvršena primopredaja stražarskih mesta oko kasarne, pošte i drugih mesta. U grupi koja je direktno ušla u Požegu bilo je oko 80 oficira, podoficira i žandarma. Kada su ovi ljudi stigli pred zgradu opštine sačekali su ih predstavnik sreskog načelstva, žandarmerije, predsednik opštine, gradski policajci i nekoliko četničkih pristalica. Iako su Nemci bili još tu, četnici su se, grleći, predstavljeni narodu kao osloboodioci. Seljacima je bilo jasno da su prevareni, te je počelo naglo osipanje mobilisane mase; prvo su se iz Požege izgubili oni što su došli bez oružja. Oni su, preko sela i izbegavajući drum, odlazili tamo odakle su i došli. Seljacima je bila jasna saradnja Nemaca i četnika, ma koliko četnički oficiri to kamuflirali.

Dok su se četnici spremali u Glumaču da uđu u Požegu, o banderi je visio Boža Stanić. U isto vreme se kapetan Miloš Glišić slobodno kreao ispred nemačke komande u uniformi jugoslovenskog oficira. Naišavši na Zdravka Koraća, seljaka iz Rasne, upitao ga je koliko tamo ima komunista i šta namera-vaju. Ovaj mu je odgovorio da ih ima »ko na gori lista«. Glišić je hitno uputio pismo štabu Užičkog odreda zahtevajući da partizani za 24 časa obustave napade na Nemce i omoguće im slobodan prolaz prema Kratovskoj Steni, Jelendolu i dalje Ovčarsko-kablarskom klisurom.

Sutradan, 23. septembra, rano ujutro, tek što se počela dizati magla, poslednje nemačko odeljenje napustilo je Požegu, a za njim je, s jednim nemačkim oficirom, verovatno komandirom zaštitnog odeljenja, išao Miloš Glišić prateći Nemce sve do rampe (udaljene 500 metara od Požege). Kada su naše snage sa terena Bakionice i Požege napale Nemce, Glišić se odvojio i polako kanalom pored pruge vratio u Požegu. Kod Marjanovića rampe (blizu stanice) naišao je na grupu četnika kraj mitraljeza kojoj je naredio da, ako se Nemci vrate, ne pucaju, a ako nađu komunisti — da otvore vatru. To je još više demoralisalo mobilisane. Mnogi su lomili puške, bacali ih u potok i odlazili svojim kućama.

U severnom delu sreza, gde su četnici uglavnom i mobili-sali seljake, nastalo je veliko nepoverenje prema oficirima i nji-

hovim četnicima. Karakterističan je primer sela Glumača gde su članovi Zemljoradničke stranke imali jak uticaj i davali podršku četničkom pokretu. A sada su, razočarani četničkom izdajom, lomili i bacali puške.

Nemcima nije bilo lako da prođu do Čačka. Naši su prvo napadali oko pruge kod Jovićevića vodenice i Jeminske Stene. U Guglju (6 km od Požege) grupa od 15 drugova, sa starim čika Vlaisavom Nikolićem i njegovim sinovima, napala je Nemce sa Stjenčice (severno od komunikacije Požega — Čačak). Od Dljina (južno od komunikacije) pa sve do Ovčara napadali su borci Dragačevskog bataljona. Nemci nisu mogli da prođu bez podrške svoje avijacije. Ova je tukla sve visove levo i desno od druma štiteći spori hod nemačke motorizovane kolone koja je u toku dana prevalila samo 35 km. Ovaj napad je Nemce stajao velikih žrtava.

22. oktobra, više Jelendola na Zelenoj Steni, sakupljali su se četnici pod komandom četovođe Raca Maslaća i mirno gledali kako se Nemci povlače. Tada je do četnika došla jedna partizanska grupa u kojoj je bio i Milojko Maslać (Racov brat po ocu) i predložila im da krenu do Ovčar-Banje da bi pomogli Dragačevcima. Četovođa Maslać je to kategorički odbio, rekavši: »Svak neka ide svojim putem! Mi i vi nemamo ničeg zajedničkog«. U žučnoj svađi između braće Maslać umalo nije došlo do krvi. Ovo im je bio poslednji razgovor koji nije vođen preko nišana. Partizanska grupa iz Jelendola rastala se od četnika i došla na Jeminsku Stenu, gde se priključila garnizonoj partizanskoj četi koja je obezbeđivala benzin i instalacije zatečene prilikom oslobođenja Požege.

Pošto je otpratio Nemce kapetan Glišić je otisao u komandu mesta gde je nastavio konsultovanja s akterima četničkog pokreta iz Požege. Njihov dogovor s Nemcima ogorčio je većinu građana. Brzo su se raspadele mobilisane grupe ljudi iz severnog dela sreza kad su videle da naše snage stežu obruč oko Požege. U redovima četnika nastaje demoralizacija; oni se oslanjaju na žandarmeriju koja se kompletanu iz službe Nemaca stavila pod komandu četnika.

Većina ljudi u četničkim redovima nije želela sukob s partizanima, pa su se četnici Požege obratili za pomoć kapetanu Petroviću iz Kosjerića. Pošto se partizanski obruč oko Požege sve više stezao, četnici su odlučili da beskonačnim pregovorima s partizanima dobiju u vremenu. Odredili su delegaciju pregovarača koja je trebalo da ide u Gorobilje gde se nalazio štab Užičkog partizanskog odreda. Četnička delegacija u sastavu: kapetan Miloš Glišić, narednik Srdanović, predsednik opštine iz Bakionice Miljko Marjanović, upravitelj škole Dragomir Su-

njevarić i advokat Aco Drndarević, stigla je 22. X popodne u dvorište Ljube Mičića gde je bio smešten štab Užičkog odreda. Četnici su doveli i kafedžiju Mikotu Timotijevića Štuku, inače našeg simpatizera. Kad su stigli u štab Užičkog odreda, bili su raspoloženi čak i za šalu. Svoj dolazak su prikazali partizanima bezmalo kao događaj od najvećeg značaja za ovaj kraj. Pošto je štab Užičkog odreda imao detaljne podatke o četničkoj aktivnosti, odlučeno je da se »delegati« pohapse, a u toku noći da se izvrši napad na Požegu.

OSLOBOĐENJE POŽEGE

To veče (22. X) je završena potpuna blokada Požege: od Bakionice je Požegu blokirala grupa Laza Obrenovića, od Rasne i Perišića brda — delovi Požeške čete, od Arilja — Ariljci, a iz pravca Čačka — Dragačevci. U međuvremenu je kod Crepane, na Perišića brdu, razoružan pun kamion četnika iz Kosjerića koji su pošli u Požegu kao pomoć četnicima. Kada su videli da se njihova delegacija ne vraća iz Gorobilja, mnogi četnici su to veče pobegli iz Požege.

Partizani su napadnim kolonama ulazili u Požegu bez borbe. Ostaci četnika su se razbežali. Zarobljeno je samo 50 žandarma koji su služili Nemce pa su to isto produžili i kod četnika. Sutradan su se partizani smestili u kasarne (u Požegi i Jeminskoj Steni), a okolo su postavili obezbeđenja. Komandant odreda Jerković je, pred okupljenim građanima i seljacima okolnih sela (koje je radoznalost dovела da vide šta se odigrava u Požegi), izvršio smotru partizanskih snaga koje su ušle u grad. Sa balkona komande mesta postrojenim jedinicama i okupljenom narodu govorio je komesar odreda Milinko Kušić. Njegov dirljiv govor jako je delovao na prisutne. Nastalo je prijavljivanje radnika, seljaka, čak i nekih podoficira i oficira, u partizanske jedinice.

Citavog dana vlađalo je slavlje, a uveče je partijska organizacija Požege organizovala miting za građane koji nije bio najbolje posećen; njemu su prisustvovali uglavnom radnici, omladina i simpatizeri NOP-a, dok je trgovačka i sitnosopstvenička čaršija sedela iza zavesa posmatrajući iz prikrajka šta se događa. Na mitingu su govorili: Ljubo Mićić, Mile Farbin i Slobodan Penezić Krcun. Farbin je ukazao na one koji sede iza zavesa, a Krcun se osvrnuo na izdajničku ulogu Koste Pećanca i njegovu saradnju s Nemcima.

Prilikom oslobođenja Požege zaplenjeno je nekoliko miliona litara benzina, nafte i ulja (što je poslužilo partizanskim

snagama za transport sve do Romanije); zatim je zaplenjeno 6000 avionskih bombi i težine 12—100 kg (koje su kasnije prenete u fabriku oružja u Užicu); zaplenjeno je pešadijsko oružje francuskog porekla kojim je bila opremljena bivša jugoslovenska vojska.

20. septembra su Nemci i Užice predali četnicima (vojvodi Đekiću), a 24. su partizanske jedinice prodrle u grad, pa je tamo prešao i štab Užičkog partizanskog odreda sa delovima naših snaga. Požeška četa je uputila jedno jače odeljenje u Kosjerić. Kapetan Glišić, narednik Srđanović i predsednik opštine Miljko Marjanović zadržani su u zatvoru dok su ostali članovi četničke delegacije odmah pušteni. Glišić je iz zatvora prokrijumčario pismo Draži Mihailoviću u kome ga, svestan svoje saradnje s Nemcima, moli da interveniše kod partizana da ga ne streljaju. Na sastanku Sreskog komiteta kome su prisustvovali Sreten Žujović i Ivan Milutinović, odlučeno je da se i oni puste na slobodu. Partizani su činili sve kako bi došlo do saradnje s četnicima u borbi protiv okupatora. Razgovaralo se sa svakim zatvorenikom pojedinačno. Svi su dali »tvrdnu« reč da će se založiti za tu saradnju. Na sastanku Sreskog komiteta je Ivan Milutinović govorio o čuvanju i rukovanju zaplenjenom imovinom, o uslovima proširivanja narodnooslobodilačke borbe i okupljanja većeg broja ljudi i sl. Naročito je upozoravao na opasnost delovanja destruktivnih elemenata i na to koga treba smatrati petokolonašem.

Štab Užičkog partizanskog odreda izdao je naredbu za opštu mobilizaciju u okrugu užičkom. Da bi mobilizacija bila uspešnija, organizovan je i miting na kome su govorili u ime partizana Ljubo Mićić i Milivoje Radovanović, a u ime četnika kapetan Miloš Glišić. Četnički elementi su stalno upadali u reč govornicima da treba čuvati stare simbole, a ne uzimati petokraku zvezdu. Posle zbora postavljena su dva stola za upisivanje u partizane i četnike. Partizanski sto je bio pred zgradom Andre Perišića trgovca. Tu je sedeo Ljubo Mićić, a spiskove je vodio Milijan Neorićić. Četnički sto se nalazio pred kafanom Straina Pavlovića i tu je sedeo kapetan Glišić sa jednim pisarom. Razdaljina između stolova bila je prilična, kako ne bi bilo agitovanja prilikom upisa.

Kod četnika su se upisivali uglavnom stariji ljudi i kolebljivci. Svaki upisani je dobijao objavu i smatran mobilisanim. Međutim, našem stolu uglavnom su pristupali mlađi ljudi koji svesno idu u borbu i opredeljuju se »društvenim snagama kojima neminovno pripada budućnost«.

Za ovo kratko vreme našeg boravka u Požegi, rad i život su se odvijali normalno. U većini sela formirani su narodnooslo-

bodilački odbori i seoske straže. Štab Užičkog partizanskog odreda odredio je komandu mesta, gde je nekoliko dana radio i Vukola Dabić, zamenik komandanta Užičkog partizanskog odreda. Održano je više sastanaka u Požegi i okolini. Rastao je broj novoupisanih u partizane. Organizovana je četna ambulanta, prikupljala su se materijalna sredstva za Narodnooslobodilački fond, primani su prilozi u novcu i materijalu namenjeni snabdevanju partizanskih jedinica. Borci i narod su putem štampanih vesti obaveštavani o događajima kod nas i u svetu.

NAPAD ČETNIKA NA POŽEGU

Čim su izišli iz zatvora, Glišić, Marjanović i Srđanović su otišli u gornja sela požeškog sreza. Miljko Marjanović je u Ravnom Gaju počeo da okuplja ljude i organizuje četnike. Glišić je otišao u Gornju Goru gde su četnici već uveliko vršljali, pa su čak cepali i plakate na kojima je bila odštampana naredba komandanta Užičkog odreda o mobilizaciji. (Kada je kapetan Ignjatović, u pratnji svoja tri pratioca, pročitao naredbu, spopao ga je bes. Počeo je cepati plakatu uzvikujući: »Ovde mi vladamo! Nema niko sa strane da se meša«.) Kada su se seljaci koji su se razbežali iz Požege našli u svojim selima, pričali su da četnički oficiri šuruju s Nemcima. Seljaci se nisu više odaživali na pozive četnika niti su im pružali ma kakvu podršku. Raslo je raspoloženje za partizane. U takvoj situaciji četnici počinju primenjivati teror. Još 22. septembra su u Dragačevu uhvatili i ubili Voju Pajića, istaknutog člana Komunističke partije, jednog od rukovodilaca Čačanskog partizanskog odreda. Okomili su se na one što su obelodanjivali njihove zločine i izdaju. Takav je slučaj bio sa mobilisanima koji su, videvši kaptana Glišića da prati Nemce iz Požege, lomili i bacali puške govoreći: »Hajdemo, ljudi, kući, prevareni smo«. Njih su četnici nešto kasnije zatvarali i batinali, zbog čega nisu mogli izvršiti ponovnu mobilizaciju za napad na Požegu. Tad su počeli da primenjuju i najbrutalnije mere. U Ježevici su iskopali veliku raku i, preteći streljanjem, primoravali ljude da se odaživaju na pozive za mobilizaciju.

Ponovni napad na Požegu četnici su počeli pripremati čim su je izgubili. Nju su četnici smatrali svojim poklonom od okupatora. Ona je za njih imala strategijski i politički značaj s obzirom da smo mi držali Čačak, Užice i Arilje. Zauzimanjem Požege, oni bi se infiltrirali u našu pozadinu i ometali mobilizaciju i snabdevanje snaga na frontu. Time bi ugrozili teritoriju ne samo užičkog okruga već i čitave zapadne Srbije. Četnici su zaista imali razloga da napadaju Požegu ali su se prevarili u ra-

čunici. Oni su se oslanjali na iste one snage na koje se oslanjao i bivši jugoslovenski režim: žandarme, policajce, oficire, predsednike opština i politikante svih boja. Jedinstvo ovih je potencirano čisto klasnim interesima. Zato su i sklopili savez sa okupatorom maskirajući ga parolom kako mi gušimo privatnu svojinu, da smo agenti Moskve, da vršimo teror nad narodom; sećemo uši, noseve, vadimo oči i sl. Na sve načine su vrbovali ljude koji su stupili u partizanske jedinice, upućivali majke i očeve da zovu svoje sinove da napuste partizane i vrate se kućama. Čak su i provokatore upućivali u naše redove. Tako je jedan provokator rekao komesaru čete Aćimu Ivanoviću da nije mesto u partizanima, već treba da se povuče »u miran život«. Mene je takođe jedan od takvih ubedljivao da je dosta što sam ja pošao u neizvesnost i da bi trebalo da pustim braću da se vrati kući.

Mada bez većeg efekta, ta su vrbovanja ipak uticala na neke. Pojedinci su otišli kućama, a neki i direktno u četnike. (Petronije Aćimović, nastavnik i pripadnik Zemljoradničke stranke, bio je predložen za člana narodnooslobodilačkog odbora u Požegi i umesto da dođe na sednicu odbora pobegao je u Roge. Tamo je sakupio grupu ljudi i doveo ih kao četnike u Požegu. Andrija Trifunović, podoficir, pobegao je iz Požege na motociklu koji smo zaplenili od Nemaca kod Gorobilja, kada su išli u pomoć onima što su se tukli u Gorobilju. Zatim su Miladin Meandžić, seljak iz Rasne, kasnije jedan od najvećih četničkih zlikovaca u ovom kraju, pa neki Sarvan iz Roga i još nekolicina sličnih, takođe podlegli četničkim pretnjama i savetima.) Požegu su počeli da napuštaju razni špekulanti, trgovci, zanatlije, službenici bivših nadleštava, žandarmi — jednom reči, zelenaska čaršija — i odlaze kod četnika da bi ih ojačali za napad na Požegu. Četnici su se počeli grupisati na raznim mestima oko Požege: U Glumaču, pod komandom Glišića i Ignjatovića, Ravnom Gaju, pod komandom Miljka Marjanovića i Miloša Markovića; Zdravčićima pod komandom Steve Stevanovića rezervnog oficira; u Gorobilju, pod komandom Radojka Đurića podoficira. Svi su oni uglavnom istim metodama vršili mobilizaciju za napad na Požegu. Slali su patrole po selima i dovodili ljude u logore gde se kuvala rakija. Pijana rulja se tako spremlala za napad na Požegu. U Gorobilju je četnički logor bio kod opštinske zgrade. Patrole su dogonile ljude iz susednih sela i zaselaka. Rale Vasiljević iz naše čete, pošao je kući da obide svoje i, ne znajući šta se u selu događa, naišao je na četnike koji su ga vezali i priveli u logor gde su ga tukli, psovali i maltretirali. Tog dana je u Gorobilju održan zbor na kome je, prinuđen od četnika, govorio Slavko Joksimović, pukovnik u

penziji, inače politički opredeljen kao zemljoradnik. Govorio je tiho, odmereno i pomirljivo: »Sva oružja treba okrenuti protiv okupatora, ali kada za to dođe momenat«. Znači, i po njegovom mišljenju treba čekati. Ipak se nije priključio četnicima; za čitavo vreme rata držao se pasivno.

4. oktobra se u 10 sati zaustavio pred našom stražom u Lisištu jedan bivši pitomac Vojne akademije koji je dolazio iz Glumača. U ruci je imao beli barjačić. Tražio je da ide u komandu mesta i preda pismo od Glišića i Ignjatovića, kojim su ovi zahtevali da se naše jedinice povuku iz kasarne i smeste na drugo mesto kako bi oni tu smestili svoje jedinice, kao i da im se isprazni zgrada opštine za njihovu komandu i to »do 14 časova«. Komandant mesta je preko telefona pozvao štab odreda u Užicu i upoznao sa četničkim zahtevom. Nešto kasnije je komesar odreda Kušić javio preko telefona da na uslove četnika ne pristanemo, ali im treba dozvoliti da uđu u Požegu u koloni sa zastavom, da se smeste u zgradu gimnazije i da mogu imati svoju komandu mesta. Istovremeno nas je obavestio da će hitno uputiti jednu užičku četu sa komandirom Sekulićem — za svaki slučaj. Odgovor štaba Užičkog odreda dostavljen je četničkim komandantima u Glumač. Posle kratkog vremena vratio se isti bivši akademac sa zahtevom da Ljubo Mićić i Milivoje Radovanović dođu u Glumač na pregovore.

Iz Užica su se drugovi stalno interesovali o razvoju situacije. Sugerirali su da ničim ne izazivamo sukob, da budemo elastični i da se treba odazvati pozivu na pregovore. S obzirom da su četnici već likvidirali nekoliko naših ljudi, njihov poziv na pregovore smo tumačili kao podmukli plan da obezglave rukovodeći kadar u Požegi. Drugovi su odlučili da ne idu. Poručili su četnicima da oni mogu doći u Požegu — u koloni i sa zastavom.

Nije prošao ni jedan sat od odlaska četničkog motocikliste a stigla je Užička partizanska četa sa komandirom Sekulićem (inače bivšim jugoslovenskim oficijerom koji je još nosio tu uniformu samo bez epoleta). Vedar, okretan i pun samopouzdanja ušao je u komandu mesta, rukovao se sa drugovima koji su ga odmah upoznali sa situacijom, a zatim je pregledao kartu Požege i okoline i video raspored naših snaga iza Požege »da bi razmestio svoju četu«. Delove čete je postavio prema Užicu u kasarni, a nešto je zadržao u rezervi. Počeli su da stižu izveštaji naših predstraža da nailaze četnici i to: od Lisišta, Perišića brda i Gorobilja, u streljačkom stroju a sa Ravnog Gaja, preko Grota — na Goloušu i Tešovića brdo prema Jeminskoj Steni u koloni. Druga četnička kolona se uputila preko Marjanovića kroz Bakionicu prema Požegi.

Četnici se nisu žurili. Većina je bila bez oružja. Na 500 metara ispred našeg streljačkog stroja među njima je nastala pometnja. Njihov streljački stroj je zastao. Oni s oružjem, (nosioći napada na partizane) povukli su se iza streljačkog stroja i komandovali:

»Napred, ko se vrati biće ubijen.«

Kada su prišli našim položajima upozorili smo ih da stanu i svrstaju se u marševsku kolonu — inače ćemo otvoriti vatru. Oni s oružjem su vršili pritisak na nenaoružanu masu. Naši još nisu imali naređenje da pucaju. Četnici su odgovarali da se neće tući i bratsku krv prolivati. Međutim, kako bi prišli kojoj našoj grupi razoružali bi je i dali oružje svojim ljudima. Partizani se nisu odmah snašli. Tako su četnici razoružali i zarobili preko 80 drugova, samo zahvaljujući tome što su se naši strogo držali naređenja da bez komande ne otvaraju vatru.

Komanda mesta i Sreski komitet u Požegi, s obzirom na već otvoreno neprijateljsko ponašanje četnika, odlučili su tada da se otvori vatra ali preko glava četnika, kao opomena i da bi se ovi zaustavili. U Požegi je vladala napetost. Niko nije očekivao da će doći do sukoba ili — ne bar tako brzo. Mislili smo da će kod četničkih starešina preovladati razum. Četnici su prosto insistirali na žrtvama koje smo im naneli kako bi u svojoj zločinačkoj propagandi imali »argumente« i opravdali svoje mračne namere. Strah je pritisnuo ne samo naše simpatizere već i neopredeljene građane koji su nam govorili: »Zar ćete stvarno prolivati bratsku krv?«

Ulagali smo sve napore da ne dođe do bratoubilačke borbe. Međutim, pošto smo zapali u situaciju — ili se boriti ili će nas sve razoružati, u sumrak smo otvorili vatru. U redovima četnika nastala je panika, a padom noći i pravo rasulo. Svi oni što su bili bez oružja (a dosta njih i sa oružjem kao, na primer, grupa od Zdravčića, pod komandom rezervnog potpukovnika Stevanovića), razbežali su se. U grupi što je došla od Gorobilja i kojom je komandovao Radojko Đurić, seljaci su se razbežali već posle prvog plotuna, a isto je uradila i grupa od Bakionice. Pripucavali su samo žandarmi, oficiri i podoficiri, okoreli zlikovci, razbojnici i siledžije. Da se ne bi zaoštravali odnosi, pred zoru je stiglo naređenje da se povučemo.

Napustili smo Požegu i krenuli za Užice kompozicijom koju je formirao železničar Janković. U Rasnoj smo se sudarili sa kompozicijom kojom su dolazile dve naše čete iz Užica. Izašli smo iz voza i krenuli maršem. Kod zadruge u Visibabi našli smo Sretena Žujovića Crnog koji je prethodne večeri pošao u Požegu, pa je, kad je čuo puškaranje pričekao da se raščisti situacija. Podneli smo mu izveštaj, a kada je svanulo, dve pri-

stigle čete i naši delovi krenuli su preko Visibabe ka Požegi. Obradovali smo se ponovnom ulasku u Požegu. Rasporedili smo se u strelce pored Skrapeža i čekali naređenje za juriš. Žujović je s jednim drugom otišao u Požegu na razgovore s četnicima.

Čim smo se povukli iz Požege četnici su počeli orgijati i pijani slaviti »pobedu«. Zarobljene partizane odveli su u Glumac gde su od zgrada škole i opštine napravili zatvor. Tu su ih batinali a posle dva dana pustili kućama. Krstu Pajića Singera sekretara Sreskog komiteta, Borivoja Mićića, borca Požeške čete i Bebu Cvetić iz Beograda sproveli su na Ravnu goru. Prilikom saslušavanja najsuroviji su bili prema onima koji su imali još nekog u partizanima, kao i prema partizanima — bivšim podflicirima. (Milenka Nikitovića, bivšeg podnarednika, prosto su premlatili nazivajući ga izdajnikom, a prilikom puštanja na slobodu nudili su mu čin i platu da ostane kod četnika.)

Kada se Žujović vratio iz Požege naredio je da se povučemo na kose iznad Rasne, Visibabe i Zdravčića. Bili smo ogorčeni što nismo napali Požegu, uvereni da bismo za vrlo kratko vreme najurili četnike. Posle pregovora između četničke komande iz Požege i štaba Užičkog partizanskog odreda konačno je potpisana sporazum koji je (prema naredbi štaba Užičkog PO br. 7 od 24. oktobra 1941) sadržavao uglavnom ove odredbe:

— prvo, neometan prolaz kroz Požegu, sa overenim ispravama koje je izdala bilo koja strana, i sa pečatom; pri tom se misli na pešački, kolski, automobilski i železnički prolaz;

— drugo, kod naoružanih pojedinaca mora biti u ispravama naznačeno da su naoružani, a naoružano odeljenje ili veće formacije mogu se kretati samo po odobrenju komandanta odreda;

— treće, sloboda rada u požeškom srežu za partizanske i četničke organizacije s tim da komanda mesta u Požegi stavi na raspolaganje potrebne prostorije;

— četvrto, slobodna propaganda obeju strana u duhu borbe protiv neprijatelja i njihovih slugu; zborovi se moraju prethodno prijaviti; obe strane mogu nastupati slobodno, a u govorima se ne smeju vredati ideali ni jedne strane;

— peto, slobodan prolaz transporta i materijala s tim da se prevoz naoružanja ima posebno prijaviti;

— šesto, slučajeve lišavanja slobode pripadnika druge organizacije rešava mešovita komisija sastavljena od predstavnika obe strane;

— sedmo, ne dozvoljava se prolaz nikakvim divljim grupama i u tom cilju predviđa se saradnja;

— osmo, oružane snage ni jedne strane ne smeju prelaziti postojeću političku granicu srezova bez prethodnog pristanka druge strane.

Četnici su izigravali sporazum, a naročito treću i šestu tačku; nisu dozvoljavali rad naših organizacija, niti je pak došlo do zajedničke komisije kada su lišavani slobode naši ljudi. Zatvori su bili puni naših simpatizera i članova porodica onih što su se povukli sa četom u Užice. Četnička komanda se izgovarala da ona za to ne zna i da to pojedinci rade na svoju ruku.

U međuvremenu se intenzivno radilo na mobilizaciji zajedničkih snaga za borbu protiv okupatora. Zbog toga i nije došlo do našeg napada na Požegu 4. i 5. oktobra. Drug Tito je sa Sretenom Žujovićem i Mitrom Bakićem otišao na Ravnu goru u selo Brajiće, na razgovore sa Dražom Mihailovićem. Obe strane su iznele svoje poglede; odlučeno je da se sporazum potpiše 26. oktobra u Užicu, gde je trebalo da dođe Draža, ali do toga nije došlo.

Kada su se drug Tito i ostali delegati Vrhovnog štaba vraćali sa Ravne gore imali su objavu izdatu od Dražinog štaba da im se od četničkih straža ne čine smetnje na putu. Pri izlasku iz Požege, pred mostom, zaustavio ih je četnički podoficir i naredio da se vrate u kasarnu. Drug Tito i ostali članovi, prinuđeni da se vrate, poveli su sobom i tog podoficira. U kasarni niko od oficira nije znao ili nije htio da im da odgovor zašto su zaustavljeni i vraćeni. Na uporno insistiranje naših delegata došao je kapetan Glišić i saopštio da je to greška.²

U duhu ovih pregovora i ranijeg sporazuma, četnički oficir Ignjatović je izdao letak u kome upozorava da će najstrože kazniti sve one koji raspiruju bratoubilačku borbu. I pored tog upozorenja četnici su pljačkali radnje i kuće naših simpatizera. (4. i 5. oktobra opljačkana je trgovinska radnja Milana Petronijevića; četnici su poneli čitave trube tekstila svojim kućama. Kada su naši intervenisali, oni su bacili puške i pobegli s plenom.) Pljačkali su vozove koji su išli iz Užica za Čačak i obratno, otimali oružje, žito, i sve što je trebalo vojsci na frontu i pozadini.

Čim su četnici upali u Požegu počeli su sa hapšenjem i premlaćivanjem naših simpatizera. Javno su na pijaci tukli Mikotu Timotijevića Štuku, pa se nekoliko četnika takmičilo ko će ga bolje udariti. Prilikom priprema četnika za napad na Užice, nastalo je masovno hapšenje i teror u Požegi. Zatvor je bio u krugu kasarne gde je jedna betonirana hala bila prepuna ljudi

² Na suđenju Draži Mihailoviću Glišić je izjavio za ovaj događaj da su neke četničke grupe na svoju ruku minirale most radi likvidacije Tita i ostalih i da ih je on (Glišić) sprečio u tome.

i žena zajedno. Nisu se ustezali da zatvaraju žene u sedmom ili osmom mesecu trudnoće, kao što je bio slučaj sa Persidom Radovanović. U ovom zatvoru bilo je preko 50 naših simpatizera i članova KP koji su prilikom povlačenja u Užice ostali u Požegi. Zatvori su bili u svim opštinama pa i mnogim selima (u Bakionici preko 20 simpatizera, u Jeminskoj Steni 30 — itd.). Slično je bilo u Glumaču, Jelendolu, Gorobilju, Zdravčićima, Visibabi, Rogama i drugim.

U selima severnog dela sreza zatvarani su i oni koji se nisu hteli odazvati na mobilizaciju, sumnjajući u poštenje četnika posle njihovog prvog ulaska u Požegu. I pored ovakvog terora bilo je sela u srežu požeškom gde četnici nisu smeli ni priviriti. Tako je jedna grupa četnika upala u selo Godovik i počela da pljačka voćnjake i pčele. Meštani su se organizovali i pripucali, a četnici se razbežali kud koji. U Rečicama i Svračkovom seljaci dugo nisu dozvolili pristup četnicima. (Napad naših jedinica na Požegu 3. novembra pojačala je grupa od 40 seljaka iz Godovika i Rečica; po izvršenom zadatku većina se vratila kući. Među organizatorima ove grupe bio je i Vlada Radovanović.)

Usled otpora naroda četnici su počeli sa ubistvima. Polovinom oktobra skinuli su u Jelendolu s voza dva druga i odveli u pravcu Tabanovića. U isto vreme ubili su u Gorobilju Radojka Žunića, studenta prava, inače poznatog aktivistu partizanskog pokreta. Tih dana je u Požegu došla grupa četnika pod komandom Bože Javorca i sobom dovela našeg simpatizera iz Brezove Vučića Stambolića. Njega su na svirep način ubili nasred ulice u Požegi. 27. oktobra su na požeškoj stanici skinuli s voza komandanta Prvog šumadijskog odreda Milana Blagojevića koji nije dozvolio da ga razoružaju i odveli ga u komandu pod izgovorom da ga traži kapetan Ignjatović. Kad su ga uveli u komandu, neko ga je s leđa mučki udario u glavu. Onesvešćenog su ga razoružali, a zatim odveli u zatvor gde su ga mučili. Ubili su ga 28. oktobra u selu Glumaču tupim predmetom u potoku kraj groblja. Telo su mu plitko zakopati tako da je 1942. godine, kada se sneg počeo topiti, a voda nositi zemlju, leš pronađen gotovo na površini, pa je naređenjem opštinskih vlasti ponovo zakopan.

Napad na Užice obrazložio je kapetan Ignjatović sledećim: što smo na kape i zastavu, umesto kokarde, stavili crvene petokrake zvezde; što u govorima ne pominjemo kralja i otadžbinu; što »pod vidom borbe protiv okupatora hoćemo da sprovedemo svoja komunistička načela«. Uprkos teroru u prisilnoj mobilizaciji, četnici za napad na Užice nisu mogli da okupe više od 667 ljudi iz sreža požeškog i to jedan deo bez oružja.

Četnička zapovest za napad pisana je samo za komandni kadar; mobilisanim ljudima su govorili da idu na Višegrad u borbu protiv Italijana i da moraju svratiti u Užice da bi se tamo naoružali.

Četnički prodor u Užice nije uspeo. Posle poraza na Trešnjici, 2. novembra, kod njih je nastupilo rasulo; oficiri i žandarmi su s pištoljima zadržavali mobilisane da ne beže. Tek u toku noći prikupili su rasturene snage i počeli posedati položaje za odbranu Požege. Naročito su se bojali artiljerije (koju mi nismo imali, a oni su bili ubedjeni da njome raspolažemo).

Napadu naših snaga na Požegu, 3. novembra, četnici pružaju jak otpor sa položaja od Glumača i na gvozdenom mostu na Skrapežu. Upotrebili smo protivavionski mitraljez (15 mm) tukući jedno njihovo mitraljesko gnezdo. Posle 5—6 hitaca počeli su bežati u paničnom strahu vičući da imamo topove.

Pri povlačenju iz Požege četnici su izdali naredbu³ da se svi »koji mogu pušku nositi moraju povući s njima, jer partizani kolju ljude, seku uši i noseve«. U naredbi se preti onima koji se ne budu povukli da će se vrlo loše provesti kada se oni (četnici) vrate. Sobom su poveli i nekoliko naših simpatizera (Miodraga Markovića, skojevca, ubili su 4. novembra u Loretu, a ostale su vodili do Brajića odakle su neke predali Nemcima).

3. novembra uveče došli su u Požegu izaslanici Draže Mihailovića iz Užica — major Ostojić i kapetan Mitić — da traže primirje (koje je te večeri objavljeno i trajalo samo do ponoći). Pokazali su pismo druga Tita i tražili da im se omogući prebačivanje kolima do njihovih jedinica negde oko Dobrinja. Radi voje Jovanović Bradonja me je zadužio da to svršim. Našao sam Ljubivoja Kovačevića iz Požeške organizacije SKOJ-a koji je vozio ova dva oficira ali se više nikad nije vratio (prema izjavama nekih očevidaca, oficiri su ga pištoljem prinudili da ih vozi na Ravnu goru, tamo su ga razoružali i predali Nemcima u Čačku; sproveden je na Banjicu, zatim u Mauthauzen, odakle se nije vratio).

7. novembra su četnici pod komandom Račića ponovo napali Užice iz pravca Karana, dok su se oni iz Požege sakupljali u Ježevici i Gornjem Dobrinju i istovremeno pripremali napad na Požegu u skladu sa Račićevim napadom na Užice. Međutim, demoralisanu masu nisu uspeli ni da pokrenu. (Da bi učvrstili disciplinu, streljali su u Ježevici svog aktivnog pomagača šofera preduzimača Milije Jovanovića.) Napustili su Ježevicu i preko Pranjana i Rudnika smestili se čak u Belanovici gde su bili Nemci. Među četnicima je zavladala takva svađa i nesloga

³ Naredba se čuva u Muzeju narodne revolucije u T. Užicu.

da su Marjanović i Ignjatović na svoju ruku odlazili u Beograd i moljakali Nemce i Nedića za pomoć. Dosta ih je usput i sa Rudnika dezertiralo i vratilo se kućama. Pričali su kako gladuju, da ih jedu vaške, kako o njima niko ne vodi računa, da su demoralisani itd.

AKTIVNOST U OSLOBOĐENOJ POŽEGI

Pritešnjeni našim snagama u nekoliko sela oko Brajića, četnici su zatražili obustavu napada partizana. Opet u interesu borbe protiv okupatora, 26. novembra smo u Pranjanima pristali na sporazum, ali ga četnici, kao i ranije, gaze posle dva dana i s Nemcima učestvuju u prvoj ofanzivi protiv nas. I kod partizana i kod naroda vlada ogorčenje i revolt protiv četnika. Naš uticaj u narodu sve više raste, naročito kod omladine. Četničke jedinice su većinom sastavljene od starijih godišta. Narod razume da četnicima praštamo izdaju samo da ne bi došlo do bratoubilačke borbe (zato smo i imali ogromnog uspeha u toku novembra, do našeg povlačenja za Sandžak).

Ni sami partizani, iznurenici borbama, nisu u prvo vreme shvatali sporazumevanje s četnicima koji su već dvaput gazili sporazum. Samo upornim i strpljivim radom partijske organizacije oni su shvatili potrebu ogromnih napora za ujedinjenjem snaga protiv okupatora. Upravo nepomišljeni i neprijateljski postupci četničkih starešina, sa Dražom na čelu, doprineli su da se četnici prikažu kao teroristička organizacija u službi okupatora. Tako su, na primer, devetorici zarobljenih partizana iz Kosjerića (među njima su bile i 2 drugarice) povadili oči i palili vatru na telima dok su drugarice silovali, izboli noževima i bjonetima i razmrskanih glava ostavili u klisuri Ridova (kraj sela Skakavci). Tek 15. novembra, posle oslobođenja ovog kraja, otkriven je ovaj jezivi zločin. Zatim, u selu Slovcu kod Valjeva, predali su nemačkim krvolocima 350 zarobljenih partizana iz bolnice u G. Milanovcu, među njima i 18 partizana iz okoline Požege (koje su četnici zarobili kod Ražane). Jednom prilikom su četnici streljali u Brajićima 16 drugova i 17 drugarica uglavnom ranjenika (o čemu je pisala i »Borba« od 27. novembra 1941), itd. Partijski i skojevski aktivisti su sve te zločine četnika iznosili na raznim skupovima u našem srežu, a ljudi i žene su se zgražavali.

Široke narodne mase, bez obzira na raniju političku pripadnost, sarađuju s nama bilo kroz narodnooslobodilačke odbole bilo kroz seoske straže. Javljali su se i u naše jedinice. Partizanske čete su brojno narasle: 2. četa (koja se nalazila u

Pranjanima) brojala je preko 60, a 1. oko 100 boraca. Sem toga, oko 150 naoružanih boraca bilo je na straži u Jeminskoj Steni, na železničkoj stanici, kao i pri raznim drugim objektima u Požegi i okolini. Sreski komitet SKOJ-a preduzeo je široku akciju na organizovanju omladine u Srpski narodnooslobodilački omladinski savez. Zapravo, 17. X 1941. održan je u sali Sokolskog doma u Užicu miting za osnivanje tog saveza. Na mitingu je u ime CK SKOJ-a govorio Lola Ribar, podvlačeći da u sadašnjim uslovima treba stvoriti široku masovnu organizaciju koja će obuhvatiti svu omladinu bez obzira na politička i verska ubedjenja i povesti je u borbu protiv okupatora. Na mitingu su govorili i predstavnici sreskih rukovodstava SKOJ-a, užičkog okruga, štaba Užičkog odreda i OK KPJ.

Uvodni referat podneo je Dobrivoje Vidić, sekretar OK SKOJ-a, posle čega se i pristupilo stvaranju SNOOS-a.⁴ Za potrebe fronta radilo je po raznim radionicama 50 radnika. U Požegi je oko 40 žena plelo čarape i džempere za partizane, a slično je bilo i u okolnim selima na organizovanim prelima. Ovako organizovan rad naše pozadine prekinula je prva neprijateljska ofanziva.

I NEPRIJATELJSKA OFANZIVA NA ZAPADNU SRBIJU

27. novembra održan je sastanak Sreskog komiteta u zgradi pošte, kome je kao delegat OK prisustvovao Duško Višić. On je preneo direktivu Vrhovnog štaba NOPOJ o merama pripravnosti, s obzirom da su Nemci sa kvislinzima vršili napad na čitavu slobodnu teritoriju. Na sastanku je dat pravac eventualnog povlačenja i evakuacije. U Požegi se već govorilo o neprijateljskoj ofanzivi i razni petokolonaški elementi naglo su počeli dizati glavu. Prodor Nemaca je bio prilično brz. Već 28. novembra počinje evakuacija nekih magacina s namirnicama i ostalim potrebama za front, kao i dela stanovništva, uglavnom naših simpatizera, iz Požege i okoline. Pravac evakuacije bio je: Rupeljevo — Roge — Sjeverovo. Istog dana počelo je bombardovanje Požege i naše kolone koja se evakuisala.

29. novembra su iz Požege upućena kolima tri minera da na nekoliko kilometara prema Kosjeriću postave nagazne mine kako bi usporili prodor Nemaca u Požegu. Minerska grupa se gotovo sudarila s Nemcima i, napustivši kola, povukla se preko Visibabe i Rasne za Roge. Kod mosta na Skrapežu Nemci su zastali da bi prikupili kolonu. U Požegi je nastala panika. Ko-

* »Borba« br. 2 od 23. oktobra 1941.

manda mesta nije se snašla, a zbog pokidanih telefonskih veza nije ni dobila naređenje za povlačenje. Za taj dan je bio zakazan omladinski miting koji usled nailaska Nemaca nije održan. Njihova avijacija stalno je bombardovala Požegu i okolna sela. Mitraljirali su sva mesta gde se zapazio pokret makar i jednog čoveka.

Zastavši na mostu, Nemci su uputili delove preko Skrapskeža da preseku put prema Arilju i pravac našeg odstupanja prema Rogama. Posle jednog sata neprijateljska glavnina je krenula ka požeškoj pijaci i tek tada je počelo povlačenje naših snaga u neredu. Grupa iz zapadnog dela grada povukla se prema Bakionici, a iz istočnog — preko Rasne i Rupeljeva prema Rogama. Nemci su s mostova na putu za Arilje i na pruzi za Užice osuli mitraljesku vatru. Čak su zarobljeni neki drugovi. Naši su se brzo snašli i otvorili vatru na Nemce ubijajući one što su zarobljavali partizane. Jedna grupa je, privukavši se Nemcima iza leđa, likvidirala njihovog mitraljesca, što je olakšalo povlačenje, istina, uz stalne nalete neprijateljske avijacije na Rupeljevo i Roge (još 28. novembra je od bombardovanja kod škole u Rogama pогинуо Dragomir Ivanović, saradnik još Dimitrija Tucovića, sekretar mesne partijske će-лиje i član sreskog narodnog odbora. Tu je bila i njegova čerka Slavka učiteljica koja je kasnije pогинула kao član KP na Kokinom Brodu 8. februara 1942. godine). Od bombardovanja i mitraljiranja je u Požegi pогинула nekolicina drugova, među njima: Venijamin Marinković, profesor, (član OK i komandant mesta); Slobodan Popović Bakula, fotografski pomoćnik (sekretar SK SKOJ-a); Miloš Božić, kafedžija (član NOO) i drugi.

Partizani koji su se povukli u Bakionicu nisu uspeli da se povežu sa glavninom čete, pa su neki odmah pohapšeni. Samo je nekolicina otišla u Ježevicu gde je našla 2. četu. Nemci su prilično brzo prodrli jednom kolonom sa požeške pijace do aerodroma u Tatojevici (u pravcu Arilja) i drugom prema Jeminskoj Steni, dok je treća zaposela groblje u Požegi. (Sreta Lazović, partizan, zaklonjen na bliskom odstojanju, video je kako u sastavu nemačke patrole neki četnici i ljetićeve nose municiju. Sreta se iz nemačkog obruča probio noću do Prijanovića i dalje za Roge.) Na železničkoj stanici Nemci su zaborbili nekoliko drugova s oružjem, dok su oni u Jeminskoj Steni uspeli da otvore slavine cisterni sa benzinom i da se preko Gorobilja i Svračkova povuku u Roge. Samo nekolicina, odsečena na Tešovića brdu, nije uspela da se povuče.

Zauzevši Požegu, Nemci su odmah počeli da hvataju ljude po ulicama i kućama i da ih odvode u dvorište sreskog načelnstva gde je već bilo zarobljenih partizana. Oko 200 ljudi zbi-

jenih u malom dvorištu moralo je sedeti po zemlji na hladnoćr da bi Nemci imali bolji pregled nad njima. Predveče su pohapšeni i zarobljeni postrojeni u dve kolone okrenute jedna drugoj, dok je okolo postavljena nemačka straža. Na sredinu prostora izašao je nemački oficir sa prevodiocem u nemačkoj uniformi i saopštio da će svakog trećeg streljati ako ne prokažu komuniste. Čak i na uporno insistiranje — ljudi su čutali. Tu se našao i predsednik opštine koji je rekao nemačkom oficiru da su se komunisti povukli. Nemački oficir je uporno pitao da li se u grupi nalaze komunisti: Ljuba Mićić, Farbin, V. Marinović i drugi, što je dokaz da su imali podatke o svim istaknutijim rukovodiocima NOP-a u Požegi. Kad nisu našli izdajnika, izdvojili su 5 drugova zarobljenih s oružjem, petokrakom i crvenim trakama na rukavima i streljali ih naočigled ostalih. Pred Jeminskom Stenom ubili su Velimira Tokovca i njegovu ženu, a u samom mestu nekoliko seljaka sa Zlatibora koji su im pokazali naše objave. Od bombardovanja je poginulo desetak drugova tako da je broj mrtvih prilikom gubitka Požege iznosio 20 ljudi. Među streljanim se nalazio i Milivoje Stanojević, zarobljen na železničkoj stanci s puškom i petokrakom koju nije htio skinuti, a pri streljanju je hrabrim držanjem bodrio drugove.

Posle tri dana počela je nova racija po Požegi u kojoj su streljana još 4 druga. 29. i 30. novembra naši su se skupljali u rejonu Roge — Sjeverovo gde je stigla i 2. požeška četa iz severnog dela sreza sa delovima Kragujevačkog odreda i jednom četom Ariljskog bataljona. U partizanskim četama i grupama osećao se zamor i strah od besperspektivnosti daljeg razvoja borbe zbog gubitka slobodne teritorije. Iz Požege se u Roge povuklo oko 150 drugova i drugarica (čitave porodice su napustile kuće), a dolaskom 2. čete ovaj broj se popeo na preko 200. Provejavala je želja da se nekako spase glava.

Nemci su taktizirali u represalijama. Jače nemačko odelenje izišlo je u Roge i Svračkovo i posle dva dana vratilo se u Požegu. Posle streljanja od 29. i 30. novembra nisu više nikog hapsili. Četnici još nisu bili stigli sa Rudnika. To je uverilo jedan broj ljudi da se situacija »normalizuje«, pa su pojedini roditelji dolazili i pozivali sinove da se vrate kućama jer im Nemci neće ništa, što je imalo uticaj na izvesne kolebljivce. Oni su se pod raznim izgovorima (i noću bez ikakvog izgovora) vraćali kućama. Komande, partijske organizacije četa i sreski komitet nisu blagovremeno intervenisali na pojave dezterstva. Bilo je čak komunista i skojevaca koji su se pokolebali i usput vraćali one što su tek pristizali, govoreći im da je takva direk-

tiva. Mnoge komuniste i simpatizere nismo ni obavestili da se povuku sa terena, računajući da ćemo se uskoro vratiti na izgubljenu teritoriju.

ZLOČINI ČETNIKA

Posle 5—6 dana u Požegu su stigli četnici. Tada je nastalo masovno hapšenje naroda, u prvom redu bivših partizana (većinu su tada ili kasnije likvidirali). Četničke bande su stizale sa Rudnika, sa već napravljenim spiskovima koga treba streljati, i vršile nedela koja bez pomoći okupatora nisu mogle učiniti. Svoje ogorčenje zbog poraza iskaljivale su nad golorukim stanovništvom. Nastupajući u dve kolone komunikacijom Čačak — Požega, četnici su hvatali pripadnike NOP-a (prema sporazumu između Draže i Nemaca u Divcima 27. novembra, dakle dva dana posle sporazuma s predstavnicima Vrhovnog štaba NOPOJ). Četnici su počeli otvoreno da sarađuju s okupatorom. U Požegi je radio preki sud sastavljen od Nemaca, ljotičevaca i četnika. Od četnika su u prekom суду sudelovali: Glišić, Pavković, Diša Jovanović i Miljko Marjanović. Presude je potpisivao nemački komandant mesta, ali tek pošto bi članovi »prekog suda« glasali listićem, na kome su se ispisivala početna slova kazne: »S« streljanje, »O« oslobođanje. Nemački komandant je uživao pravo dva glasa i njegove presude su se odmah izvršavale. Kod zatvora u Požegi bila su tri komandira: nemački, ljotičevski i četnički; svaki je imao posebne ključeve i upadao u zatvor kad je htio i radio šta je htio. Zatvori su, pored ovoga, bili u svim opštinskim mestima, gde su radili preki četnički sudovi sastavljeni od ljudi koji nisu bili sa tog terena, a dopunjavani su domaćim četovođama i predsednicima opština. Bilo je dosta streljanja i bez presuda. Uz podršku Nemaca nastalo je obračunavanje kako je ko s kim htio. Četnička komanda predala je Nemcima oko 100 pristalica NOP-a. Posle gotovo godinu dana robovskog rada kod Nemaca i četničkih starešina, neki su sprovedeni u logor, a drugi pušteni kućama.

U decembru 1941. god. četnici su pravili čitave hajke po selima hapseći pripadnike NOP-a sreza požeškog. U Guglju i Jelendolu uhapsili su 9 drugova i ženu Save Markovića (koji je poginuo u prvom sukobu s četnicima). Uhapšene su saslušali u štabu Markovića u Jelendolu, pošto su im prethodno svukli bolje odelo i obuću, a dali im pocepano. Neki su bosi sprovedeni u Tabanoviće, gde je iz Srednjeg Dobrinja, Tabanovića i Papratišta bilo zatvoreno ukupno 17. Među njima je bio i starac od 70 godina Strajin Nikolić iz Loreta, čija su dva sina bila u partizanima. Tu su ih tukli stupcem od kola, primorali ih da jedan

drugog tuku i viču »živeo kralj«. Dok su oni ležali u hladnoj sobi, četnici su orgijali, pili, upadali u zatvor i tukli zatvorenike. U zatvor je naišao s kamom u rukama i okrutni Manojlo Korać, zv. Major, i počeo da »saslušava« bivše partizane. Njemu su molećivo prilazili rođaci i prijatelji uhapšenih, među njima i Manojlov ratni drug sa solunskog fronta, seljak iz Papratišta, inače rezervni major. Molio ga je za svoga komšiju Velimira Mačića, radnika iz ložionice Užica koji je učestvovao u borbama protiv četnika na Trešnjici i u Karanu. Kada je krvnik Manojlo čuo da ga bivši solunski borac moli da pusti iz zatvora partizanā, razbesneo se i do besvesti tukao svog ratnog druga korbačem po glavi.

Sutradan su četnici krenuli za Glumač. Sobom su poveli zatvorenike iz Tabanovića da bi ih usput streljali. Na Tabanovačkim livadama odvojili su devetoricu i, krenuvši prema Požegi, streljali ih posle 50 metara, na očigled cele kolone. Dvojica su počeli da beže, ali su ih četnici pristigli i dotukli. Kolona sa ostalim zatvorenicima krenula je prema Liješću gde je i ostale trebalo da streljaju. Nastalo je komešanje čak i njihovih ljudi. Iz kolone se izdvojio Ivan Odžić iz sela Vručana, bivši komita iz prvog svetskog rata, i počeo govoriti da te ljudi ne treba streljati jer ih sve poznaje, a bio je i u srodstvu sa Prokopijevićima. Četnik Radojko Đurić je pak predlagao da se svi streljaju. Četnici su se pocepali. Nastalo je glasanje. Radojko je pozvao sve koji su za streljanje da pristupe njemu; od 200 ljudi prišlo mu je samo 4. Ostali su bili na strani Odžića, tj. protiv streljanja, što je razjarilo Đurića. Tada su neki od zatvorenika pušteni, među njima i Kosa Marković, a sa ostalima su produžili za Glumač, gde su se nalazili komandanti Glišić i Marjanović.

U zatvoru u Glumaču bilo je oko 40 zatvorenika koje je, bez ikakvog reda, premalačivao ko je kad hteo. Tako su do besvesti premlatili Stanojla Kršmanovića, krojačkog radnika iz Požege. Većinu je »preki sud« osudio na smrt, naredivši da se kod Otanjskog mosta iskopa raka gde bi se osuđeni streljali i zakopali. A kada je raka bila gotova, pojavio se predsednik opštine Glumača Miloš Nikolić zahtevajući da se ne strelja nikоko nije iz njegovog sela, te je tako raka ostala prazna. Zatvorenika je bilo najviše iz Požege i Bakionice pa je Miloš Nikolić rekao predsednicima ovih opština: »Vodite ih u vaša mesta pa ih streljajte«.

Kad je na Tabanovičkim livadama izvršeno streljanje, Vlaisav Nikolić iz Guglja i Obrad Kovačević iz Srednje Dobrinje pogođeni su samo u noge. Pritajili su se dok četnička kolona nije odmakla; zatim su ustali, pozdravili se i otišli svaki svojoj kući (Vlaisavu Nikoliću je tada streljan i sin Srećko. Kovačević

se krio u svom selu sve do 1942. godine kada je uhvaćen i sproven na Banjicu. Vlaisav je otišao u Gugalj i pokušao da se skloni kod rođaka Ilije Nikolića, ali ga je ovaj prijavio četnicima; sproveden je u Bakioniku i posle nekoliko dana streljan sa još dvojicom partizana).

Ta četnička jedinica, na čelu sa poručnikom Ilićem i nadređnikom Tijanićem, prebacila se 8. decembra iz Glumača u Visibabu. U toku noći pohapsila je pripadnike NOP-a i oko 9 časova ujutro dovela do opštine i škole u Visibabi. Četnici su opljačkali kuće preko 50 uhapšenih ljudi iz Visibabe i Rasne, a oko 11 časova naredili su da se iskopaju rake. Preki četnički sud je na brzinu osudio 17 ljudi na smrt streljanjem. Budimir Milutinović iz Visibabe, star 55 godina, nosilac Karađorđeve zvezde, uz to i težak invalid, molio je da bude streljan umesto sina Ljubiše. Četnici su na to pristali, streljali ga, a onda mu streljali i sina. Streljani su gađani mahom u glavu, a leševi su bili tako unakaženi da pri sahrani otac nije prepoznavao rođenog sina. Svi streljani su bili borci 1. i 2. požeške čete.

Ista grupa četnika je otišla 10. decembra u Zdravčiće i tu streljala 5 partizana: 2 iz mesta (Milutin Jovanović je ležao teško ranjen), i 3 iz drugih jedinica. (Dan ranije, tj. 9. decembra, ljotičevci su u Požegi streljali 10 partizana, a 13. decembra streljano je 6 ljudi iz Požege i 14 iz drugih mesta.) Tih dana je ista četnička grupa streljala 21 pripadnika NOP-a u Godoviku. Na prekom suđu ovu grupu su optuživali da je protiv srpstva, našta su Vladimir Ješić i Radojko Miletić odgovorili da su oni protiv Nemaca, a ne protiv Srba. Četnici su ih, poštujući »nadležnost«, predali Nemcima, a ovi su ih 15. decembra streljali sa još 9 drugova. Stari Milutinović iz sela Rečice, inače borac sa Soluna čija su tri sina otišla u partizane, nije htio da odgovara na pitanja pri saslušanju već je četničkom oficiru Radojku Đuriću odbrusio da on neće da mu sude beogradski mangupi (misleći upravo na samog Đurića). Radojka je ovo razbesnelo; prekinuo je suđenje i naredio da se stari Milutinović bez presude ubije pred opštinom.

U Rogama i Rupeljevu uhapšeno je tih dana oko 80 ljudi od kojih je 1 streljan i 70 internirano, a ostali su pušteni. U Bakionici i Prijanovićima uhapšeno je oko 60 od kojih su 4 streljana (1 iz Bakionice, a 3 iz drugih sela). U Milićevom Selu streljano je 4, a u Gorobilju 3 druga.

Interesantno je napomenuti da je u Svračkovu uhapšeno oko 45 ljudi, a niko nije streljan. Preki sud je insistirao da se 6 osude na smrt, ali se tome pod pritiskom naroda odlučno suprotstavio četovođa sela govoreći: »Lako je vama: sada ste ovde, a sutra idete. Mi ostajemo sa ucveljenim narodom da delimo zlo

i dobro. Nećemo streljanja!« Isti je slučaj bio i u selu Glumaču, gde su svi simpatizeri NOP-a dobili po 25 i više batina i pušteni kućama.

Pored masovnih hapšenja, bilo je i pojedinačnih četničkih hajki i gonjenja po selima u okolini Požege. Niko od zatvorenih nije pušten a da nije dobio najmanje 25 batina. Zloglasni četnik, major Korać, postao je okružni načelnik u Užicu. On je naredio da se strogo motri da li simpatizeri NOP-a idu u crkvu, jer je to bila obaveza.

Prvim transportom uhapšenih u decembru 1941. godine sprovedeno je u logor na Banjici 170 drugova i drugarica, od kojih je većina streljana. Držali su se herojski: prkosili su neprijatelju, govorili žandarmima u lice da su izdajnici, uzvikivali revolucionarne parole i pevali pesme dok su išli na streljanje. Mihailo Tomić, učitelj iz Gorobilja, inače rezervni oficir i komandant protivavionske odbrane u Užicu, na saslušanju je otvorenno rekao da je komunista i da je svesno pošao u borbu protiv okupatora. Na Mila Glišića, maturanta iz Požege, vršen je pritisak da izjavi da je pogrešio i da se kaje pa će mu oprostiti život, našta je on kategorički rekao:

»Možete me ubiti, ali pobeda je naša. Više volim da umrem kao komunista nego da sramno živim«. Branka Radović Pum-parka (nadimak zbog oca pumpara na vodocrpnoj stanici u Požegi) išla je na streljanje pevajući partizanske pesme. Sličnih primera bilo je i na drugim strelištima sreza požeškog.

* * *

Navedeni primeri jasno govore koliku je ogromnu pomoć imao okupator od četnika i drugih kvislinga u brutalnom obračunu sa najboljim sinovima našeg naroda.

U Požegi i okolini četnici su mogli stvoriti takvu zločinučku antinarodnu organizaciju samo uz pomoć okupatora i malog broja bivših oficira i podoficira koji su izdajom zemlje bili spremni da služe okupatoru.

Uticaj partijске organizacije, iako mlade, bio je dosta veliki. Da je bilo organizovano povlačenje prilikom prodora Nemača u Požegu, 29. novembra, požeški srez bi mogao dati bataljon boraca sposobnih da rešavaju složenije vojničke zadatke. Time bi i broj streljanih partizana bio manji.

Narod požeškog sreza nikada nije voleo izdajnike i sluge okupatora, što najbolje potvrđuje brz obračun s četnicima čak i posle nezapamćenog trogodišnjeg terora.

Jovan STAMATOVIĆ

OD MOSTARA DO PODGORICE 1941.

Neposredno pred aprilski rat 1941. godine i na oglas mobilizacije nalazio sam se na službi u štabu Primorske armijske oblasti u Mostaru. Rano ujutro 6. aprila, tj. na dan početka ovog kratkotrajnog rata, probudila me je pucnjava protivavionske artiljerije. Brzo sam se spremio i stigao u kasarnu, koja je bila blizu mog stana. Jedan borbeni avion tipa »brege« leteo je nisko iznad Mostara. Leteći od Sarajeva, provukao se koritom Neretve, između pl. Veleža i brda Huma, u pravcu aerodroma »Jasenica«. U kasarni sam zatekao dežurnog oficira, ali ni on nije znao o situaciji ništa više od mene.

Toga dana sam nekoliko puta zahtevao da me odmah razreše dužnosti u štabu, i upute u ratnu jedinicu, ali sam tek idućeg dana ujutru primio dužnost komandira 1. mitraljeske čete 13. samostalnog mitraljeskog bataljona. Bilo mi je drago što idem u 32. pešadijski puk (Nevesinjski), iz koga sam nedavno došao u štab Primorske armijske oblasti, jer sam još uvek bio pod utiskom borbenih pesama što su ih pevali rezervisti iz Dalmacije. Pesme su bile patriotske i u prvom redu uperene protiv Italijana, koji su, pored već prisvojenog velikog dela naše nacionalne teritorije, reflektirali i na celu teritoriju Dalmacije.

U Mostaru se još u miru nalazilo više jedinica, a sada su se u njemu mobilisale i mnoge druge ratne jedinice: štab Hercegovačke divizije, štab pešadije Jadranske divizije, 32. pešadijski puk, 85. pešadijski puk, 13. mitraljeski bataljon, 13. dopunski puk, 1. i 2. divizion 13. artiljerijskog puka i dr.

O puču od 27. marta u Beogradu i ostalim političkim događajima nismo dobili nikakva zvanična obaveštenja. Niko nas nije informisao o situaciji, niti smo na drugi način o njoj mogli sazнати, ali se u Mostaru već uveliko pričalo o rađanju neke nove hrvatske države. Ljudi su se klonili jedan drugog, nepoverenje je raslo, jer se u Mostaru peta kolona već bila uvukla u

sve instance bivše uprave — i vojne i građanske. No, i pored atmosfere nepoverenja moglo se zaključiti da većina odobrava puč od 27. marta i pakt sa SSSR-om.

U Mostaru je bio dislociran i 7. vazduhoplovni puk sa svojom bazom i tehničkim parkom. Njegovi raznorodni avioni bili su raspoređeni i maskirani u širem rejonu aerodroma »Jasenica« i na levoj obali Neretve, prema Buni. Puk je bio u strogoj pripravnosti, sa letačkim osobljem kod mašina, ali nije reagovao na povredu našeg vazdušnog prostora.¹ Komanda za borbu u vazduhu potpuno je zatajila, a lične inicijative, kao na nekim drugim aerodromima, nije bilo.

NA MOBILIZACIJSKOM ZBORIŠTU

Mobilizacijski materijal 13. samostalnog mitraljeskog bataljona nalazio se kod 32. pešadijskog puka (Nevesinjskog), koji je čuvao njegovu spremu u severnom logoru, dok je mobilizacijsko zborište bataljona bilo u zapadnom logoru, na desnoj obali Neretve. Pošto se komandant ovog bataljona nije odazvao pozivu za mobilizaciju, morao sam, kao komandir 1. čete primiti i dužnost komandanta bataljona. Kao jezgro za formiranje bataljona služio je mali broj kadrovaca — mladića iz svih krajeva naše zemlje, dok su većinu za njegovu popunu predstavljali obveznici iz rezerve, koji su dolazili od svojih kuća i koji su mnogo više znali o novim događajima.

I na zbornim mestima jedinica i uopšte u gradu vladala je čudna atmosfera. Govorilo se da je Beograd teško stradao od nemačkog bombardovanja iz vazduha i da ima mnogo žrtava. Međutim, nismo čuli da je ovde neko osuđivao takav razbojnički postupak. Nije bilo protesta, iako je većina našeg naroda odobravala odbacivanje Trojnog pakta.

Sve mobilizacijske poslove obavljali smo van kasarni, počev od dotura opreme iz severnog logora pa do njene raspodele i formiranja jedinica u zapadnom logoru. Pošto su obveznici iz okoline Širokog Brijega, Imotskog i Ljubuškog bili pod velikim uticajem katoličkog klera, nisu se na vreme javljali, a mnogi se uopšte nisu odazvali pozivu za mobilizaciju. Oni koji su već bili došli više su smetali nego pomagali. Nikako nisu izlazili iz kasarnskih podruma, gde su se sklanjali od italijanskih aviona, iako nije bilo bombardovanja, već samo nadletanja Mostara.

¹ Svi avioni na aerodromu »Jasenice« (kao i baza) ostali su netaknuti, jer se nisu dizali da prime borbu sa italijanskim avionima, tako da su kasnije kao plen pali u ruke Italijana i ustaša. Nije se našao nijedan patriota da uništi avione i tehnički park. Ovo je još jedan dokaz koliko je peta kolona destruktivno delovala i u vazduhoplovstvu.

Dolazak obveznika iz Dalmacije uneo je više živosti. Odmah se osetilo da borbenost raste. Počeli su razgovori o aspiracijama Italijana na celu Dalmaciju, što je izazivalo još veći revolt. Čuli su se i poklici za slobodu i onih krajeva koji su do tada bili okupirani (Trst, Gorica, Rijeka, Zadar i dr.).

Pošto 13. samostalni mitraljeski bataljon pre 6. aprila nije bio ni delimično aktiviran, mobilizacija je vršena teško i sporo. Bilo je mnogo problema. Pre svega, mali broj kadrovaca nije mogao da obavi sve poslove oko dotura opreme i oružja iz severnog u zapadni logor, a i nedostatak prevoznih sredstava, naročito onih koja je trebalo da narod preda na oglas mobilizacije, znatno je kočio i otežavao izvršenje ovog zadatka. Zbog sabotaže, ovo je bio jedan od najtežih problema.

Rok za formiranje bataljona bio je dosta kratak — samo tri dana. Za ovo vreme su se morali obaviti mnogi poslovi, počev od prijema opreme, oružja i municije, do prijema obveznika i stoke. Sem toga, kao što sam već rekao, obveznici se nisu javljali onako kako je bilo planirano. Poteškoće u izvođenju mobilizacije pričinjavala je i neprijateljska avijacija, koja je stalno nadletala Mostar i, iako ga nije bombardovala, delovala je na moral ljudi.

Karakteristično je da Italijani nisu bombardovali Mostar, iako je on bio centar Primorske armijske oblasti, sa više njenih jedinica i ustanova, kao i drugih jedinica u sastavu Primorske armije. Jedino je bombardovan aerodrom »Jasenica«. Ostali objekti su pošteđeni svakako zato što su se mnogi oficiri, naročito iz Mostarskog vojnog okruga, na čelu sa komandantom potpukovnikom Antonom Hruzom, stavili u službu takozvane Nezavisne Države Hrvatske. Pošto je aparat vojnog okruga bio u službi neprijatelja i svesno sabotirao mobilizaciju, nije ni čudo što je zakasnio ili se uopšte nije javio velik broj obveznika sa popisnom stokom i vozilima.

Mobilizaciju 13. samostalnog mitraljeskog bataljona završio sam 8. aprila pre podne. Kako na poziv nije stiglo 30% ljudstva i 50% prevoznih sredstava, bataljon se uglavnom služio sredstvima koja su mu po formaciji sledovala iz ratne rezerve. Od starešinskog sastava nisu došli komandant bataljona i jedan komandir, dok se rezervni starešinski kadar javio po formacijskom razrezu. Sem toga, oprema bataljona koja je primljena iz slagališta neprikosnovene rezerve imala je mnogo nedostataka: na mitraljezima su nedostajala ležišta za nameštanje štitova, čime se umanjivala zaštita poslužioca u borbi, a oruđa nisu imala nišanskih sprava za gađanje vazdušnih ciljeva. Nijedna

komanda u garnizonu nije pružila pomoć da se ovi nedostaci otklone, niti je pokazivala volju za to, već su delimično otklonjeni improvizacijom.

OD MOSTARA DO ALBANSKE GRANICE

Posle završene mobilizacije bataljon je bio spremam da 9. aprila pred veče krene sa mobilizacijske prostorije u Mostaru na koncentracijsku prostoriju kod Podgorice (Titograda), ali nije bio obuhvaćen planom mobilizacijskog prevoženja. To znači da je imao peške da pređe oko 290 km od mobilizacijske do koncentracijske prostorije po marš-ruti: Mostar — Ljubinje — Trebinje — Nikšić — Podgorica — Tuzi, iako je postojala železnička pruga Mostar — Trebinje — Nikšić. Ako računamo dnevni marš oko 30 km i jedan ili dva dana predanka (radi odmora), i to pod uslovom da nas za vreme marša neće uznemiravati neprijateljska avijacija, bataljon bi, u najboljem slučaju, mogao stići u rejon Tuzi za 10 ili 11 dana, tj. najranije 18. ili 19. aprila. Po sve mu sudeći, oni koji su radili na mobilizacijskom elaboratu 13. samostalnog mitraljeskog bataljona nisu uopšte vodili računa o fizičkim mogućnostima ljudi i stoke, a rukovodeći štab nije znao da vojnicima često obuća ne odgovara po veličini, da samari nisu za teret koji treba da se na njih tovari i da potkov tovarnih grla nije dobar. Sem toga u okolini Mostara, pa i u samom gradu, već 10. aprila je tražena predaja vlasti ustaškim poverenicima, jer je ustaški pokret na području zapadne i jugozapadne Hercegovine bio uzeo velikog maha,² tako da se može pretpostaviti da bi se i 13. mitraljeski bataljon, s obzirom na njegov sastav, uveliko osuo i da bi se to osipanje moralno sprečiti čak i oružjem ograničenog broja vojnika koji su dobili bojevu municiju.³ Zbog svega toga sam odlučio da bataljon prebacim železnicom do Nikšića, u čemu mi je mnogo pomogao pomoćnik šefa stanice Dušan Ćulajević,⁴ koji je pripremio dovoljan broj vagona.

Događaji koji su se kasnije odigrali potvrdili su da je odluka o prebacivanju bataljona železnicom bila pravilna, jer smo na vreme stigli na koncentracijsku prostoriju. U protivnom, zakasnili bismo sedam dana, a možda uopšte ne bismo ni stigli. Ovo bi imalo i drugih posledica, jer bi, verovatno, veći deo oružja ostao u rukama ustaških elemenata. Ovako je sve oružje 13.

² Čapljinia i Gabela su već 10. aprila bile u rukama ustaša.

³ Štab 32. pešadijskog puka je naredio da se municija izda samo malom broju najpouzdanijih vojnika.

⁴ Do 1944. godine nalazio se u Mostaru. Za vreme jedne provale u partijskoj organizaciji uhapšen je kao komunista, odveden u Jasenovac i ubijen.

mitraljeskog bataljona ostalo uglavnom u rukama naroda. Ukravanje je počelo 9. aprila oko 16 časova, za vreme nadletanja italijanske avijacije, koja nas nije bombardovala. Vreme se brzo promenilo — počela je da pada kiša, što je ometalo aktivnost avijacije. Kompozicija voza sa bataljonom je krenula tačno u 17.30, a stigla u Nikšić sutradan oko 2.30 časova. Po dolasku u Nikšić, bataljon se po četama smestio na brdu Trebjesi, na prostoru koji je delimično bio zaklonjen od osmatranja iz vazduha. Pošto se odmorio i pripremio za pokret, oko 8 časova je krenuo u pravcu Podgorice, u marševskoj koloni i s povećanim odstojanjem. Vreme nam je i dalje išlo na ruku. Gusti oblaci i kiša onemogućavali su aktivnost i naše i neprijateljske avijacije. Pravo reći, do toga momenta nisam video ni jedan naš avion u vazduhu, a kamoli u borbi.

Za vreme marša zaveo sam primernu disciplinu. Starešine su bile na čelu i začelju jedinica, jer su nam u Nikšiću rekli da se veliki broj dezterera s fronta vraća ka Hercegovini, tako da je jedinice trebalo čvrsto držati. Imao sam podatak da su stariji ljudi (koji nisu bili obveznici) — na pravcu Nikšić — Grahovo — Bileća uhvatili oko 80 dezterera i sumnjivih lica. Kiša nas je stalno pratila, a pojedinci su počeli i da zaostaju, ali ne tako često. Najviše se zastajalo zbog tovarnih grla koja nisu mogla da nose teret, te smo deo njihovog tereta morali prebacivati na jača grla.

Pri prolasku kroz Danilovgrad, gde smo stigli istog dana oko 18 časova, čuli smo kako stariji ljudi pozdravljaju našu jedinicu i žale što im godine ne dozvoljavaju da i oni pođu s nama protiv neprijatelja.

»NAŠI SU PRED VRATIMA SKADRA!«

U Danilovgradu smo se zadržali kraće vreme radi odmora, jer smo na maršu bili potpuno pokisli. Tu sam se našao s kapetanom Radovanom Ivaniševićem, svojim poznanikom sa školanja. Nije mi ništa bliže rekao o svojoj dužnosti, ali sam prepostavljaо da dobro poznaje situaciju, pošto sam znao da ima generalštabnu pripremu. Na moje pitanje kakvo je stanje na frontu, odgovorio je: »Naši su pred vratima Skadra, čiji se pad očekuje još ove noći«. Bilo nam je krivo što smo toliko daleko i što nismo s jedinicama koje zauzimaju tako važan objekat kao što je Skadar, toliko poznat iz operacija crnogorske i srpske vojske u prvom balkanskom ratu.

Posle ovih »ohrabrujućih« vesti u Danilovgradu, produžili smo marš do Podgorice, gde smo stigli negde oko 1 čas 11.

aprila. Trebalo je da pred zoru produžimo marš prema granici — u pravcu Tuzi. Međutim, u međuvremenu sam od štaba Zetske divizije dobio naređenje da ne krećem prema Tuzima, već da se zadržim u rejonu Podgorice i organizujem protivavionsku odbranu grada od italijanske avijacije, koja je bila vrlo aktivna. Postupio sam po naređenju, iako sam bio svestan da bataljon ne može izvršiti taj zadatak, pošto nije imao protivavionskih nišanskih sprava. U s. Momišićima, na levoj obali Morače, pozvao sam komandire četa i izdao im kratka naređenja o rasporedu, zadacima, izvođenju utvrđivanja i maskiranja, uspostavljanju veze i o snabdevanju. (Kasnije sam o svemu tome izdao i pismenu zapovest). Bataljon sam rasporedio na prostoru Malo brdo — k. 205 — k. 131 — k. 100 — Gorica. Između ovih položaja nalazila se Podgorica s mostom na r. Morači. Položaji su bili otkriveni i fortifikacijski neorganizovani. Međutim, i pored ovih prirodnih nedostataka položaja, bataljon nije imao gubitaka, jer je neprijateljska avijacija bombardovala s visine od skoro 7000 — 8000 m, što je i suviše mnogo za ciljeve tako malih dimenzija kao što su mostovi u rejonu Podgorice, koji su tako ostali neoštećeni.

»POSTROJTE BATALJON I PREDAJTE ITALIJANIMA!«

Bataljon je ostao na ovim položajima sve do kapitulacije. Pošto su italijanski avioni leteli na velikoj visini, nije ni bilo potrebe da se gađaju, pogotovo što bataljon nije imao nišanskih sprava za gađanje vazdušnih ciljeva.

Dok je u bataljonu bila obezbeđena telefonska, kurirska i lična veza, dotle veza sa štabom Zetske divizije nije bila uspostavljena sve do dana kapitulacije na skadarskom frontu. Toga dana, oko 6 časova, pre ulaska italijanskih jedinica u Podgoricu, pozvao me u grad pukovnik Miloš Branković (nije mi bilo poznato kakvu je funkciju vršio). Javio sam mu se u pratnji podoficira Đordija Pavićevića i dao mu podatke o mestu i stanju bataljona. Zatim mi pukovnik Branković naredi: »Postrojte bataljon i složite oružje, a kad nađu italijanske trupe predajte im ljudstvo, stoku, oružje i municiju i čekajte dalja naređenja!« Pošto sam mu odmah odgovorio da to naređenje neću izvršiti, on polete k meni, valjda da me zastraši. U tom momentu moj pratilac Đordije Pavićević, s karabinom na gotovs, viknu: »Stanite, gospodine pukovniče!«, te se ovaj bez reči udalji.

Pošto sam se vratio u s. Momišiće, okupio sam oficire koji su se nalazili u blizini, upoznao ih sa situacijom i naredio da se odstupi u pravcu Nikšića. Međutim, dok su čete silazile s položaja, čitave jedinice sa albanskog fronta kretale su se u neredu

u pravcu Podgorice i dalje, preko r. Morače, na sever. Pošto sam ocenio da je u ovakvoj situaciji teško uraditi nešto organizovano, jer se i italijanska motorizacija približavala Podgorici, smatrao sam da je sad najvažnije da se ne dozvoli da u ruke neprijatelju padne bilo šta. Tako je i bilo. U samom mestu i na putu od s. Momišića do s. Vranjskih Njiva, narod je sklonio i odneo uglavnom svu opremu, oružje i municiju, i poterao tovarna grla, jer se italijanske jedinice nisu zadržavale na sporednim tačkama, već su produžavale pokret ka naseljenim mestima.

Prilikom raspuštanja bataljona, na putu prema Nikšiću, rekao sam vojnicima da ovakvo stanje ne može ostati, već da će se borba nastaviti i tako oprati ljaga koja nam je naneta izdajom i sramnom kapitulacijom. Raspuštanje jedinice teško je palo mnogim borcima i podoficirima, naročito onima iz Dalmacije. Oni su s. Momišiće napustili sa suzama u očima, a mnogi su, naročito oni napredniji, najavljivali produženje borbe.

Oni koji su bolje poznavali prilike u zemlji pre rata lakše su i brže shvaćali ove događaje. Oni su pretpostavljali da će se borba produžiti i da za nju treba vršiti pripreme, čuvati oružje i municiju i drugi ratni materijal.

U Nikšiću, mom rodnom mestu, osećao sam se vrlo neprijatno, kao i drugi oficiri, iako smo svi skupa predstavljali samo beznačajne pione u vojno-političkoj hijerarhiji stare Jugoslavije, i bez obzira što se lično nismo osećali krivim za tako brzu propast. A pošto je ipak postojala izvesna objektivna i subjektivna odgovornost, u novim uslovima nam se pružala prilika da na delu pokažemo koliko smo spremni da ispunimo svoju obavezu prema narodu.

Prvih dana po dolasku u Nikšić sastao sam se s Veljkom Zekovićem i s njim razgovarao o tekućim događajima. Posle ovog razgovora bilo mi je lakše. Postao sam optimista, jer sam uvideo mogućnost da se ponovo nađem u borbi. Znao sam da su pripreme koje je izvodila partijska organizacija u Nikšiću samo deo opštih priprema KPJ za predstojeći opštenarodni ustank. Mislio sam: eto mesta za sve koji vole svoju zemlju i narod da im na delu pokažu odanost. U takvoj situaciji nas nekoliko oficira iz Nikšića i okoline smo odlučili da se ne viđamo po gradu u kompromitovanoj oficirskoj uniformi. Ovo i iz bojazni od internacije.

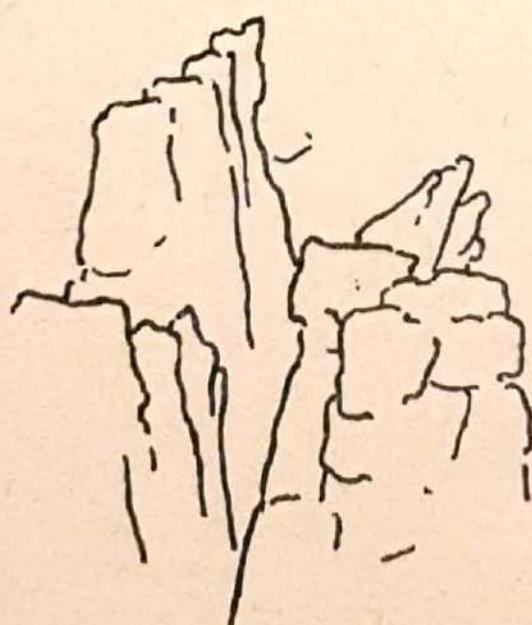
Stara opštinska vlast, koja je delovala pod okupacijom, preduzela je sve mere da iskoristi naš težak materijalni položaj i da nas uključi u neku, tobože nacionalnu, oružanu formaciju, sa oružjem okupatora i nacionalnom trobojkom oko ruke, za obezbeđenje i kontrolu važnijih objekata u neposrednoj okolini

grada ili, bolje reći, za obezbeđenje okupatora u gradu. Opštinska uprava je sačinila spisak svih oficira i podoficira iz grada, da bi se ređali na pojedine službe. Trebalo je da idemo u patrole i kontrolišemo straže koje su obezbeđivale mostove i druge objekte u okolini Nikшиća.

Jednog dana došao je red i na mene. Imao sam da obiđem neki mali most na nepun kilometar južno od Nikшиća. Obilazak je trebalo izvršiti noću. Odlučio sam da ne idem u ovaj »službeni« obilazak, makar me to ne znam čega stalo. Pošto je predsednik opštine sutradan dobio izveštaj da nisam obišao stražu na malom mostu, sazvani su svi bivši oficiri i podoficiri iz grada da im se skrene pažnja na to da moje otkazivanje poslušnosti predstavlja krivično delo, i da se čuvaju da ubuduće ne bi što slično učinili.

Pošto sam više puta prikupio, sredio i poslao podatke štabu Nikšićkog partizanskog odreda o jačini, sastavu i rasporedu okupatora u Nikšiću, početkom oktobra sam izašao na slobodnu teritoriju u Rudine, gde sam u prvo vreme radio kao instruktor na terenu Rudina, a zatim sam u Kočanskom bataljonu Nikšićkog partizanskog odreda izvršavao razne zadatke, kao i one koje sam direktno dobijao od štaba Nikšićkog partizanskog odreda. U borbu sam, sa ostalim drugovima, ušao kao borac.

Jovo VUKOTIĆ

SEĆANJA IZ 1941. GODINE

Uvreme fašističkog napada na Jugoslaviju bio sam žandarm na žandarmerijskoj stanicu u Vitanju, u Štajerskoj. U ovoj pokrajini bile su jake kulturbundovske pozicije (nemačka propaganda je i pre rata bila veoma jaka), pa je i deo stanovništva — nemačka nacionalna manjina i jedan broj Slovenaca — imao izvesnih iluzija o Trećem Rajhu. Zato je okupatorska vojska od tih elemenata dočekana sa simpatijama. No, okupator nije imao iluzija: svojim dolaskom doneo je i spiskove slovenačkih porodica (istina, manji broj) koje je trebalo uhapsiti i zatvoriti. Zatvaranje pomenutih porodica počelo je onog dana čim je iza nemačke vojske u Vitanje stigla policija i žandarmerija. U spisku su među prvima bili prosvetni radnici. Posle njih nekoliko trgovaca, gostioničara i drugih.¹ Svi su bili nacionalno svesni Slovenci, ali ih je, na žalost, u tom kraju bilo malo. Glavnu reč imali su germanofili.² Od momenta kad su se tu pojavile nemačke uniforme, slovenačka reč na javnom mestu se veoma retko čula. Četrnaestog aprila bio sam u Celju, gde je situacija bila ista. Čak i tamošnji torbari, zvani Dalmatinци, govorili su nemačkim jezikom. Nemam pojma gde su ga mogli naučiti. (Uzgred će napomenuti, kada sam oktobra 1941. godine, bio poslednji put u Celju, mnogi su ponovo govorili slovenački. To je bio njihov odgovor na nemački teror.³

¹ Koliko se sećam, među njima su bili: Jernej Kuzman, Viktor Jeromej, Konrad Pirh, Marija Meško, Ignac Kotnik, Jože Iršić, Kušar i drugi.

² Među njima najozloglašeniji bili su: braća Venzeki, Tišar, Kurnik, Struc i još neki. Za nemačkog župana postavljen je Tišar.

³ Do tada su se Nemci već pokazali u pravom svetu: slovenačke porodice su masovno prisilno iseljavane i internirane, ukidane su slovenačke škole; vršeno je »dobrovoljno« upisivanje u Štajerski domovinski savez (Steierischer Heimatsbund) i nemačku vojsku (Wehrmannschaft), a i svi ostali mogući oblici denacionalizacije Slovenaca u najvećoj meri su doprineli da je nemački okupator svakodnevno sve više gubio oslonac i na štajerskom tlu. (Prim. red.)

Kao žandarm došao sam maja 1940. u Vitanje. Komandir stanice je bio Ivan Premru, veoma odan Slovenci, ali još veći neprijatelj komunista. Jedne nedelje kazao mi je da će se uskoro izvršiti kućna premetačina kod jednog mlinara (više se ne sećam imena), koji je nedaleko od Vitanja imao jedan mlin u najam, u kome je skromno živeo sa svojom brojnom porodicom. Prema komandirovom kazivanju ovaj je čovek bio komunista. Znajući kako je ova porodica siromašna, pobrinuo sam se da mlinar bude blagovremeno obavešten o tome i skloni stvari koje bi ga mogle dovesti u zatvor. Kad je izvršena premetačina, nije pronađen nikakav materijal, ali su ga Nemci, kojima je bio poznat kao komunista, u prvim danima okupacije odmah zatvorili. Kasnije sam saznao da je umro negde u zatvoru ili u internaciji. Bilo je još nekoliko radnika u bivšoj Tišlarovoj kovačnici koji su bili simpatizeri KPJ, no niko od njih nije toliko jasno istupao da bi se kompromitovao.

Posle dolaska, Nemci su poručili svim bivšim žandarmima da se javi u njihovu službu. U Vitanju nas je bilo tada trojica i svi smo se javili. Već prvog dana odlučio sam da neću ostati u njihovoj službi, jer sam video šta su odmah posle dolaska radili sa Slovencima. Naredili su nam da moramo naučiti nemački jezik. Ja sam službu napustio, a druga dvojica su ostala. U nekoliko mahova u leto 1941. posetio sam ih i govorio im o formiranju Osvobodilne fronte (OF) koja priprema oružani ustank. Iako su odobravali te planove OF, ipak nisu žeeli da napuste službu niti da na bilo koji način sarađuju sa OF.

Sredinom maja 1941. vratio sam se u rodni kraj. I ovde, u Poljanama (kod Škofje Loke) i okolini, bilo je slično kao i tamo odakle sam došao. Prvo sam razgovarao sa Jože Trpinom, krojačem, kojeg sam poznavao kao svesnog i naprednog Slovanca. O nekom formiranju OF ovde nije još ništa znao, kao nija, ali smo obojica iščekivali odgovor na teror koji su Nemci počeli da vrše nad našim življem. Kao najveći simpatizeri tzv. »novog poretk« pokazali su se Matevž Krmelj iz Loga (još te godine je zasluženo kažnjen), Franc Perko iz Poljana i Jakob Frlić iz Vinharja (i oni su kasnije kažnjeni). No, pored izrazitih germanofila pojavljivale su se i kukavice. Jedan od njih, spremjan da se svakome prikloni, bio je Janez Batič iz Žabje Vasi. On je bio povratnik iz Amerike i otuda je doneo dosta dolara. Naša su sela najpre poseli Italijani. Kako bi im dokazao svoju privrženost, postao je Đovano Batisti. No, svoje novo ime nije mogao da duže zadrži, jer su se Italijani morali da povuku pred Nemcima. Đovani Batista postao je Johan Bač. Kad je počeo da izlazi celovački nedeljni list »Karawanken Botte«, Batič je postao njegov redovni dopisni član za Poljansku dolinu. Svakom

iole svesnom Slovencu moglo je pozliti, čitajući njegove članke u tom listu. Nikad mu nije bilo dosta preterivanja da prikaže navodnu odanost gorenjskog stanovništva nemačkom Rajhu, čak i tada kada je, decembra 1941, u Poljanskoj dolini počeo opšti oružani ustanak protiv Nemaca. Pokušao je da pobegne, ali mu nije uspelo. Održana mu je moralna lekcija kako treba da se ponaša ako je Slovenac, pa se više nikad nije pojavio u nemačkim listovima.

U Gorenjskom, kao i u Štajerskoj, posle dolaska Nemaca počelo je zatvaranje i iseljavanje stanovništva. Prvi su došli na red prosvetni radnici, koje su zamenili ljudi postavljeni od Nemaca. Da li su novi učitelji zaista spadali u prosvetni kadar teško je reći, jer deca nisu učila ništa drugo osim hitlerovskih pesama. No, zatvaranje i iseljavanje učitelja nisu svi ljudi shvatili tako tragično, jer je bilo i takvih koji su smatrali da je bolje da deca ostanu kod kuće i pomažu u poljskim poslovima. Ubrzo je došao i drugi udarac: Nemci su naredili katoličkim popovima, Slovencima, bez okolišenja, da se iselete u roku od 24 sata. Time su bili pogodeni ljudi kojima ni zatvaranje škola nije smetalo, smatrajući ove popove, koji su se povukli u tzv. Ljubljansku pokrajinu, velikim mučenicima, pa su svoje »duhovne pastire« opskrbljavali preko granice švercovanim mesom i drugim poslasticama.

Poslednji i najveći talas iseljavanja bio je početkom jula 1941. Tada su došli na red razni trgovci, bivši članovi »Sokola« i napredniji ljudi. Na kraju, na red su došli i oni, koje je okupator smatrao parazitima. To su, uglavnom, bili mentalno zaoštali ljudi. Kasnije je usledilo još nekoliko iseljavanja; ali ne ovako velikih razmara kao u početku, jer je već u raznim regionima započeo ustanak.

Kada je u toku 1941. počela da deluje u Poljanskoj dolini Osvobodilna fronta nije mi poznato. Prvu vezu dobio sam u junu preko Maksa Krmelja (tada je bio sekretar OK KP Škofja Loka). Objasnio mi je ciljeve OF i upitao me da li sam spreman da sarađujem. Saglasio sam se. Istovremeno su počeli da rade Rudi Robnik, Maks Kalan i još neki. Najviše smo se sastajali u radio-nici krojača Trpina, koja je predstavljala u neku ruku mali štab. Uskoro je ideja OF postepeno počela da zahvata i ostalo stanovništvo. Svakog je dana bilo sve više pristalica. Veoma odan bio je i bivši trgovac Ivan Dolinar (njega su Nemci već u julu nameravali da iselete, ali ga tada nisu našli, a kasnije su na njega zaboravili). Među najboljim organizatorima OF u Gorenjskoj Vasi bili su Tone i Vinko Oblak (poginuli 1942), zatim Albin Mlakar (on je u julu 1941. zajedno s roditeljima iseljen u Srbiju, ali se uskoro vratio; poginuo je 1943). U Poljanama je do-

bio vezu sa OF Alojz Dolinar iz Ledinice (Žiri), a zatim preko njega i drugi. Tako je i u toku leta 1941. stvorena široka mreža OF u Poljanskoj dolini. Po uputstvima Maksa Krmelja počelo se sa prikupljanjem oružja, municije, odeće i obuće. U to vreme u obližnjim šumama već su se pojavili prvi partizani, koje smo tim stvarima snabdevali. Bilo je i ljudi koji su u duši žeeli da se spasu od Nemaca, ali iz straha su čutali. Oni su do kraja rata ostali neodlučni, taktizirali su i priklanjali se na sve strane, samo da bi sačuvali svoju kožu.

Bližio se kraj jula 1941. kad je Tone Oblak jednog jutra doveo do mene nepoznatog mladeg muškarca. Kazao mi je da ga odvedem na Jelovicu, jer mu nije poznat put. Ni meni ta planina nije bila naročito poznata, jer tamo još nikad nisam bio. Ipak smo krenuli. Selšku dolinu još sam manje-više poznavao i kroz nju smo prošli bez neprilika, pa smo počeli da se penjemo na Jelovicu. Rekao mi je da mu je ime Stefan (tek sam kasnije saznao da je to bio organizator OF u Gorenjskom, Lojze Kebe⁴). Iako nam razne staze i putevi kojima smo išli nisu bili poznati, ipak smo naveče bez nezgoda stigli na Vodišku planinu, gde se nalazila jedna partizanska četa. S njima je Štefan održao sastanak. Među tim partizanima poznavao sam nekoliko oficira iz bivšeg planinskog puka u Škofjoj Loki. Kao što sam kasnije saznao, pomenuti oficiri su nakon prve borbe, koju su vodili s Nemcima na Jelovici, napustili partizane i brže-bolje odmaglili u Ljubljani.⁵

Sledećeg jutra Štefan me je uputio iz Vodiške planine natrag u Poljane, gde sam stigao bez nezgoda. Poručio mi je da još istog dana pođem u Škofju Loku do krojača Fajfara, koji je trebalo drugog dana da sa svojim saradnicima dođe na sastanak kod Lenarta u Selškoj dolini. Lozinka mi je bila: »Medved je stigao iz jame«. U Poljanama je o održavanju tog sastanka bio upoznat i Maks Krmelj. Pomoću dobijene lozinke upoznao sam se s Fajferom, koji mi je obećao da će otići na sastanak i da će o tome i druge upoznati. Istovremeno mi je saopštio da se kod njega nalazi dosta primeraka »Slovenskog poročevalca« i druge literature OF. Potrebno je da se sve to prenese u Poljane i zatim podeli stanovništvu. Načinio je jedan paket koji sam poneo. Dogovorio sam se s njim da ću jedanput nedeljno dolaziti po literaturu određenu za Poljane. Veći deo literature predavao

⁴ Lojze Kebe Štefan, član Vojnorevolucionarnog komiteta za Gorenjsko, od aprila 1942. politički komesar 1. grupe odreda u Gorenjskom; poginuo 20. X 1942; narodni heroj. (Prim. red.)

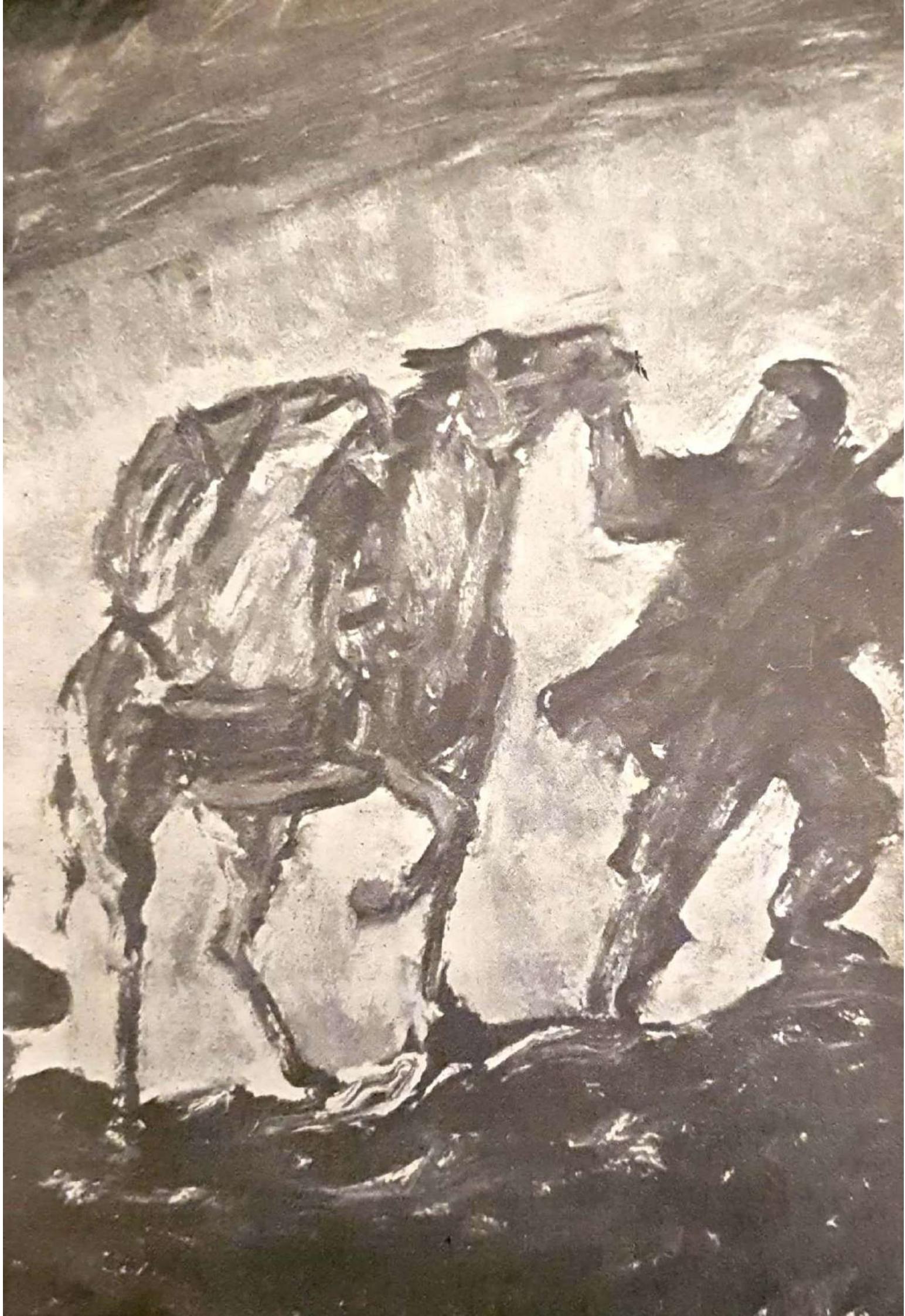
⁵ Među njima najviše mi je ostao u sećanju poručnik Dragutin Crnobori. On je 1943. godine bio tumač (prevodilac) kod Gestapo-a u zatvorima u Begunju.

sam Trpinu, a on ju je zatim slao dalje. Najviše mi je ostao u sećanju jedan kišoviti jesenji dan, kada nisam mogao biciklom u Škofju Loku, pa sam otišao autobusom. Materijala koji je trebalo da ponesem bilo je kod Fajfara toliko, da ga nisam mogao, kao obično, sakriti u košulji i po džepovima. Za to sam kod šeširdžije uzeo jednu vrećicu od hartije s naslikanim šeširom. Sav materijal strpao sam u nju i tako ušao u autobus, u kojem je bilo puno nemačkih policajaca i žandarma. Nemoguće mi je bilo da se iz autobrašnare povućem, a da ne budem primećen. Odmah sam ubacio kesu od hartije u mrežu za prtljag i bez nezgoda je preneo na određeno mesto. Tako je materijal, sve do početka decembra 1941, jednom nedeljno dolazio od Fajfara u Poljane, a zatim dalje među čitaoce. Jednoga dana, kad sam se vratio kući, našao sam zatvorena vrata, a na njima oglas koji su Nemci zlepili. Na njemu je objavljeno da je kuća zaplenjena u korist Fonda za učvršćenje stvari nemačkog naroda.⁶ To se desilo i sa Fajfarom. Njega i njegovu sestru, koja je vodila domaćinstvo, zatvorili su, a kuću konfiskovali. (On je kasnije strelljan, dok je sestra odvedena u internaciju, odakle se vratila posle oslobođenja.)

Krajem leta 1941. stanovništvo je preko raznih ilegalnih sastanaka i literature bilo već prilično upoznato sa borbom koju je vodila OF protiv okupatora. U to vreme u okolini se pojavila prva manja partizanska grupa, kojom je komandovao Tone Nartnik Černivec,⁷ radnik u Kranju, rodom iz Luča. Boravila je oko Pasje ravni i Mladog vrha. Stanovništvo joj je rado pružalo materijalnu pomoć. Unoredo, u raznim krajevima održavani su sastanci na koje je često dolazio Lojze Kebe, a i Nartnik je više puta prisustvovao. Na sastancima je raspravljanlo o zadacima koji su stajali pred partizanima, kao i o zadacima koje je trebalo da izvršavamo mi, koji smo još legalno radili. Tako je u avgustu sazvan sastanak u blizini Dobja, na koji su uglavnom došli stanovnici našeg kraja i kojim je rukovodio Maks Krmelj. Na dnevnem redu bilo je pitanje aktivnijeg rada protiv okupatora, tj. da se što pre otpočne s oružanim ustankom. Ovakvom

⁶ Za sprovođenje političke germanizacije gaulajteri (političko-partijske pokrajinske vođe) Koruške (u njenom sastavu bilo je i Gorenjsko) i Štajerske imali su svoje specijalne aparate, nazivane »Uredima za učvršćenje nemačke narodnosti« (Amt zur Festigung des Deutschtums). Za Gorenjsko ovaj Ured imao je svoje sedište na Bledu, a u srezovima su bili opunomoćenici, a u opština ispostave. Osnovna delatnost ovih ureda bila je razvijanje svih mogućih oblika denacionalizacije okupiranih pokrajina Gorenjskog i Štajerske. (Prim. red.)

⁷ Ovo je bila 2. kranjska četa, formirana jula 1941. u okolini Kranja. Četa je, sredinom decembra 1941, ušla u sastav Cankarjevog bataljona. (Prim. red.)

Jozo Janda: NA PREVOJU (ulje)

stavu suprotstavili su se jedino jedan seljak i gostioničar iz Srednje Vasi. Oni su stajali na stanovištu, da za pružanje takvog otpora još nije nastupilo vreme i da se mora sačekati pogodan momenat. S obzirom na udoban život koji su provodili, niko nije bio iznenaden takvim stavom. Kasnije nisu više ni dolazili na sastanke. Uprkos takvom rezonovanju pomenutih i još nekolicine njima sličnih, produženo je sa pripremama za svenarodni otpor. Broj partizana povećavao se iz dana u dan i delovanje protiv okupatora poprimalo je sve aktivnije forme.

Među prvim akcijama bilo je uništavanje telefonskih veza, a posle njihove opravke ove su akcije još više pojačane. Produceno je sa rušenjem i zarušavanjem drumova. Poginuo je prvi nemački konfident. Žandarmerijska posada u Poljanama, koja je do ovih događaja — upoređujući akcije koje su već ranije vršene na području Kamnika — mislila da je Poljanska dolina mirno područje, sada je smatrala da ovakva situacija može biti zatišje koje nagoveštava buru. Kasniji događaji pokazali su da nije pogrešila, pa je pojačana, tako da se brojno stanje od približno 10 popelo na preko 100 žandarma i policajaca.

Uprkos ovome ilegalan rad je pojačan. Jedne subote tokom noći, Rudi Robnik i ja smo pomoću jednog šablonu, koji smo napravili od kartona, na svim kućama nemačkih simpatizera, zatim na kućama iz kojih su iseljeni Slovenci, na opštini i drugim javnim zgradama, nacrtali crvenom bojom srp, čekić i petokraku, a ispod njih napisali: Živila Slovenija, Živila Rusija, Smrt Hitleru. Sledećeg jutra su ljudi, koji su dolazili u Poljane, te natpise sa interesom zagledali i čitali. Jože Tavčar, kojeg su Nemci postavili za župana (neka vrsta opštinskog funkcionera) — inače dobar Slovenac — obavestitio je do podne toga dana o svemu žandarmeriju. Dobio je naređenje da se sve to sastruže i da nastoji da ustanovi ko je to uradio. Posle nekog vremena pozvao je jednog zidara, koji je došao ne žureći, i to bez alata. Kasnije se ponovo vratio sa četkom i slabom krečnom vodom i bez žurbe je počeo da radi, tako da je bio gotov tek pred mrak. No, crvena boja je još dugo izbijala kroz kreč i tek posle više meseci izbledela. Uskoro zatim župan mi je kazao da je trebalo da i na njegovoj kući nacrtam znakove, jer ga Nemci smatraju svojom pristalicom. Ja sam se trudio da izgledam nevin, ali sam se saglasio s onim što mi je kazao. Takođe mi je u šali kazao da će sledeći put javiti Nemcima, ko je slikan, ako njegova kuća bude i tada ponovo ostala čista.

Uzgred treba napomenuti i tadašnje javne radove. Opština u Poljanama počela je sa popravkom drumova, izgradnjom nasipa duž seoskog puta i slično. Posao nije bio suviše težak, a radnika je bilo prilično. I ja sam se priključio njima. Važno je

bilo da je ujutro svako bio na radnom mestu kad je rukovodilac radova zapisivao. On nije primećivao da li je neki u toku dana nedostajao na radu, jer nije sve dobro poznavao. Tako je na tom poslu bilo mogućnosti da neki od nas ode u brda da potraži sakriveno oružje, municiju, da prenese neku literaturu i slično. Neki su za vreme rada i krijumčarili, uglavnom cigarete, dobijene iz krajeva koje su okupirali Italijani, a u Gorenjskom ih nije bilo. Radni časovi su obračunavani, iako nisi bio uvek prisutan. (U sabotiranju na ovom poslu između ostalih, istakao se i partizanski slikar Ive Šubic).

Poljanski župan Jože Tavčar dobro je znao zašto tako često napuštamo rad. Znao je da u to vreme obilazim mnoga sela po brdima. Jednom mi je pomenuo da ima vanredno pogodan posao za mene i da će moći svakog dana službeno da obidem celu opštini ako se primim posla opštinskog kontrolora za pregled mesa. Ponudu sam prihvatio. U opštini sam dobio službenu legitimaciju i postao sam »službeno lice«. Ovom legitimacijom sam se dosta koristio u ilegalnom radu. Mnoge su je nemačke patrole pregledale, bile su uslužne i uvek me nesmetano propuštale.

U Poljanskoj dolini u to vreme sve više su napredovale pripreme za ustank. Prva grupa iz Poljana i okoline trebalo je prema tadašnjem planu da krene u partizane krajem oktobra, kad je počelo iseljavanje Slovenaca iz Brežica i pojasa duž tadašnje nemačko-italijansko-hrvatske granice. Međutim, tada je pao veliki sneg, zbog čega je za neko vreme odgođen ovaj odlazak. No, produženo je sa svim ostalim pripremama, naročito sa prikupljanjem zimske odeće, koja je već tada nedostajala borcima u šumama. U ovoj akciji naročito su se istakli Lado Jamar i Vencelj Pinter iz Poljana, koji su u granicama svojih mogućnosti snabdevали borce, u prvom redu odećom, a i drugim potrebama.

Uspesi partizana (iako u to vreme van našeg područja) pozitivno su uticali na stanovništvo. Počeli su realnije razmišljati o činjenicama i stvarima, koje je preko štampe predviđala OF. Pored toga o takvom preokretu je svedočila i materijalna pomoć, koju su ljudi bili spremni da daju borcima.

Dana 9. ili 10. decembra u selu Kremeniku pukla je prva puška protiv okupatora. Toga dana u kuću Narigara upali su policajci i počeli da maltretiraju domaćina. Odveli su ga pozadi kuće i pokušali silom da iz njega izvuku neke podatke o partizanima. Njegov 18-godišnji sin Janez, koji je sa tavana posmatrao kako Nemci zlostavljuju oca, izvukao je pušku sakrivenu iza grede i otvorio vatru na grupu Nemaca. Jedan od njih bio je pogoden, a ostali su s ranjenima pobegli. Sem oca, u porodici su bili još dva sina, dve kćeri i jedan nećak. Niko od njih nije

smeo više ostati kod kuće. Još istoga dana pokupili su najpotrebnije stvari, poveli krave i pobegli. Sledeceg dana Nemci su ponovo došli. Ali, pošto nikog nisu našli, spalili su kuću koja je izgorela do temelja. Ova se porodica posle nekoliko dana priključila Cankarjevom bataljonu, koji je tada dejstvovao na području Poljanske doline.

Uveče 12. decembra 1941. prikupili smo se naoružani kod Pavla Kalana u Vinharju, s namerom da se priključimo pomenutom bataljonu. Toga dana ujutro bataljon je uništio u Rovtama 52 Nemca⁸, pa se zatim dobro naoružan, pod komandom Staneta Žagara i Jožeta Gregorčiča,⁹ uputio prema Poljanskoj dolini. Prikupilo se 14 lica, naoružani sa 14 pušaka, 2 puškomitrailjeza i 3 pištolja. U grupi smo bili: Rudi Robnik iz Žabje Vasi, Vinko Oblak, Bine Mlakar, Slavko Šorli, Vinko Lukov, Milan Jelovčanov i Pavel Inglič — svi iz Gorenje Vasi; Pavel Inglič iz Srednje Vasi; braća Janez i Franc Šubic — Narigarjevi iz Kremenika; braća Dominik i Silvo Štibelj iz Javora, jedan frizer iz Kranja i ja. U prisustvu Maksa Krmelja formirali smo tzv. Poljansku četu,¹⁰ dok se ne sastanemo sa Cankarjevim bataljom. Sledeceg dana ostali smo kod Muha (odomaćeni naziv za Pavla Kalana). Tražili smo obaveštenja gde se nalazi Cankarjev bataljon, ali o njemu nismo primili nikakvih drugih vesti, osim da je krenuo u pravcu Črnog Vrha. Još istog dana naveče nastavili smo pokret, da bismo po svaku cenu negde pronašli traženu jedinicu. No, nismo mnogo odmakli od Muha, kada se od nas odvojio Pavel Inglič iz Srednje Vasi.¹¹

Još iste noći stigli smo u selo Bukov Vrh, kod mog znanca Skobla. Iako nismo baš bili naročito gladni, domaćica nam je

⁸ Posle podne 12. decembra 1941. Cankarjev bataljon je na padinama Mladog vrha, kod Rovta, dočekao u zasedi i uništio jaku patrolu iz sastava 181. rezervnog policijskog bataljona. Prema nemačkim podacima ubijeno je 45 i teško ranjeno 7 Nemaca (Prim. red.)

⁹ Organizatori ustanka u Gorenjskom. Žagar je bio član Glavnog štaba i CK KP Slovenije i član Vojnoredovolucionarnog komiteta za Gorenjsko; poginuo 27. marta 1942; narodni heroj. Gregorčič, španski borac, član Vojnoredovolucionarnog komiteta za Jesenički okrug, komandant Cankarjevog bataljona i 1. grupe odreda u Gorenjskom; poginuo 9. septembra 1942; narodni heroj. (Prim. red.)

¹⁰ U stvari to je bila četa Narodne zaštite u Poljanskoj dolini, sa komandirom Rudijem Robnikom i političkim komesarom Maksom Krmeljom, koja je nastala u letu 1941. i sredinom decembra 1941. uključena u Cankarjev bataljon. (Prim. red.)

¹¹ Ceo dan se bez prestanka žalio da ne može da živi od takve hrane — iako smo jeli najbolje kobasice i krvavice. Bio je sin bogatog seljaka i gostioničara, pa ga više nismo ni tražili. Iako je u neposrednoj blizini svog sela imao izgrađene tri zemunice, da se sakrije pred Nemcima, oni su ga jula 1942. ipak uhapsili i uskoro zatim bio je streljan kao talac u Begunjama.

spremila obilnu večeru. Sledеćeg dana produžili smo pokret. Propitujući se gde se nalazi bataljon, konačno smo stigli 14. decembra oko 15 časova u njegov logor. Borci bataljona bili su iznenađeni našim naoružanjem. Dana 16. decembra stigao je u bataljon i Janko Bernik iz Škofje Loke, u potpunoj vojničkoj uniformi i naoružan. Još istog dana popodne polagali su zakletvu svi oni koji su se poslednjih dana priključili bataljonu. Pre toga komandant Gregorčič upoznao nas je sa svim dužnostima i nedaćama koje prate borce. Pozvao je sve koji će se zakleti, da dobro razmisle i ako neko smatra da ne može odgovoriti tim zadacima, može slobodno da izađe iz stroja i da se vrati kući. Niko se nije javio i zakletva je uskoro svečano obavljena. Naveče istog dana jedna četa bataljona likvidirala je jednog izdajnika kod Črnog Vrha i rekvirirala žito iz skladišta opštine Črni Vrh. Tom prilikom ubijen je jedan nemački policajac, a drugog smo poveli sobom. Rekvirirano žito još iste noći odneli smo u mlin Jurija Stanovnika u Logu, koji je bio uvek spremjan da pomaže partizane. Od mлина vratili smo se do Valtrskog Vrha, gde smo se zbog zamorenosti i nevremena odmorili, a sledećeg jutra vratili smo se u naš logor. Toga jutra, ne znam više kakvom vezom, kod nas je došao i moj brat Pavle.

U tih nekoliko dana vršene su pripreme za opšti ustanak svih koji su zato sposobni. Naš bataljon slao je patrole po celoj Poljanskoj dolini sa zadatkom da pripreme stanovništvo i da što više ljudi pridobiju za opštenarodni ustanak protiv okupatora. Akcija je sprovedena veoma dobro i ove patrole su 24. decembra naveče dovele u štab bataljona, koji se tada nalazio u Vinharju, dosta boraca, među kojima više njih nije bilo naoružano.

Istovremeno sa odlaskom patrola radi mobilizacije u Poljansku dolinu, mislim da je to bilo 21. decembra, otišle su iz bataljona i dve grupe boraca u Škofju Loku, odnosno u Osojnik. Prvu je vodio komandir voda Alojz Pečnik (obukao se u uniformu nemačkog žandarmerijskog majora), koji je sa još dva boraca otišao u Škofju Loku sa zadatkom da iz zatvora oslobođi porodicu Kavčič (oca i sinove) iz Škofje Loke. Jedan od boraca je bio u uniformi nemačkog policajca, a drugi je fingirao zarobljenog partizana. Ne sećam se više njihovih imena. Akcija spašavanja Kavčića uspela je istog dana u potpunosti. Druga, veća grupa — ne sećam se više ko je njome rukovodio — otišla je na poljoprivredno imanje na Osojniku, koje je ranije bilo vlasništvo iseljenog javnog beležnika Šinka iz Škofje Loke. Pozvali su upravnika tog imanja, koji im je otvorio sva vrata. Borci su tada rekvirirali oko 70 koža srebrnih lisica, 7 ili 8 goveda i 4 ili 5 teških i debelih svinja. Sve to, kao i uopšte celo imanje,

Nemci su posle Šinkovog iseljenja smatrali svojom neprikosnovenom imovinom. Štab bataljona se tada nalazio u kući jednog seljaka niže logora Mlaka, gde je ostala jedino straža. Kada se vratila Pečnikova grupa, mogli smo primetiti da je vođa imao prilično nezgoda, jer je po licu bio sav krvav i ogreben. Ispričao nam je da je vodio tešku borbu sa čuvarom zatvora Šuštarom, pre nego što je uspeo da mu oduzme ključeve od celija i osloredi zatvorenike. Međutim, na slobodu su izašli samo otac i sinovi Kovčič, dok ostali zatvorenici koji su se u zatvoru nalazili uglavnom zbog tuče i krijumčarenja, nisu hteli da napuste zatvor. Kao izgovor su navodili da imaju da izdrže samo još nekoliko dana zatvora i da bi bilo besmislica kad bi sada izašli. Druga grupa sa Osojnika vratila se, međutim, teško natovarena, a akcija je izvršena bez poteškoća. Sutradan, 22. decembra, demolirana je i žandarmerijska stanica u Poljanama i spaljeni mostovi u Poljanama i na Trebiji. No, zbog velike vlažnosti, ovi mostovi nisu potpuno izgoreli.

Posle ovih akcija ceo bataljon se iz dotadašnjeg logora prebacio u sela Valtrski Vrh i Bukov Vrh. Tu se zadržao veoma malo vremena i zatim se prebacio u Vinharje u nameri da spreči iseljavanje iz Poljana i okoline. Tu su pojedine grupe dobile zadatke koje je trebalo da izvrše sledećeg dana, prilikom napada na Poljane. Potrebno je napomenuti i to da je priličan broj novomobilisanih došao u partizane neopremljen. Najveći deo nije bio naoružan, niti su imali odgovarajuću odeću za borbu, a svaki četvrti imao je karte za igru. Malo je bilo onih koji su imali ranac, čebad i druge neophodne stvari. A otac nezbrinute porodice od 10 članova, Rafael Buha, radnik iz Poljana, nije mogao da kupi ranac, ali je zato sve što je imao poneo u košu naprtnjaku. No, u partizanima je ovo prenosno sredstvo ubrzo zamenio za ranac. Uzgred mogu pomenuti i to da su se kasnije, pri mobilizaciji ljudi u partizane, mnogi politički radnici poslužili Rafaelovim primerom, jer je, naime, bio jedan broj takvih, koji su se izgovarali da ne mogu poći u partizane jer imaju kod kuće dete. Tada je samo upitan: »A šta misliš, koliko je dece Rafael ostavio kod kuće?«

Prilikom mobilizacije dosta tih ljudi nasedalo je paroli da će se rat završiti za nekoliko dana i to kapitulacijom Nemačke. No, bilo je među njima i takvih koji toj paroli nisu verovali. U to vreme takva parola je izgledala korisna. Kasnije, neki ljudi su istupali i tvrdili da su u borbu išli zahvaljujući klasnoj svesti, koja je, međutim, kod njih nedostajala. Povod da su toliki ljudi stupili kao borci u bataljon verovatno je bio u spontanom pokretu i uverenju da će Nemci zaista biti poraženi za nekoliko dana. Prilikom ove mobilizacije i događaja koji su usledili

nastala je uzrečica, koju su lansirali Kranjčani: Hrvati (misli se na NDH) su objavili rat Americi, a Poljančani Rajhu.

Kao što je pomenuto, u logoru Mlaka ostali su samo kuhinja i straža, a glavnina bataljona bila je na Valterskom i Bukovom Vrhu. Jedinica se pripremala za napad na Poljane, koji je izvršen sa polazne tačke Vinharje 25. decembra. U noći 24/25. decembra posednuti su položaji, a napad je počeo ujutro. Borba je trajala ceo dan, no, ne može se kazati koliko je neprijatelj imao gubitaka. Istoga dana Nemci su napali naš logor na Mlaki, gde se nalazilo samo nekoliko ljudi. Pošto je straža bila na mestu, Nemci nisu uspeli da sasvim iznenade partizane. Tu se desio izuzetan slučaj, da su partizanski i nemački puškomitrajzac istovremeno otvorili vatru jedan na drugoga i da su oboje na mestu poginuli. Jedinice, koje su preko dana napadale Poljane, u toku noći vratile su se u rejon Bukovog i Valterskog Vrha. Sledećeg dana nije se ništa desilo. Partizani su čistili oružje i postavili zasede radi obezbeđenja.

Dana 27. decembra Nemci su napali naš bataljon sa svih strana. Borba je trajala do kasno u noć, kada su Nemci bili prituđeni da se povuku. Umesto da unište bataljon, kao što su nameravali, pretrpeli su teže gubitke. U toj borbi je već ranije pomenuti berberin iz Kranja pogodio dogled jednog Nemca, koji je posmatrao tok borbe. (Dogled je kasnije pronađen i čini mi se da se nalazi u nekom muzeju.) I mi smo imali gubitaka. Poimenice, sećam se jedino Milana Šubića iz Hotavlja, koji je poginuo u blizini kuće seljaka Skobla, te smo ga pre odlaska zajedno sa ostalima sahranili. Dan posle borbe su seljak Jakopec sa Valtrskog Vrha i njegov sluga, Janez Šubic, rano ujutru sahranili jednog partizana koji nije pronađen dan ranije, a našli su i jednu pušku koju su odneli kući. Nemci su, pri pretresu kuće, pronašli ovu pušku i na licu mesta streljali gazdu i slugu.

Bataljon je po završenoj borbi u toku noći krenuo dalje. Oko ponoći prešli smo drum u Poljanskoj dolini, u blizini gostionice Dolinar u Zmincu. Pri kraju noći stigli smo u jedno selo i tu ostali do sledeće noći. Baš nekako u to vreme stiglo je kod nas više žena, najviše iz Javorja, koje su doznale gde se nalazi bataljon i nastojale da odvuku kućama svoje muževe, sinove ili braću. Komandant Gregorčič je još toga dana naveče, pre nego što je produžen pokret, izjavio pred strojem celog bataljona da razrešava zakletve svakoga i da bez ikakvih posledica može svako ko želi izaći iz stroja, predati oružje i poći svojoj kući. Takođe je podvukao da se ti drugovi mogu kasnije uklju-

čiti u redove boraca. Niko se ovom nije odazvao, pa je bataljon produžio pokret i ujutro 30. decembra stigao na Mohor.¹²

Tridesetog decembra ostali smo na Mohoru i toga dana ništa se naročito nije dogdilo. Naveče je jedna grupa otišla u zasedu na drum u Selškoj dolini, ali se ništa ni kod nje nije desilo. Bataljon, a kasnije i grupa iz zasede, produžili su pokret i 31. decembra ujutro stigli u Dražgoše. Nastanili smo se u bivšem Sokolskom i Prosvetnom domu, kao i u školi. Još istog dana naveče i do podne 1. januara 1942. održani su sastanci sa stanovništvom Dražgoša. Govorio je Stane Žagar i objašnjavao stanovnicima i borce značaj i ciljeve partizanske borbe. Sve je to propratio brojkama koliko Nemaca svakog dana pogine na frontovima. Prema njegovim računima rat bi trebalo da se završi najkasnije za šest meseci i to radi toga jer Hitler neće imati vojnika. Svako ko je poznavao nemačku ratnu mašinu ovu je tvrdnju primio sa dosta pesimizma. U Dražgošama smo zatim ostali od 9—11. januara 1942.

Tako smo završili ustaničku 1941. godinu u ovom delu Gorenjske.

Tine RIHTARIČ

¹² Prilikom napada na Poljane mobilisanih i dobrovoljaca u bataljonu bilo je oko 500, a početkom boja kod Dražgoša još samo nešto više od 200; svi ostali do tog vremena su napustili bataljon, neki čak sa oružjem. Neki od njih su se, kao tobože »zavedeni«, sami javili Nemcima, koji su jedan deo uskoro streljali, deo bacili u zatvore, a nešto malo pustili kućama. Uskoro zatim Nemci su izdali oglas da se vrate i oni koji se još sakrivaju, jer se nikom ništa nažao neće učiniti. I zaista, nekolicina je nasela tom oglasu, pa je uskoro zatim sazvan sastanak u poljanskoj školi, gde je došao dobar deo onih koji su se vratili kućama. Nemci su ih ubedili da su bili zavedeni od bandita, ali sada kad su se opametili, treba da idu kućama i da produže posao. Takođe su im poručili da utiču na one koji se još sakrivaju, jer neće biti kažnjeni ako se vrate kućama. Ovaj je trik uspeo. Negde u februaru sazvan je drugi sličan sastanak u poljanskoj školi, na koji su ponovo gotovo svi došli. Nemci su tada opkolili školu, kupili sve ljude i kamionim ih odvezli u Šentvid, a odavde u koncentracioni logor u Insbruk, u Tirolu.

Neposredno pred rat u partijskoj organizaciji sela Donji Hrastovac, u Trokutu,¹ bilo je 11 članova i 3 kandidata — seljaka, đaka i studenata iz tog sela i Sunje. Ovo je, verovatno, bila jedina seoska partijska organizacija na ovom terenu. Neposredno je bila vezana za Okružni komitet KPH u Sisku. Postojala je i organizacija SKOJ-a sa 4 člana, a u pojedinim selima bilo je 10 simpatizerskih grupa. Ova partijska organizacija bila je jedina organizovana snaga na ovom terenu na koju su se KP u pri-premi i sprovodenju ustanka mogla osloniti, a svoju aktivnost razvijala je i u selima Vedro Polje, Gornji Hrastovac, Meminska, Pobrđani, Jasenovčani, Šaš, Slovinci i drugima. Za vreme kratkotrajnog aprilskog rata organizacija je pripremila dve grupe omladinaca za odlazak u dobrovoljce, ali je brza kapitulacija sprecila njihov odlazak.

U junu 1941. Josip Kraš, član CK KPH i Marijan Cvetković, organizacioni sekretar OK KPH Sisak, održali su u jednoj šumi kraj Sunje sastanak sa Simom Dragićem,² sekretarom partijske organizacije sela Svinice i članom OK, Milanom Mihailovićem Mićom, sekretarom naše organizacije i s još jednim članom KP iz Sunje. Na sastanku su razmotrone mogućnosti za izvršenje direktive CK o pripremama za oružani ustanak i o za-

* Svi događaji pomenuti u ovom napisu su lična sećanja autora, koji se koristio podacima iz hronologije za kotar Sunju (iz 1941. godine), koju su izradili preživeli prvoborci, učesnici događaja: Đuro Sekulić, Milutin Omazić, Joco Mihailović, Miloš Domjanić Naguljnov, Dragan Ercegovac, Nikola Košutić i autor.

¹ Trokut je partizanski naziv za severoistočni deo Banije, koji obuhvata teritoriju između Save i Une istočno od železničke pruge Sunja — Kostajnica, sa oko tridesetak srpskih (u unutrašnjosti) i hrvatskih sela (na periferiji ove prostorije), s većim naseljima; Sunja, Hrvatska Kostajnica i Hrvatska Dubica. Ukupno oko 163 km².

² Umro od tifusa 1943; proglašen za narodnog heroja.

dacima organizacija i članova KP u vezi s tim. Ove zadatke uskoro nam je preneo sekretar organizacije, podvlačeći potrebu da se prikuplja oružje, povezuje s drugovima u Sunji, Hrvatskoj Kostajnici i selu Bobovcu (gde je takođe postojala partij-ska organizacija), kao i da se radi na jačanju partijske organizacije. Sprovodeći ove zadatke, do jula je već stvorena snaga od 40 aktivista (12 članova i 3 kandidata iz partijske organizacije Donjeg Hrastovca, 8 skojevaca i 17 simpatizera), koji rade na sprovođenju zadataka vezanih za pripremu ustanka. Veliku teškoću predstavljalo je pasivno držanje partijaca iz Sunje (koji su zbog toga otpali iz naše partijske organizacije — sem Miloša Podrića, koga su nešto kasnije ustaše uhapsile i u avgustu streljale), Hrvatske Kostajnice i Bobovca, kao i iz sela Lonje (na levoj obali Save, gde je pre rata postojala jaka partijska organizacija), s kojima smo takođe nastojali da se povežemo, tako da nismo uspeli u nastojanjima da na širem području povežemo i uskladimo rad na pripremama za ustanak.

U noći 24. juna održan je sastanak organizacije povodom napada Nemačke na SSSR. Prisustvovali su svi članovi.³ Donećena je odluka da se odmah, u duhu ranijih odluka i proglaša CK o dizanju na ustanak, otpočne sa sabotažama i diverzijama, da se mobiliše ljudstvo iz Donjeg i Gornjeg Hrastovca i razruši pruga Sunja — Kostajnica. No, akcija nije izvršena kako je zamisljena — Stevo Baždar, kovač, iskovao je »papuče« koje su te noći pričvršćene na šine, ali nisu bile od dovoljno čvrstog materijala, pa voz nije iskočio iz šina. Sledeće noći Milutin Omazić i ja pripucali smo iz vojničke puške na železničku stanicu u selu, gde se nalazila domobraska posada (ovo je bila naša reakcija zbog neuspele diverzije na pruzi). Ove akcije bile su odraz našeg neiskustva. Oružja smo imali veoma malo: 2 vojničke i nekoliko civilnih pušaka, 2 pištolja i 1 bombu. Na sastanku organizacije, koji smo održali odmah nakon navedenih akcija, konstatovali smo da smo propustili dva meseca kad se do oružja moglo lakše da dođe i da je potrebno da odmah preduzmemo mere da se taj propust nekako nadoknadi. Zaključili smo da prikupimo podatke ko poseduje oružje koje još nije predato ustašama, da nastojimo da to oružje dobijemo, a po potrebi i da ga silom uzmemo. No, i ova nam akcija nije uspela — zakasnili smo, jer su ustaše oružje već prikupile. Tako se situacija u ovom

³ Milan Mihailović Mićo (sekretar), Žarko i Branko Mihailović (oba studenti, poginuli 1943), Pero Sekulić i Milan Božić Pirmal (zemljoradnici, poginuli 1943), Miloš Domazet (zemljoradnik, poginuo 1943), Čedo Gašparević (đak, poginuo 1942), Joco Mihailović, Đuro Sekulić, Milutin Omazić (zemljoradnici), Nikola Sužnjević (radnik) i Milan Knežević (đak).

pogledu za nas nije popravila. Nastojali smo da to nadoknadimo pojačanim političkim radom u narodu, da ulivamo veru u nepobedivost Sovjetskog Saveza i Crvene armije, da raskrinkavamo fašiste i ustašku vlast, da prikupljamo podatke o neprijateljskim posadama i naoružanju, da pripremamo narod na ustank koji će buknuti u celoj zemlji. S oduševljenjem, puni mladalačkog zanosa i neograničene vere u KPJ, govorili smo međusobno kako ćemo, kad bukne revolucija, osvojiti Suniu, Kostajnicu, Kostajnički Majur i Stazu i kako ćemo uspostaviti našu sovjetsku vlast.

Na pomenutom sastanku usvojili smo zaključak da je neuspela diverzija na voz bila rezultat nedovoljno organizovane i proučene akcije, te da je nužno da formiramo gerilske grupe. Njihov prvi zadatak bio bi da se obuče u rukovanju oružjem, a da za izvođenje te obuke treba pridobiti Stevu Menićanina Razumeša, podoficira bivše vojske. Orijentisali smo se i na proširenje broja aktivista iz Donjeg i Gornjeg Hrastovca, kao i na pridobijanje što većeg broja ljudi. Pravilno smo zaključili da su naša uporišta srpska sela, jer su teror ustaša nad srpskim življem, hapšenja i pljačka uzimali maha, uz istovremeno potenciranje šovinizma. Istina, preko ustaškog tabornika Krznarića nastojalo se da se među srpsko stanovništvo unese pomirljivost, da se nagovori na poslušnost, da se podvrgne pokrštavanju, da se mladići dobrovoljno javljaju u domobrane i da se kao dokaz lojalnosti vlastima dobrovoljno daruje deo poseda; sve je to bilo propraćeno propagandom o uspesima na istočnom frontu, nepobedivosti fašističkih armija, skorom slomu SSSR-a i slično.

No, i pored ustaških pretnji većina srpskog stanovništva nije se odazvala pozivu za pokrštavanje, nije bilo dobrovoljaca za domobranstvo, ugledniji seljaci demonstrativno su odbili da »poklone« deo imanja ustašama. Kao reakcija usledilo je pojačano hapšenje i pljačka viđenijih ljudi, pretnje da će svi biti oterani u logore, da će biti dovedene hercegovačke ustaše da »urazume ljude« (oni su kasnije i došli i počinili niz zločina). Ovaj otpor ustašama bio je rezultat rada partijske organizacije i njenog uticaja, pa su ustaše nastojale da taj uticaj oslabi stvarajući spregu svojih političkih eksponenata, HSS-ovaca na čelu sa Krznarićem, sa lokalnim političarima, Srbima, pripadnicima građanskih partija, radi zajedničke borbe protiv KP, kao jedine mogućnosti za »spasavanje« srpskog stanovništva. Ova sprega pokazala se i 1941. i kasnije kao ozbiljan politički problem za rad i uticaj partijske organizacije. Naša organizacija je pokušala da se tome suprotstavi: bezuspešno je tražila kontakt sa grupom HSS-ovaca iz Sunje i Staze, a kao aktiviste pridobila

je nekoliko istaknutih Srba, pripadnika bivših građanskih partija.⁴

Odluku o dizanju na ustanak naša partijska organizacija donela je na sastanku 27. jula. Sastanak je održan u Donjem Hrastovcu, noću, u vinogradu ispod kuće Đure Sekulića. U ovo vreme situacija je u organizacionom pogledu bila ovakva.

Organizovano se radilo sa selima: Donjim i Gornjim Hrastovcem, Meminskom, Rausovcem, Utolicom, Pobrđanima, Čapljanim, Jasenovčanima, Papićima, Kostrešima, Slovincima i Šašom. Postojale su veze s manjim grupama simpatizera i pojedincima u hrvatskim selima Bobovcu, Novoselcima, Vedrom Polju i Mračaju. Neka sela su pod uticajem ustanka na Kozari (Živaja, Slabinja, Cerovljani) i iz njih (kao i pojedinačno iz Hrvatske Dubice) 30 boraca odlazi 1941. na Kozaru. Našu organizaciju u Donjem Hrastovcu sada broji 16 članova i 5 kandidata (postoje i dve grupe SKOJ-a sa 24 člana), u Pobrđanima organizacija broji 4 člana KP (sekretar Milan Nožinić Rus⁵) i 5 skojevaca, a u Meminskoj (sekretar Simo Ratković) 3 člana, 1 kandidat KP i 10 članova SKOJ-a. Osim organizacija u navedenim selima postojale su i jake simpatizerske grupe, sa oko 85 ljudi i žena. Od tih grupa su od oktobra do kraja 1941. formirane partijske i skojevske organizacije u selima Gornji Hrastovac, Papići, Čapljani i Slovenci.

Na ovom sastanku, koji je održan na inicijativu OK Sisak (posle užeg sastanka između sekretara naše organizacije, člana OK KPH Sisak Sime Dragića i Uroša Krunića, sekretara Kotarskog komiteta KPH Petrinja) zbog situacije u ostalim delovima Banije i dolaska sisačke partizanske grupe (Brezovački odred) u šumu Šamaricu, centar ustanika Banije, upoznati smo s odlukom OK da se imamo čvršće povezati i potčiniti rukovodstvu ustanka na Kalinama (Šamarića). Ovom prilikom kritikovane su naše nedovoljne pripreme za ustanak i nepovezanost s ustaničkim snagama i rukovodstvom u Šamarici.

Sastanak je trajao celu noć do pred zoru. Ponovo je pročitan Proglas CK KPJ, preneta direktiva višeg partijskog rukovodstva, iznesena politička situacija i naš plan ustanaka. U diskusiji o političkoj situaciji bilo je preuvečavanja uspeha ustanika, o Srbiji se govorilo da naši tamo imaju silno naoružanje, avijaciju, topove i tenkove. Ove legende i za nas komuniste i za narod, bile su moralna hrana u tim teškim danima 1941. godine. Optimizam je preovladao i u pogledu brzog okončanja

⁴ Među njima su bili: Jovan Vrlinić, Luka Božić i Milan Kovačević (pripadnici JRZ), Nikola Boljanić i Stevo Smiljanić (pripadnici SDS).

⁵ Umro od tifusa u IV neprijateljskoj ofanzivi kao zamenik političkog komesara bataljona u Sedmoj banijskoj udarnoj diviziji.

rata. U oceni situacije u okolnim selima sekretar naše organizacije je možda jedini među nama uočio i shvatio značaj reči koje su se čule iz naroda: »Bez obzira na ishod, ustank je jedini izlaz«. On je konstatovao da smo kao komunisti uspeli da stvorimo poverenje kod naroda, za razliku od pre dva meseca kada je bilo nerazumevanja naših političkih akcija. Na pitanja: »Šta se može protiv nemačke sile? Države su bile i prolazile pa će se i ova podneti«, teško je bilo uvek naći odgovor. Ali prva iskustva sa NDH bila su krvava i samim tim došao je kraj iluzijama.

Razrađujući plan za ustank preovladavalo je mišljenje da to treba da bude jednovremeni opšti juriš na opštine, posle čega treba odmah uspostaviti našu vlast. Za ovo bi trebalo pretходно formirati oružane gerilske grupe i izraditi detaljan plan.

Neko je predložio, pominjući iskustvo iz juna meseca, da se ide na manje oružane akcije zajedno sa drugovima iz sela Svinice, s obzirom da se raspolaze sa malo oružja (3 vojničke puške, 3 pištolja, 3 ručne bombe i 10 civilnih pušaka), no ovo nije usvojeno. Najviše se diskutovalo o formiranju gerilskih grupa, o naoružanju, o objektima napada i o uspostavljanju naše, sovjetske vlasti. Doneti su sledeći zaključci o formiranju gerilskih grupa i njihovim prvim zadacima:

prva gerilska grupa (drugovi iz Donjeg Hrastovca) koristeći se vezama u Sunji izvršiće napad na tamošnju opštinu. Predloženo je da u ovoj akciji učestvuju i drugovi iz sela Svinice i Graduse; druga gerilska grupa (drugovi iz sela Meminske i Gornjeg Hrastovca) izvršiće napad na opštinu Kostajnički Majur; treća gerilska grupa (drugovi iz sela Pobrđana, Čapljana, Šaša, Jasenovčana, Papića i Slovinaca) izvršiće napad na opštinu u selu Stazi.

Gerilske grupe su sačinjavali organizovani drugovi i simpatizeri, a preporučeno je da ih treba proširiti sa odvažnim i poverljivim ljudima, prvenstveno s onima koji imaju oružje. Nisu imenovani komandiri, ali je za svaku grupu bio zadužen po jedan drug, odgovoran za pripremu i izvršenje akcije (za prvu naš sekretar Mićo, za drugu Matija Damjanić⁶, simpatizer i za treću Miloš Nožinić Rus). Naknadno je odlučeno da se u prvu gerilsku grupu uključi i Stevo Menićanin Razumeš, jer je ova grupa za sve predstavljala neku vrstu komande i štaba.

Zaključeno je da će se naknadno doneti definitivna odluka o izvršenju planiranih akcija, orientirno predviđenih za avgust, a opšti znak za ustank daće se zvonjavom crkvenih zvona i pučnjavom topova — mužara.

* Pozadinski radnik i narodni odbornik, poginuo 1943.

Rukovodilac treće gerilske grupe zadužen je da stupi u vezu sa opštinskim stražarom Badžak Tomom u selu Stazi, koji je smatranašim čovekom, da izvidi sa njim mogućnost da se, u pogodnom momentu, pre početka akcije, izvuče oružje i municija iz opštinske zgrade.

Partijski sekretar je izneo da se doznao da ima pojedinaca koji razmišljaju o bežanju u Srbiju. Po tome je zauzet odlučan stav da je nama, kao komunistima, mesto među svojim narodom i da ovde treba da vodimo borbu.

Posebno je naglašeno da je naš rad ilegalan, a naše odluke i planove treba smatrati najvećom tajnom. Dato je upozorenje da se ljudi čuvaju i da ne dozvole da budu uhapšeni od neprijatelja. Partijski sekretar lično je zadužen za organizovanje naše tajne službe.

Dan posle održanog partijskog sastanka, 28. jula, usledila su iznenada masovna hapšenja srpskog stanovništva, a 29. i 30. jula izvršen je i ustaški masakr u Bajić-jamama kod Hrvatske Kostajnice, gde je na jeziv način pobijeno 280 lica. Uoči ovog pokolja nesretnim sticajem okolnosti uhvaćen je na izvršenju partijskog zadatka naš sekretar Mićo, koji je posle groznog mučenja, gde se herojski držao, zajedno sa svojom majkom streljan 2. avgusta u Sunji.

Odmah posle njegovog hvatanja održan je sastanak partijske organizacije, na kome je odlučeno da se izvrši akcija i on oslobodi iz zatvora. Izrađen je detaljan plan akcije, čije uspešno izvršenje je zavisilo od naših veza u Sunji, koje su u poslednji čas otkazale i akcija nije izvršena. Na sastanku je odlučeno da svi aktivisti pređu u ilegalnost, a da se narod nagovoriti da se sklanja i krije po šumama. Za partijskog sekretara izabran je Đuro Sekulić.

Događaji 29. i 30. jula, posebno ubistvo sekretara, ozbiljno su uticali na rad i odlučnost organizacije u sprovođenju odluke za podizanje ustanka, tačnije za izvođenje prvih oružanih akcija.

U avgustu je održan sastanak na brdu iznad Gornjeg Hrastovca, na kojem je osnovan »sovjet«, koji su sačinjavali po jedan predstavnik iz svakog sela u kojem je bio obezbeđen uticaj, a za predsednika je izabran Joco Mihailović. »Sovjet« je teritorijalno trebalo da obuhvati bivše opštine: Sunju, Stazu, Crkveni Bok, Bobovac i Kostajnički Majur. Ovo je trebalo da bude klica buduće narodne vlasti. Pred ovu našu vlast postavljeno je nekoliko zadataka: vršenje sabotaža u vršidbi, sakrivanje, prikupljanje i otpremanje žita u logor na Kalinama (u septembru su otpremljene veće količine žita), raskrinkavanje

ustaške vlasti i tabornika (koji se izdaje za zaštitnika Srba), kao i prikupljanje oružja i vojničke odeće.

Politički zadaci su sprovedeni, ali mi još nismo imali jasan i odlučan stav u pitanju izvodenja oružanih akcija. Ovde nas je kočio i pogrešan stav zauzet na partijskom sastanku 27. jula da treba izvesti širu oružanu akciju i istovremeno zauzeti nekoliko opština. Tek u septembru zauzet je pravilan stav da treba ići na manje oružane akcije, pa je predloženo drugovima iz partijskog rukovodstva u Petrinji (Simi Dragiću i Nikoli Biočoviću iz Svinice i Urošu Kruniću iz Graduse) da se zajedničkim snagama izvrši prva oružana akcija. Tako je došlo do formiranja gerilskog odreda na terenu Trokuta, koji ulazi u sastav partizanskog odreda »Kaline«.

Odred je formiran krajem septembra kod Donjeg Hrastovca u šumi Stojana Rudića. Iz partizanskog odreda Kaline prisustvovali su Vlado Janić Capo, sekretar OK KPH Sisak, Dušan Dukić i tri nepoznata partizana. Capo je održao govor, posle čega je 26 boraca položilo zakletvu. Za komandira i politkomesara izabrani su Pero Sekulić i Žarko Mihailović. Odred je imao od oružja: 3 vojničke i 10 civilnih pušaka, 3 pištolja i 3 ručne bombe.

Prisustvo Cape, Hrvata, zatim saznanje da je na Kaline došla naoružana sisačka grupa sastavljena od Hrvata, bilo je veliko ohrabrenje za sve prisutne. Sisačka grupa odigrala je naročito značajnu ulogu u stvaranju bratstva i jedinstva na Baniji.

Prilikom formiranja odreda dat je zadatak Milutinu Omačiću da formira desetinu u Pobrđanima, a Stevanu Meničaninu i meni da preko Dragana Ercegovca formiramo desetinu u selu Papići, što je i izvršeno nekoliko dana kasnije. Za komandire desetina izabrani su Miloš Nožinić Rus i Ljuban Očigrija.⁷ Ovim se odred povećao na 42 boraca.

Iste noći, posle zakletve, odred je porušio železničku prugu ispod Donjeg Hrastovca. Početkom oktobra ponovo je rušena pruga i postavljene su dve zasede koje nisu uspele (hteli smo da likvidiramo ustaške taborнике Krznarića i Šestanovića).

U oktobru je OK doneo odluku da se formira rejonski komitet u Svinici, jer je na terenu Trokuta već postojalo više partijskih organizacija vezanih za OK Sisak. No, zbog nekih pogrešnih gledanja partijskih rukovodilaca po selima do toga nije odmah došlo. Zbog toga je u našoj partijskoj organizaciji održan sastanak (sastanku je prisustvovao i Čipor Jandra⁸ član OK), na kojem je za sekretara izabran Žarko Mihailović. Ovaj sastanak

⁷ Poginuo 1943. u V neprijateljskoj ofanzivi.

⁸ Poginuo 1942.

obezbedio je disciplinu u potčinjavanju rukovodstvu na Kalinama, što je i u organizacionom pogledu ostvareno na partiskom savetovanju održanom u novembru u selu Svinici, kad je formiran Rejonski komitet u koji su ušle partijske organizacije sa terena Trokuta.

U novembru formirani su prvi ilegalni NOO u selima: Donji Hrastovac (dva), Gornji Hrastovac, Pobrdani, Jasenovčani i Meminska, a u decembru formirani su u još četiri sela. Formiraju se i organizacije žena i omladine.

U novembru 1941. od partizanskih snaga na Baniji formiran je Partizanski odred Banije, u čiji sastav ulazi odred Kaline kao 3. četa. Po odluci rukovodstva, iz sastava našeg odreda odlazi jedna desetina (15 boraca sa oružjem) u sastav 3. kalinske čete i u novembru učestvuje u napadu na žandarme kod sela Komogovine (ubijena 2, ranjena 2 i zarobljena 4 žandarma, zaplenjeno 6 karabina), a u decembru u napadu na posadu železničke stanice Gornji Hrastovac (zarobljena desetina domobrana s oružjem). Akciju na železničku stanicu pripremila je i prikupila podatke o neprijatelju naša partijska organizacija.

U decembru još dve grupe boraca odlaze u PO Banije (broj boraca iz Trokuta time se povećao na 60), čime je prestao da postoji Gerilski odred na terenu Trokuta. Tako su završene akcije u 1941. godini, da bi tek početkom 1942. uzele pun zamah i dale rezultate rada sprovedenog u prvoj godini ustanka.

Broju boraca treba dodati i oko 80 aktivista, političkih radnika i kurira, koji su hrabro izvršavali zadatke u teškim uslovima ilegalnosti (priključili hranu i zimsku odeću za partizane, održavali kurirske veze sa Kozarom, Moslavom i Slavonijom, prikupljali podatke o neprijatelju i sl.).

Veliki uspeh u radu partijskih organizacija u Trokutu u punoj meri je došao do izraza tek 1942. godine, naročito u mobilizaciji ljudstva za partizanske jedinice Banije, kada je otišlo toliko boraca da svi, usled nedostatka oružja, nisu mogli biti primljeni u borbene jedinice. To je bilo veoma značajno, s obzirom na vojnički značaj ovog dela Banije, stešnjenog između dve velike reke i važnih komunikacija. Za partizanske snage ovaj teren je značio važnu vezu sa Moslavom, Slavonijom i Kozarom, a za neprijatelja kao važna komunikacijska raskrsnica i baza za ofanzive protiv naših snaga u Baniji i Bosanskoj krajini. Trokut je, kako 1941. tako i tokom celog rata, ostao neprekidno partizanski.

Milan KNEŽEVIĆ